

Balkanistic **Forum '19** **БАЛКАНИСТИЧЕН** **ФОРУМ** **1**

ЕКСПЕРИМЕНТ, ОБЩЕСТВО, ВЛАСТ

EXPERIMENT, POWER, SOCIETY

Balkanistic *Forum* '19

БФ БАЛКАНИСТИЧЕН
ФОРУМ 1

ИЗДАВА МЕЖДУНАРОДНИЯТ УНИВЕРСИТЕТСКИ
СЕМИНАР ЗА БАЛКАНИСТИЧНИ ПРОУЧВАНИЯ И
СПЕЦИАЛИЗАЦИИ ПРИ ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ
“НЕОФИТ РИЛСКИ” – БЛАГОЕВГРАД
Година XXVIII

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ проф. Михаел Митерауер проф. Карл Казер проф. Мария Тодорова проф. д-р Надя Данова проф. Любинка Търговчевич проф. Елена Сюпур проф. д-р Евелина Келбечева	EDITORIAL BOARD Michael Mitterauer Karl Kaser Maria Todorova Nadia Danova Ljubinka Targovchevich Elena Supur Evelina Kelbecheva
ГЛАВЕН РЕДАТОР доц. д-р Петър Воденичаров	EDITOR-IN-CHIEF Petar Vodenicharov
РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ доц. д-р Елена Тачева доц. д-р Илия Недин доц. д-р Кристина Попова доц. д-р Маринела Младенова проф. д-р Стилян Стоянов д-р Милена Ангелова д-р Милен Малаков д-р Нурие Муратова	EDITORS Elena Tacheva Iliya Nedin Kristina Popova Marinela Mladenova Stiliyan Stoyanov Milena Angelova Milen Malakov Nurie Muratova
СЪСТАВИТЕЛ Кристина Попова	EDITOR Kristina Popova
ЕЗИКОВА РЕДАКЦИЯ Милен Малаков	LANGUAGE CHECK Milen Malakov
АДРЕС НА РЕДАКЦИЯТА България, 2700 Благоевград Международен университетски семинар за балканистични проучвания и специализации при ЮЗУ “Неофит Рилски”, ул. “Иван Михайлов”, № 66, УК-1, стая 433 Тел./факс (++359 73) 88-55-16 e-mail: bforum@swu.bg www.bf.swu.bg	EDITORIAL ADDRESS Bulgaria, 2700 Blagoevgrad International University Seminar for Balkan Studies and Specialization at the South-West University “Neofite Rilski”, Ivan Mihailov str. 66, Room 433 Tel./Fax (++359 73) 88-55-16 e-mail: bforum@swu.bg www.bf.swu.bg

ISSN 1310-3970 (Print)
ISSN 2535-1265 (Online)

<http://www.bf.swu.bg/BF-eng.html>
<https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=1069>

**Indexed in SCOPUS, Web of Science (ESCI), ERIH PLUS, PИИЦ
(eLibrary.ru)**

ЕКСПЕРИМЕНТ, ОБЩЕСТВО, ВЛАСТ

Съставител: Кристина Попова

EXPERIMENT, POWER, SOCIETY

Editor: Kristina Popova

This publication has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation program under grant agreement No. 734645.

На корицата: Жаба под хипноза (А. Н. Студитский, Повесть о великом физиологе, Детгиз, Москва - Ленинград, 1952, рис. 17, Гипноз лягушки)

CONTENTS

INTERVIEW

Evgeni Kuzmanov, South-West University “Neofit Rilski”

The attitude to power is an attitude to life, this is how the life going
on from morning till evening..... 9

ARTICLES

Gergana Popova, Kamen Lozev, South-West University “Neofit Rilski”

Michel Foucault: sexuality, power and resistance.....15

Ulf Brunnbauer, Leibniz Institute for East and Southeast European Studies

Anelia Kassabova, Bulgarian Academy of Science

The Memory of opposition and dissent against state
socialism. The Bulgarian case.....22

Evelina Kelbecheva, American University in Bulgaria

Nikola Kazansky, Bulgarian Academy of Sciences

Bolshevism and Western Intellectuals.....45

Petya Slavova, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Economic exceptions in socialism as delegated and personal autonomy:
Georgi Naydenov and the company Texim-Imextrakom.....68

Anton Venev, South-West University “Neofit Rilski”

Self – Governing Socialism in Kumanovo Region -
Experiment or Reality.....82

Milen Zhurnalov, New Bulgarian University

Party building as experiment.....90

Karl Kaser, University of Graz

The Abrahamic religions and emerging photography:
the case of Orthodoxy98

Mariyana Piskova, South-West University “Neofit Rilski”

One movie of Arshavir Chakatouny about Armenia created in France and
shot in Bulgaria.....111

Katerina Gadjeva, Bulgarian Academy of Science

The role of photography in the formation process of the rational socialist
consumer in the 1960s135

Elena Azmanova-Rudarska, South-West University “Neofit Rilski”	
Ventsislav Bozhinov, South-West University “Neofit Rilski”	
Literature work and its screen version – Experiment, society, regime (as an example of surveys among students).....	147
Michael Mitterauer, Vienna University	
An experiment between University and school: the journal about teachers “Contributions to the social – historical knowledge”.....	159
Marinela Mladenova, South-West University “Neofit Rilski”	
Gerhard Friedrich Müller and the beginning of the Russian academic journalism.....	168
Gert Dressel, University of Klagenfurt	
Biographical narrating in school. Fields of tensions and possibilities.....	184
Kamen Rikev, University Maria Curie-Skłodowska in Lublin	
Student field practices on the Balkans between regional typical patterns and national uniqueness	198
Nurie Muratova, Anastasiya Pashova, South-West University “Neofit Rilski”	
Tagiev’s school – the first in Baku secular Muslim female school /1896 – 1918 г./.....	205
Georgeta Nazarska, State University of Library Studies and IT, Sofia	
Girls’ vocational schools – a successful social and governmental experiment in Bulgaria (1890s-1940s).....	218
Petar Vodenicharov, South-West University “Neofit Rilski”	
Princess Ekaterina Dashkova and the limits of the Russian Enlightenment.....	239
Boyka Ilieva, South-West University “Neofit Rilski”	
Woman in the social engineering of Paolo Mantegazza.....	260
BOOK REVIEW	
Milena Angelova, South-West University “Neofit Rilski”	
Innovative research on cultural meanings of (ab)normality.....	271
Tsvetan Rakyovski, South-West University “Neofit Rilski”	
About one classical author beyond the pattern.....	277
Kristina Popova, South-West University “Neofit Rilski”	
„The Macedonian Call” of Clara Noyes: the Way of a remarkable woman toward the global leadership in the Nursing Profession.....	281

СЪДЪРЖАНИЕ

ИНТЕРВЮ

Евгени Кузманов

Отношението към властта, това е отношението към живота, това е животът от сутрин до вечер.....9

СТАТИИ

Гергана Попова, Камен Лозев

Мишел Фуко: сексуалност, власт и съпротива..... 15

Ulf Brunnbauer, Anelia Kassabova

The Memory of Opposition and Dissent Against State Socialism. The Bulgarian Case.....22

Евелина Келбечева, Никола Казански

Болшеvizмът и Западните интелектуалци.....45

Петя Славова

Стопански изключения през социализма като делегирана и лична автономия: Георги Найденов и предприятието-фирма „Тексим-Имекстраком“..... 68

Антон Венев

Самоуправленският социализъм в Кумановски регион - експеримент или реалност..... 82

Милен Журналов

Партийното строителство като експеримент..... 90

Karl Kaser

The Abrahamic Religions and Emerging Photography: the Case of Orthodoxy..... 98

Марияна Пискова

Един филм на Аршавир Шахатуни за Армения, създаден във Франция, сниман в България..... 111

Катерина Гаджева

Ролята на фотографията в процеса по формиране на рационалния социалистически потребител в България през 60-те години на XX век..... 135

Елена Азманова-Рударска, Венцислав Божинов

Литературната творба и нейната екранизирана версия – експеримент, общество, власт (по примера на анкети със студенти).....147

Михаел Митерауер

Един експеримент между университета и училището:
списанието за учители *“Приноси към
социално-историческото познание”*.....159

Маринела Младенова

Герхард Фридрих Милер и началото на руската
академична журналистика.....168

Герт Дресел

Биографичното разказване в училище.
Полета на напрежения и възможности.....184

Камен Риков

Студентски теренни практики на Балканите – между регионалната
типичност и националната изключителност.....198

Нурие Муратова, Анастасия Пашова

„Тагиевското“ училище – първото в Баку и на Кавказ светско
мюсюлманско женско училище /1896 – 1918 г./.....205

Жоржета Назърска

Девическите занаятчийски практически училища –
един успешен социален и държавен експеримент в
България (90-те год. XIX – 40-те год. на XX в.).....218

Петър Воденичаров

Княгиня Екатерина Дашкова и границите на Руското Просвещение.....239

Бойка Илиева

Жената в социалното инженерство на
Паоло Мантегаца. Рецепция на идеите му в България.....260

РЕЦЕНЗИИ

Милена Ангелова

Новаторско изследване върху културните значения
на (а)нормалността.....271

Цветан Ракъовски

За един класик отвъд образа.....277

Кристина Попова

„Македонският зов“ на Клара Нойс: пътят на една
забележителна жена до международното лидерство в
сестринската професия.....281

ИНТЕРВЮ

Евгени Кузманов

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

Отношението към властта, това е отношението към живота, това е животът от сутрин до вечер

Abstract: Professor Evgeni Kuzmanov is Bulgarian painter, writer and University teacher. He is author of 11 books – novels and stories. His novel ‘Gulls away from the shore’ published in 1983 in which the totalitarian system was exposed metaphorically, was confiscated and forbidden.

Key word: communism, writers, forbidden books

Проф. Евгени Кузманов е български художник, писател и университетски преподавател. Автор е на 11 книги – романи, повести, разкази. През 1983 г. романът му „Чайки далеч от брега“, в който е изобразена метафорично тоталитарната система, е конфискуван и забранен.

Кристина Попова: През 1977 г. от една сергия на автогарата в Ботевград си купих малка книжка за из път – „Безкрайни конкурси“. Авторът Евгени Кузманов не ми беше известен, но пък книжката струваше стотинки и нямаше нищо друго интересно на сергията. После тази се изгуби, но не забравих един от разказите: за един град, в който внезапно долитат огромни зелени мухи и завладяват града. Хората им стават роби, но се страхуват от тяхната жестокост и не им се противопоставят. Опитват се да им харесат. Едно-единствено семейство – на Петров – се бунтува срещу

терора на мухите. Разбира се, Петров и близките му са подложени да преследване, но те не се отказват от съпротивата си. Постепенно приспособилите се хора започват малко да наподобяват на мухите – израстват им малки крилца, нещо като четина, заприличват на насекоми. Един ден, внезапно, както са дошли, мухите отлитат. Хората, свикнали с тях, се опитват да ги последват и излетят с тях, но те не могат да хвърчат с малките си крилца, скоро падат и се убиват. Оцеляват единствено Петров и неговите близки.

До днес си спомням колко бях поразена от тази малка книга, от този дух на свобода, на протест – като начин да запазиш себе си, да си жив. Запомних добре автора и след няколко години, когато излезе „Чайки далеч от брега“, видях, че тази тема продължава. Но тя е не толкова за съпротивата, колкото за диктатора, който установява своето всевластие на кораба, за да не го отведе никога до брега. Тази твоя книга предизвиква големи вълнения преди 35 години.

Евгени Кузманов: За „Мухите“ ли ще ме питаш сега, или за „Чайките“?

Кристина Попова: Първо за „Мухите“

Анастасия Пашова: Когато ти издаде „Чайките“, вече беше излязъл „Фашизмът“ на Жельо Желев, и на Блага Димитрова „Лице“. Как възприемаше системата, как започна да пишеш за тези неща?

Евгени Кузманов: Знаеш ли как станах писател? Бях в гимназията и една книжка си купих, не си спомням името на писателя и на книгата, но бяха разкази. А аз бях тогава футболист, бях китарист, бях всякакъв, слаб ученик, в смисъл, не учех въобще, но много четях, в четенето бях прилежен, като чета, чета с часове. Прочетох цялата книга и нито един разказ не ми хареса. Все пак трябва поне един разказ да те хване нещо, да те докосне, да се развълнуваш, да живееш с него.

Много говорех, не слушах и не се подчинявах. Нито един приятел нямам началник, нито с офицер в казармата, нито с учител в училище, тука също нямам приятели началници. Отношението към властта, към системата, това е отношението към живота, това е животът от сутрин до вечер. Точен момент кога станах такъв нямам, но имах ядове още от дете, от ученик в прогимназията. Свободолюбие имам някакво...

Бях на ученически лагер в село Раянци, от Земен нататък по реката. Там, на лагера, откраднаха на нашия учител по физкултура от гимназията динамото от колелото и почнаха да търсят кой е. А аз, с кой акъл, там на зида, се катерех горе, но не съм го видял. И след това го намериха горе на зида, видели са ме, че аз съм се качвал, и ме набедиха мене. И там имах лелинчо, на майка ми на сестра мъж, който беше готвач, той каза – че не съм аз, каза – той е от такова семейство, не може да е той, но ме изхвърлиха. Бях шести клас. Без пари, без храна, без нищо, с още едно момче – изхвърлиха ни от лагера,

сами. А оттам има пеша някъде 15 км до гарата на Земен. Отидохме до Земен и стоим там на гарата. Крием се. Дойде после един товарен влак, открит и като се стъмни и ние се качихме. Пътуваме в тоя товарен влак и вечерта късно наближихме Радомир. Като наближихме и влакът започна да свири – ту-ту – аз викам, може да минава транзит и решихме да скачаме. Той малко намали на гарата и още не беше влезнал, първо аз скочих, после другото момче след мен, а там, като скочихме ние, на 20 метра имаше една релса, ако се удариш на нея, ще се пребиеш. Наблизо, до училището, имаше трева, там отидохме и там легнахме да преспим до сутринта, да се приберем след това у дома.

Но аз - невинен! Та кога и как... започнах...

Имам написани неща седемдесет и четвърта, пета, шеста, които не са публикувани и кой знае къде са сега, но си пиша там съвсем откровено за това какво изживявам. А и разпитвах ги старите кое как е било, за Девети септември. После пък ме викаха в Държавна сигурност, три часа ме разпитват защо съм питал за тези неща.

Кристина Попова: Но откъде ти дойде идеята за този разказ?

Евгени Кузманов: Много добре си спомням как ми хрумна. Живеехме в Студентски общежития, семейните там бяхме, на първия етаж. И хубаво беше този ден времето, слънчево, с деца пълно, с жени. И жена ми, и тя навън, с количка беше. Аз седя на бюрото, но прозорецът ми е така до мен, и тогава в това време по радиото говореха за неутронната бомба, че била такава, капиталистите я правят тая бомба, такава дето трепе само хората, не закача сградите, богатството оставя. А вече бях в активно писане и си викам: с какво може да се замени тая заплахата за хората? С какво? - С петметрови мухи! Така си ги представих тогава и като почнах да пиша – седна на тоалетната чиния, затворя капака, седна и на една тетрадка имах с твърди корици, в стаята спят децата и жена ми, а аз пуша нали, затова пиша в банята. Но имам силно въображение – а то е по-важно от знанието – Айнщайн го е казал – то е страшна сила. Лягам си и виждам как стои написано, просто така го виждам и си го чета. Не мога да спя и ставам да пиша, докдето мога. Знам, че когато си в такова настроение, все едно ти идва отгоре, все едно ти го диктува някой, не можеш да лягаш да спиш. Така и пиша до сутринта, до 5 часа, докато жена ми става за работа.

Кристина Попова: Когато пишеше за мухите, това как идват и завладяват града – мислеше ли си, че това е някаква диктатура, която се стоварва върху хората?

Евгени Кузманов: Е, ми, да, това е! Насилие! Това е насилие! Животът се преобръща! Мухите идват и те през нощта спят, а през деня – не. Но хората, вместо да станат нощеска като Петров и да ги изтрепят, докато спят, те се приспособяват! Хората се приспособяват към насилието, към робството, към всичко. Това е инстинктът за самосъхранение. Така го виждах. Даже там, където е стъпила мухата, на булеварда: аз си го представях, че мухата е точно

на площад Славейков, на линията на трамвая и Раковска пресича линията. И там: една огромна зелена муха. Пет метра! Тя е заспала там и идва една кола, спира, хората слизат от нея, хващат мухата и я преместват на Славейков, по на широкото. За да може движението да върви, колите, хората сутринта да идат на работа.

И целият град се е приспособил, целият народ се приспособява. Каквото е било за нашите, когато им вземаха нивите, вземаха им дюкянчетата и толкова народ измряха, но народът се приспособява... Обаче Петров, той не може да го търпи това нещо – вади пушката и почва да стреля мухите.

Кристина Попова: Но той, Петров, който се съпротивляваше, единствен остана жив. Обикновено си представяме, че е тъкмо обратното. А ти казваш там: не приспособяването, а съпротивата е начинът да оцелееш.

Евгени Кузманов: Да, разбира се. Но ние сме прекалено търпеливи.

Кристина Попова: Петров, това си самият ти?

Евгени Кузманов: Не, това са мисли, моето въображение. Не, аз Петров го направих герой, но той си е най-нормален човек.

Кристина Попова: Свободата ли е твоята тема?

Евгени Кузманов: Потисничеството. Да се види, че това е диктатура, потисничество...

Първият ми роман е „Островът на горилите“, писах го към 600 страници, първо го писах на ръка, а след това си купих машината, „Марица“, и още пиша на машина, но вече не пиша. Имам една „велика“ статия – „Негодници и негодяи“. И там тя е като разказ. Когато пишеш нещо, което го вярваш, много хора ще видят, че е истина. И това влияе. Затова комунистите най-много се плашат от писателите и от журналистите.

Почнах да пиша сериозно седемдесета година, като влезнах в Академията. Ама преди това имах пак разкази, като бях футболист. Имах една новела, за едни пияници. Бързо осъзнах, че ти не можеш да напишеш всичко, както е. И разбрах, че трябва да пиша с метафори и така станах фантаст. После прочетох някъде, ама си го бях открил сам, как един отива в бюрото за патенти, носи документи и казва – искам да патентовам, че мога да летя. Гонят го, а той си слага крилата и отлита.

Когато започнах да пиша, престанах да чета толкова, както дотогава. Но много здраво запомних „Сто години самота“ и „Параграф 22“. Има нещо магическо в тях...

И нещо магическо има в „Чайките“.

Кристина Попова: А всъщност как замисли „Чайките“.

Евгени Кузманов: Изобщо изследвам това явление – Диктатурата. Бях и против Пиночет, обаче след това, виждаш какво става. След това той разреши партиите, свободния печат, не можеш вечно така. Той се разболя и отиде при Маргарет Тачър и тя не го даде. Всъщност той спаси Чили от разруха и от комунизма.

Виктор Хара, имаше един певец, помните ли го? Мислех да сложа на книгата, на „Чайките“, от него едно мото отпред, да се препокрие така, да излезе, че е за фашистите, за този диктатор, че не е за нашите. Но един от старите писатели ми каза: „Махай го това. Не разлайвай кучетата.“ И така и стана.

Светозар Игов – и той ми каза – тая книга на никого няма да я даваш. Имаше такива, които ми даваха акъл.

Анастасия Пашова: И така книгата можа да излезе и я имаше по книжарниците и чак след това някой е сигнализирил за нея.

Кристина Попова: На мен ми се обади един приятел от Варна и каза – виж, ако я намериш в Благоевград, защото във Варна е иззета и ние тогава я намерихме и накупихме сигурно седем-осем книги, да даваме на приятели.

Евгени Кузманов: Ивайло Петров така се запозна с мене. В Балчик, там му е вилата, жена му е била приятелка с библиотекарката там. И дошли двама от Варна, от Държавна сигурност. И казали: имате ли тая книга – пратили ги били в библиотеката – „Чайки далеч от брега“. Има една – казала библиотекарката, и те я взели. Но е имало и други. И жена му на Ивайло Петров – Офелия, я питала – каква е тая книга? А библиотекарката казала – това е една страхотна книга и аз я крия вече, защото я търсят. Тя я отнесла на Ивайло Петров и той я прочел.

Но мен не са ме викали тогава. Това беше 1983 година. Те се бяха усетили, че не трябва да има гонения. Защото като гонят някого, като го интернират, тогава „Свободна Европа“ и „БиБиСи“ вече много силно работеха. Всички научават и човека го правят герой. Но иначе – няма работа, откупки да не говорим... Жена ми в Кремиковци работеше.

Рашко Сугарев, помните ли. И той ме пита – имате ли във вашата фамилия някой от Народния съд да е съден. Викам – не – защо? Един ме пита за тебе – и това беше. Щом излиза книга от писател, веднага го наблюдават и му правят досие.

Искам да кажа още за приспособяването, за мимикрията. Волтер е казал – „Не съм толкова глупав да допусна да ме вкарат в затвора по политически причини.“

В Радомир са ми пречили да се развивам, да живея. Не ме пускат, бях футболист – голмайстор на „Б“ група 1968 година, но не ме пускат.

Направих бюст на Ленин, глава на Ленин. Глава, якичката така, ревера, и ми я купуват за 2000 лева. Пиших и разкази партизански – първо, защото ми е интересно, и второ – мимикрирам. В Радомир на площада... стоварват убити партизани. В едно село – „Дебели лак“ – Благой Гебрев и деветима партизани се крият в една плевня и жената, дето ги криела, им занесла една погача. Но комшийката видяла, че тя влиза в плевнята с погача и казала на попа. Попът казал на кмета. Обградили ги и ония започнали да стрелят. Запалват плевнята и ги убиват. Тогава ония деветимата са били проснати на площада в Радомир

под едни лампи, аз ги помня тези лампи. Там ги просват, хората да ги разпознаят. Това е било 1944. Това не е ли варварщина? И аз го описвам, че това е варварщина. Но и там не съм на страната на комунистите. И всичките знаеха, че не съм с тях.

Има авторитарни държави – не ти взима държавата имота. И ти казва: „Не се занимавай с мене. С мене и с моята власт не се занимавай. Напускай държавата, ако искаш.“ Само онези, които се борят против режима, тях ги затварят, бият ги. Това там е авторитарен режим. Това не е комунистически режим. А при комунизма, това е тотално. Не само че ти взима всичко, ами иска и да го обичаш. И да го хвалиш, и да му се възхищаваш иска, непрекъснато да го възхваляваш. Е, това е най-гадно. А ето, французи някои и някакъв американски журналист, четох, който казва, че американските университети са пълни с интелектуалци комунисти. Както във Франция: Ромен Ролан, както Сартр – е, какво е това? Живееш си, не ти се пречи за нищо, само да ти се работи, живееш спокойно. А тука – дори да имаш пари, не ти се даваше да купиш апартамент. И това не можеш да купиш.

Кристина Попова: Като говориш за интелектуалците, в „Чайките“ имаш един образ на Часовникаря, той ли е интелектуалецът?

Евгени Кузманов: Не, интелектуалецът беше Даскала, а Часовникаря беше Държавна Сигурност.

Интелектът, талантът – това е много опасно нещо. Но зависи за каква цел ще го използваш.

Кристина Попова: А защо реши метафората на обществото да е корабът с неговия екипаж: моряци, капитан?

Евгени Кузманов: В началото, когато започнах, питах един писател – Тодор Велчев. По-късно той се самоуби. Той беше капитан далечно плаване и първичен писател такъв, и художник беше и той, от него имам един портрет на Радичков. На него му казах, да ме вземеш да видя кое какво е на кораба, а той вика: Евгени, това е затвор и ти нямаш представа какъв ужас е. Особено за такива като тебе, какво ще правиш там, ще белиш картофи. И не отидох. Затова в книгата аз имам само това – носа, кърмата, палубата, каюткомпанията, нищо друго от кораба не описвам. Не искам убедителност в това. Който не е разбрал, че това не е кораб, не е разбрал нищо.

Кристина Попова: Поправяш ли, като пишеш?

Евгени Кузманов: Не поправам. Печатни грешки – да, но думи малко поправам. При мене няма паразитни изречения, подготвителни. Моите сюжети са железни. Сюжетът си върви и го затваряш. Винаги знам какво ще бъде и как ще свърши.

Гергана Попова, Камен Лозев
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
[gerp@abv.bg], [kamenlozev@abv.bg]

Мишел Фуко: сексуалност, власт и съпротива

Abstract: Michel Foucault elaborated an original theory of modern power understood not in terms of the state's basic function to discipline its subjects through an imposed system of prohibitions and individual restrictions, but rather in terms of an all-encompassing net of techniques, relations and discursive practices permeating the totality of social relations.

It is to this most interesting theory created by Foucault that we focus our attention in the paper. Foucault's notion of modern power is best symbolized by the transparent and easy for surveillance space of Jeremy Bentham's 'Panopticon'. We examine the workings of this 'technology of power' from the standpoint of the way it disciplines the body of modern man through observation and punishment in line with the (capitalist/bourgeois) ideals of benefit and profit, and also – this is where we lay stress! – in line with the requirements to achieve maximum political obedience.

In our presentation we analyze in detail Foucault's insistence that today sexuality has become one of the most important focal points of modern power's mechanisms aiming at submission. Foucault's own argument that 'Where there is power, there is resistance', leads us to ask and explore the question 'Is any counter-action to this dispersed, anonymous, all-encompassing net of power at all possible?' And if the answer is negative, then: 'Are all our attempts to resist and break the shackles only a foredoomed and aimless wandering within the labyrinths of modern power?'

Key word: Michel Foucault, Panopticon, sexuality, power, obedience.

He opens our eyes in many respects...
Sir Karl Popper (Попър 1995: 98)

Karl Popper's words which we have chosen to serve as our motto concern Marx and the overall evaluation of his writings, but they can be perfectly ascribed to Michel Foucault and the influence of his important works. We can justly claim that in no less degree Foucault opens our eyes and helps us to see anew many aspects of social life in our contemporary society and in this way enriches our aware-

ness of the invisible forces reigning over us, driving our behavior in certain directions and defining our thinking on crucial issues. Foucault enriches as well the social sciences providing them with new approaches and points of view when investigating traditional issues.

We can obviously speak today of Michel Foucault as one of the most interesting and influential philosophers of the 20th Century. His influence has become global and is felt throughout all universities in the world. No signs prevent us to believe that his influence will continue to be there in the years to come.

This short paper aims to reveal some of the reasons why Professor Foucault is so much, and so universally, celebrated as one of the most original thinkers of the last century. It is our aim to present some of the specifically Foucault-nian contributions to a deeper understanding of several concepts which we use not only in social sciences but also in our everyday life.

Out of the many specific Foucault-nian concepts we have chosen to focus only on three: that is power, sexuality and resistance. They are perhaps the most representative of the thought of Michel Foucault. Due to the limited space allotted for the paper we shall not allow ourselves extensive analyses, but rather only briefly and in most general lines sketch below some of the aspects of the fore-mentioned concepts (or rather – topics), having in mind that they run throughout all of the important works of Michel Foucault.

*

His work marks a radical departure
from previous modes of conceiving power
Clare O'Farrell

It is hardly contested that the name of Prof. Foucault is most famously linked and tied to the notion of power. Foucault managed to fundamentally change our conception of what power is and how it functions under the conditions of the society of the second half of the Twentieth century. Foucault's analyses are so profound that it is no exaggeration to say that in his works a new original theory of modern power was in fact elaborated.

The roots of this theory go back and can be traced to the early stages of the personal development of Michel Foucault as a thinker. The starting points of this new theory were his criticisms early on of the Marxian concept of 'ideology' and the Freudian concept of 'repression'. The theory, however, unfolded in full only in 1975 in *Discipline and Punish* where Foucault completely overcame the older, or what he called the 'classical theory of power'.

What is the nature of power according to the older theory? Power, that theory emphasized, springs exclusively from one source – the State: power is somewhat

‘owned’ by the State. Power is located in the State or the administrative and executive bodies which govern the nation State.

In stark opposition to this old classical view Foucault insists that power is omnipresent, power is everywhere. According to him modern power consists of micro-relations of power at every level of the social body.

His work marks a radical departure from previous modes of conceiving power and cannot be easily integrated with previous ideas, as power is diffuse rather than concentrated, embodied and enacted rather than possessed, discursive rather than purely coercive, and constitutes agents rather than being deployed by them. (Gaventa 2003: 1)

Foucault calls the older form of power ‘sovereign power’ which typically operated in feudal societies. In this system Foucault clearly designates three symbolic authority figures, the holders of power, to whom allegiance is owed: these figures are the king, the priest and the father. Power here operates via divine right, via public ceremony and public examples of punishing those who transgress authority. (cf. Popova 2016)

Sovereign power, the older form of power, Foucault likens to ‘macrophysics’ in opposition to modern contemporary power which he likens to ‘microphysics’. The similes are both of great importance because they contain in itself the reasons for the changes.

Why did the older system of power step down? Why did it fundamentally change?

In *Discipline and Punish* Foucault explains and argues that towards the end of the Eighteenth century forms of sovereign power deteriorated, they became less and less efficient as a way of regulating the behaviour of populations in Europe and this led to the development of new techniques of social control.

The new system of power functioned and produced its consequences on the basis of a fundamentally different principle, namely to individualize every element of the social body even the most lowly. This allowed power to be exercised and felt in a different way: the old sovereign system was punitive and repressive, it only oppressed individuals, social classes or natural instincts; it used to say ‘No’ and to publicly punish, but the new system of power, Foucault argued, was way more efficient because it was in fact what Foucault called it ‘capillary power’, that is power which ‘reaches into the very grain of individuals, touches their bodies and inserts itself into their actions and attitudes, their discourses, learning processes and everyday lives’ (Foucault 1991: 39).

We must cease once and for all to describe
the effects of power in negative terms...

Michel Foucault

Foucault points out and emphasizes another fundamental difference: unlike the old sovereign power, modern power is productive! If we change our mindset vis-à-vis power in principle and stop viewing it only as imposing oppression to individuals, social classes or natural instincts, and instead adopt the view that it is rather an all-encompassing net of relations, techniques, and discursive practices permeating the totality of social relations, we shall be able to apprehend how and why the ‘microphysics of power’, the ‘capillary power’ produces particular types of behaviour, by regulating people’s everyday activities, right down to the way school children hold a pen or sit at a desk. Foucault writes:

We must cease once and for all to describe the effects of power in negative terms: it ‘excludes’, it ‘represses’, it ‘censors’, it ‘abstracts’, it ‘masks’, it ‘conceals’. In fact power produces; it produces reality; it produces domains of objects and rituals of truth. The individual and the knowledge that may be gained of him belong to this production. (Foucault 1991: 194).

The analysis of productivity of power led Foucault to a whole string of new, or rather – specifically Foucault-nian concepts – which he considered at length in *Discipline and Punish* and later on in *History of Sexuality*. First came the concept of power/knowledge. Foucault argues that the functioning of modern power mechanisms produces different types of knowledge aimed at investigating and collecting information on people’s activities and existence. The knowledge gathered further reinforces exercises of power.

Next comes the key concept of ‘disciplinary power’ developed at length in *Discipline and Punish*. Historically, it was this form of power which replaced the older forms of sovereign power. According to Foucault, the new system of power led to no less effect than a fundamental transformation of society into what he termed ‘a disciplinary society’. This happened because discipline is a mighty ‘technology’ aimed at: „how to keep someone under surveillance, how to control his conduct, his behaviour, his aptitudes, how to improve his performance, multiply his capacities, how to put him where he is most useful...“ (quoted in O’Farrell 2005: 102).

So discipline and surveillance became the principle on which, according to Foucault, modern society operates. This is how Bentham’s invention of ‘opticism’ entered the works of Foucault and allowed him to investigate and demonstrate how ‘opticism’ works in schools, hospitals, prisons, shopping malls, airports and indeed in almost any other contemporary public or institutional space.

There is no need for weapons,' Foucault writes, 'physical violence, material constraints. Just a gaze! An inspecting gaze, a gaze which each person feeling its weight will end up by interiorising to the point of observing himself; thus each person will exercise this surveillance over and against himself. (Foucault 1991: 154)

This really is a frightening conclusion related to the role the principle of optimism plays in today's society. The conclusion – we need to underscore this! – was drawn when there were no cell phones and when surveillance technology was not so developed in comparison with the present moment. (It is interesting to note here, by way of digression, that today in Bulgaria we are having a passionate ongoing debate as to whether to have more or whether to limit the number of surveillance cameras in schools and kindergartens. We are still far from striking any balance among the groups involved in the debates, not to speak of reaching an agreement or a decision.)

With respect to the disciplinary society, based on disciplinary power, Foucault considers the importance of two other concepts or principles – normalization and examination – both immanently linked to the functioning of contemporary institutions.

*

He introduces the concept of “biopower,” which combines disciplinary power as discussed in *Discipline and Punish*, with a “biopolitics”...
Mark Kelly (Kelly 2018)

The most interesting and original concept, however, which Foucault invented to elucidate and discuss aspects of the social phenomenon ‘power’ was the concept of ‘biopower’. He introduced it and considered it in his *History of Sexuality*, vol. 1, *The Will to Knowledge*. Biopower, Foucault argues, is the source of the rise of capitalism, in fact it is biopower which demonstrates that during the Modernity the states became interested in regulating and normalizing power over life and not as concerned about punishing and condemning actions. It is to be regretted that the untimely death of Professor Foucault deprived us of seeing the broadening and deepening of these analyses further.

Biopower, as understood by Foucault, is a more general concept than disciplinary power, in fact it subsumes it: if the focus of disciplinary power is the creation and control of the individual via methods of training the body and behaviour, the focus of biopower is the life, death and health of entire populations. This power over life, the biopower, comes in two forms. First, Foucault says, it is „centered on the body as a machine: its disciplining, the optimization of its capabilities, the extortion of its forces, the parallel increase of its usefulness and its docility, its inte-

gration into systems of efficient and economic controls“. (quoted in Понова 2016: 98)

Thus forms of knowledge and practices relating to hygiene, public health, the control of reproduction and sexuality become the subject of administrative interest, with very detailed forms of knowledge being put in place to gather knowledge and manage populations.

In the framework of biopower, sexuality, according to Foucault, is turned into a key factor -- indeed, the means by which populations could be disciplined medically, morally. Needless to say, sexuality is the means by which the population could be reproduced. Sexuality allows access to both the life of the body and of the species and was, Foucault argued, ‘employed as a standard for the disciplines and as a basis for regulations’ (Rabinow 1991: 164)

*

Where there is power, there is resistance
Michel Foucault

Last but not least, is the topic of resistance which has always been vital and of greatest importance to Foucault. His own life and activities best substantiate this claim. We shall hardly exaggerate if we say that Foucault’s critical analyses of power – so emblematic for all his works – as well as his constant engagement with criticizing today’s institutions and practices together with his own way of life – have all become a modus of resistance and a theoretical and practical investigation of the possibilities of freedom.

It is obvious that with all his works Foucault tries to dispel possible illusions vis-a-vis modern power: this power is all-pervading, it comes from everywhere, it resides everywhere, its refined ‘capillary forms’ permeate the most intimate spheres of contemporary individuals. In this situation it is only legitimate to ask:

Are we so desperate? Is there no way out? Is no counter-action to this dispersed, anonymous, omni-present and all-encompassing net of power ever possible? And if the answer is negative, then: are all our attempts to resist and break the shackles only a foredoomed and aimless wandering within the labyrinths of modern power?

On this point Foucault, as we understand him, seems to be optimistic. We know his famous statement that ‘Where there is power, there is resistance’ (see the Introduction to the History of Sexuality. The Will to Power) and to anyone this should sound optimistic!

However, there is specificity in how Foucault understands resistance. First, he insists firmly that resistance can never be ‘organized resistance’ in the sense that we should never think of only one way of resistance or of only one center of resistance. Foucault is somehow vague in this aspect saying that:

the points of resistance are everywhere in the net of power. (We can add here – they mirror in a way the points of power.) Therefore vis-s-vis power there is no one place of grand resistance – a soul of revolt, a meeting point of all rebellions, a pure law of revolution. (Фуко 1997: 46).

This leads us to understanding resistance as devoid of ideology. Foucault himself warns that any time we allow ideology, or centralization of resistance, we put our resistance at the risk of being entangled in the nets of power – one way or another.

The second point in Foucault's view of resistance, in our opinion, is his insistence that with respect to power relations resistance should never be seen as something residing outside power relations. Every counter-offence to power relations, Foucault stresses, happens inside, within power relations.

And here Foucault enlists different, and widely differing, resistance practices and forms like creation of counter-discourses or filling with different contents terms and notions which have already been well-established in society, as well as self-formation, defining rules of conduct leading to transforming of oneself to respond to specific views of style, etc.

All these individual, tiny, different and multifarious forms and practices of resistance should never leave us hopeless in the face of power, no matter how it is disguised.

Literature:

Popova, G., 2016. Michel Foucault and the Labyrinths of Power (pp. 87 – 109). In: Popova, G. Selected Lectures in Social Philosophy. The Crises of Europe and the Criticism of the Modern Society. Veliko Tarnovo {In Bulgarian}.

Popper, K., 1995. The Open Society and Its Enemies. Vol. II. Sofia {In Bulgarian}.

Foucault, M., 1997. The Eye of Power (pp. 29 – 47). In: Foucault, M., The Power. Sofia {In Bulgarian}.

Foucault, M., 1991. Discipline and Punish: the Birth of a Prison. London: Penguin.

Foucault, M., 1998. The History of Sexuality: The Will to Knowledge. London: Penguin.

Kelly, M., 2018. Michel Foucault (1926–1984), in Internet Encyclopedia of Philosophy, Available at: <<http://www.iep.utm.edu/foucault/#SH4a>> [Accessed 10 March 2018].

O'Farrell, C., 2005. Michel Foucault. London and New Deli: SAGE PUBLICATIONS Inc.

Rabinow, P., (ed.) 1991. The Foulcault Reader: An Introduction to Foulcault's Thought. London: Penguin.

Ulf Brunnbauer

Leibniz Institute for East and Southeast European Studies, Regensburg
[ulf.brunnbauer@ur.de]

Anelia Kassabova

Bulgarian Academy of Science
[anelia.kasabova@abv.bg]

The Memory of Opposition and Dissent Against State Socialism. The Bulgarian Case

Abstract: *This article explores the context of researching opposition under state socialism in Bulgaria, with a particular focus on cultural opposition. After a brief discussion of the development of research on state socialism and dissent in Bulgaria, it presents the major institutions involved in researching and documenting the socialist past. It highlights the importance of the legal and political framework. It argues that Bulgaria, in contrast to other post-socialist countries, lacks a strong government-initiated engagement with the socialist past. This is why there are not specialized public research institutes for that purpose. On the other hand, the lack of political intervention also means that there are no dominant interpretations imposed on scholars. The second part of the article analyses public and private efforts to maintain the material legacy of cultural opposition. It describes the Bulgarian collections in the EU funded “COURAGE” Project, which deals with the history of cultural opposition in state socialism. These collections are an illustration of the wealth of artefacts on dissent that should be maintained and prepared for research. The authors conclude with recommendations, such as the necessity to provide more financial means to preserve this heritage.*

Key word: *Bulgaria, state socialism, opposition, dissent, memory, historical research, collections, archives.*

1. Introduction

Just after the COURAGE project started, the Bulgarian National Assembly on 23 November 2016 passed the Bill for a “Law on the Removal of Communist Symbols” (*Zakon za premahvane na komunistichesките simvoli*) in the first reading. One hundred and four deputies voted in favor, forty-six against, and three abstained. According to the bill, symbols that celebrated the communist system would be

banned in the public space. Its sponsors claimed that in this way, the many victims of communist rule would be accorded tribute. The law would have made the removal from the public eye of monuments, sculptures, signs, paintings and photographs, produced during and in order to commend communism, mandatory. Such images and objects would be moved to the “Museum of Socialist Art” (a small such museum exists, as part of the National Gallery in Sofia).¹ The law would also prohibit the public display of signs that showed the communist period in the “wrong” light and of symbols endorsing the activities of the Bulgarian Communist Party. If it appeared impossible to remove a monument, an information plaque would be allocated to it for the time being. The text of the plaque would read: “The communist regime from September 9, 1944, to November 10, 1989, and the activities of the Bulgarian Communist Party, have been declared a crime by a law passed by the 38th National Assembly.”

This legislative initiative triggered a lively yet short-lived debate about how to deal with the socialist past. The conservative sponsors of the bill claimed that the communist regime had been criminal and responsible for massive violations of human rights. Left-wingers deplored the law as an attack on the freedom of speech, or as an attempt to falsify history. More reasoned voices pointed to the impracticability of the bill, whose vague language made it next to impossible to implement as it failed to define which symbols were communist and thus should be removed. Some observers ironically suggested that major buildings constructed during state socialism, such as the National Palace of Culture in Sofia or the socialist town of Dimitrograd, as well as whole factories and residential neighborhoods, would have to be eradicated as well, since they reminded people of the achievements of socialism.²

The bill never made it through a second reading and thus did not become law. Hence, the original law, which it was intended to amend, remained in place. In 2000, parliament had passed the “Law on the Declaration of the Communist Regime in Bulgaria as a Criminal.”³ This law was sponsored by conservative deputies who had taken note of similar initiatives elsewhere in eastern Europe. The first article of the law states that the rule of the Bulgarian Communist Party had led the country “into a national catastrophe”. It accuses the communist regime of deliberate mass violations of human rights, of initiating the “economic decline of the country”, of destroying the “traditional values of European civilization”, of uninterrupted terror, of the “destruction of the moral values of the people”, of “environmental vandalism”, etc. The whole regime was thus declared to be criminal and the Bulgarian Communist Party was defined as a criminal organization. Article 4 declared that all citizens who had opposed the regime and its ideology were “just, morally right and deserve respect.”

While the law had no legal consequences and – except for episodes such as the attempted amendment in 2016 – remained a more or less dead document, it is illustrative for the difficulties Bulgarian policymakers face when addressing the socialist past. There is a notable disconnection between the increasingly nuanced

scientific treatment of this period and the polarized, black-and-white approaches of most policymakers and newspapers. For them, the interpretation of communist rule more often than not is a tool of identity politics – in lieu of substantial programmatic disagreements, the attitude towards communism represents a litmus test for the right-left divide. Accusations that individuals were informants for the notorious State Security service have been repeatedly used as a political weapon (though voters have not seemed to care much). Policymakers have not only disagreed on the interpretation but also on the means of how to deal with the communist period.

This lack of consensus and political will has had institutional consequences and impeded an informed public debate about the nature of state socialism outside scholarly circles: neither has a special public institution to study the socialist past been created, nor is there a museum devoted to this topic. It took until 2007 – and pressure by the EU during the accession negotiations – for citizens and researchers to obtain access to former secret police files (see below). The government even failed to create a genuine memorial complex on the Danube island of Belene – the location of the most infamous labor camp under Bulgarian communism (next to that at the Loveč stone quarry). The country, thus, has hardly any official *lieux de memoir* for the period of state socialism and the victims of state suppression. Only the conservative government of Ivan Kostov made a real effort: a memorial complex was erected in the centre of Sofia in front of the socialist-era National Palace of Culture in 1999. It commemorates the victims of the communist regime (the so-called “Memorial Wall and Chapel in Memory of the Victims after 1944”).⁴ Every year on September 9, the day on which the “Fatherland Front” took power in 1944, a commemoration and religious ceremony is held there. The same government, albeit with difficulty, had the Dimitrov Mausoleum in Sofia blown up in 1999.⁵

Hence, when discussing efforts to preserve and study the memories of opposition and dissent, we need to take into account the effects of political disinterest. Initiatives to build up collections, create memorials or establish specialized research facilities, usually cannot count on support by the state, neither on the local nor the national level (Bulgaria has no substantive regional policy-making level). They might find the backing of politicians with their own agenda but no systematic institutional interest in dealing with the socialist period beyond political debates. On the positive side, there is little evidence of a systematic instrumentalization of the past by anti-communist forces, as can be observed in countries such as Hungary and Poland where right-wing regimes are crudely re-writing history. The lack of systematic policies may also create openings in the absence of firmly established paradigms that constrain initiative. However, this also translates into a substantial lack of funding for historical research which is even more troublesome in view of the fact that Bulgaria is the poorest country in the EU and its government operates with limited budgetary possibilities.

2. Contexts

2.1 Researching Opposition under State Socialism

After the end of communist rule in November 1989, Bulgaria, like the other formerly socialist countries, experienced an explosion of interest in the “true” history of socialism. While much of this public thirst to learn about the communist past was satisfied by journalists and publicists with an emphasis on sensationalist revelations (and new mystifications), and by “old” communists justifying their deeds in memoirs, serious research on previously forbidden or taboo topics soon began as well. These researchers benefitted from the opening of archives, which included access to material of the Bulgarian Communist Party (whose archive had been moved to the State Archives) and the Ministerial Council up until 1989. To date, many important aspects of communist rule and the changes in Bulgarian society under it have found meticulously researched treatment.

An important initial focus of the critical reassessments of communist rule was its establishment and its early years. Was communism “only” an import imposed by the Soviet Army or also based on local traditions? How violent was the “Revolution of the 9th of September”? Well-known contemporary historian Nikolay Poppetrov, together with Pavlina Meshkova and Dinyo Sharlanov, produced for example a well-documented account of the infamous People’s Courts, which in the early years of Fatherland Front rule sentenced almost 3,000 people to death, among them many members of the pre-September 1944 political elite.⁶ Martin Ivanov wrote an early account of armed resistance against communist rule which lasted until the 1950s, opening up a theme that in the next years would find repeated treatment.⁷ Another important episode of early communist rule, which had triggered opposition and renewed state repression and that now found scholarly treatment, was collectivization. In the early 1990s, it was studied by Vladimir Migeu.⁸ All these works were thoroughly researched using the newly gained access to archives. More recently, Aleksandar Vezencov produced a powerful account of the events at, and leading to, September 9, which in communist mythology was the day of revolution.⁹

In general, a lot of research interest was devoted to exploring political oppression and resistance. This was not only conditioned by the wish to establish a revisionist, or anti-communist, narrative but also by the traditional focus of Bulgarian historiography on political history and by the understandable urge to uncover events, which had been “forbidden” until 1989. While some of these works came to questionable conclusions, for example by exaggerating the numbers of victims or by using problematic terminology (“genocide”), they substantially increased the available evidentiary basis. In this regard, document editions contributed greatly, for example the important series “The Archives Speak” by the Central State Archive in Sofia. New evidence helped not only to uncover previously unknown phenomena but also to produce more nuanced narratives and to move to new approach-

es, stimulated also by the increasing international cooperation of Bulgarian historians.

While during the 1990s research on opposition focused especially on the early years of communist rule, the time frame but also the thematic scope was largely extended in the 2000s. Natalia Hristova, the pre-eminent Bulgarian expert on dissent, published her seminal book on the “Specificities of Bulgarian ‘Dissent’” in 2005.¹⁰ Her book refutes the assumption that there was no “dissent” in Bulgaria – an idea also promoted by former members of the State Security service – while making clear that dissent in Bulgaria adopted very specific forms (which can be said about any country). Hristova stressed that not only the specific nature of communist rule had impacted on forms and expressions of opposition but that also pre-communist cultural and intellectual traditions played an important role. Her book offers a broad tableau of intellectuals, artists, journalists, and scholars who challenged, in very different ways, either the political premises of communist dictatorship or its claimed monopoly on the production of meaning. A particularly important innovation is her highlighting the many grey zones between affirmation and dissent. The party leadership drew the lines of the (un)acceptable differently and not all censors were able to see the critique expressed in-between the lines. An intellectual or artist could find some of his or her work praised and other banned – as shown by one of the collections described in COURAGE (Binka Zhelyazkova Collection).

Some personalities associated with opposition against communist rule attracted particular attention, most of all Bulgaria’s best-known dissident author, Georgi Markov, who was murdered by the Bulgarian secret police in his exile in London.¹¹ Another focal point of research investigated developments in the late 1980s, when critical individuals began to form informal but publicly visible organizations. The probably most numerous opposition group comprised parts of the Turkish minority that resisted forced assimilation in the late 1980s, also triggering support by critically minded Bulgarian intellectuals.¹² The first “public” dissident committee, the Club for the Support of Openness and Reconstruction (*Klub za podkrepa na glasnostta i preustroystvoto*), is frequently mentioned in literature on the end of communist rule; scholarship also stresses the role of Zhelyu Zhelev, one of the leading dissidents at that time and first non-communist president of Bulgaria after 1989.¹³ The nascent ecological movement that started in Ruse in 1988 and then developed into the *Ekoglasnot* organization, and first steps towards independent trade unionism (*Podkrepa*), have been covered as well.¹⁴ Thus, the notion of Bulgaria as the “most quiet barrack” of state socialism, which actually had been nourished by the communist regime itself, has been fully refuted.

While much of the mentioned literature focuses on more or less well known personalities, there was also a noteworthy trend to reconstruct the life-worlds of ordinary citizens in order to understand popular accommodations with, and everyday subversions of, communist rule. This research has been strongly inspired by

oral history and ethnological methods, and included historians, ethnologists and sociologists. One center of oral history research on Bulgarian socialism emerged at the University of Sofia's Department of Cultural Studies (*Kulturologiya*). Daniela Koleva, for example, showed how official tropes shaped biographical narrating as well as how individuals asserted their own interests.¹⁵ The second center was established at the South-West University of Blagoevgrad, where an interdisciplinary group of enthusiastic scholars and their students embarked on large-scale oral history recordings, which were often published and used for analysis (their activities are described in the collection "Everyday Life in SW Bulgaria during Socialism").¹⁶ One of their main achievements was to record the mundane experiences of marginalized groups, especially the Muslim and Roma communities in southwestern Bulgaria. Research conducted by ethnologists, especially at the Bulgarian Academy of Sciences' Institutes for Ethnology and for Folklore Studies contributed importantly to the extension of interest towards perspectives "from below" and to everyday life under communism. Another valuable source of information on everyday life in – but not limited to – state socialism is the private "Ivan Hadzhiyski" Institute for Sociology in Sofia. It was established in 1997 and collects diaries, memoirs, autobiographies, letters and other ego-documents.

The research on mundane practices of "ordinary" people highlighted the inappropriateness of binary visions of state socialism. Few people were in either total opposition or total conformity. It also showed that cultural opposition was not confined to intellectuals and artists, who more or less openly criticized the government and challenged its aesthetic or political norms. "Ordinary" people resisted official cultural norms as well without necessarily challenging the underlying political principles. Karin Taylor for example showed that one could be a good young communist but at the same time engage in alternative youth music culture.¹⁷ Not only in the arts but in much of everyday life, life moved between zones of acceptance and conformity on the one hand, and of re-appropriation, manipulation and the refutation of official norms on the other. Research approaching its themes both 'from the top' and 'from below' has created, therefore, a nuanced picture of dynamic and ambivalent everyday cultural practices.

It has become clear that the state tried to use culture to build legitimacy but that at the same time, culture remained a contested field. Ivan Elenkov's comprehensive account of the "Cultural Front", in which he analyses the institutions and instruments used by the state to enforce its monopoly on meaning, clearly showed how important culture was for the communist government.¹⁸ History writing during communism also came under investigation, because history was one of the main legitimizing devices used by the communist government. Communists understood very well that those who control the past also control the future. Already in 1995, the grand dame of Bulgarian Historiography, Vera Mutafchieva, co-edited a collection of documents on the party's attempts to bring historians in line.¹⁹ The past also played an important role in Ludmila Zhivkova's idiosyncratic cultural policies,

which combined an opening towards the world with an increasingly patriotic but also esoteric message. Her policies and personality found repeated interest by scholars.²⁰ This episode also showed the double-edged nature of official cultural policies: they imposed certain interpretations but also created opportunities for critically minded intellectuals who were able to exploit the umbrella of patriotic rhetoric for their own messages. Official nationalism also produced critical narratives. Research has convincingly shown that in the field of culture, boundaries between opposition and affirmation were blurred and volatile.

This research, thus, is a powerful warning against interpretations that paint the period of state socialism only in black and white. Real life was more complicated than that, and official politics more variegated and flexible than it might seem at first glance. Nevertheless, the Bulgarian “*Historikerstreit*” about the “correct” version of socialist history has been characterized by attempts to come up with one single narrative, which often suffers from a certain teleology.²¹ More generally, the field can be divided into two groups: on the one hand, those scholars who stress the oppressive nature of Bulgarian communism and the interventionist nature of the state. This current also tends to regard the communist period an economic failure. The well-known philosopher and founder of the Institute for the Study of the Recent Past, Ivaylo Znepolski, is probably the most influential representative of this current.²² On the other hand, there are narratives that stress the modernizing nature of communist rule and its socio-economic achievements (which are often measured against the rapid economic decline and social malaise of the 1990s), without ignoring the fact that it was a dictatorship. Iskra Baeva and Evgeniya Kalinova, in their seminal book on the Bulgarian transitions, have produced the most eloquent and best researched overview in this vein: they detail repression but also stress the socio-economic achievements of the period.²³ Corresponding with these Bulgarian accounts are works by foreign historians, which highlight complex state-society interactions as defining features of state-socialism.²⁴ Less nuanced are publicist and Internet forums to deal with the communist part, some of which display a high degree of nostalgia whereas others engage in crude anti-communism.

The nuances, shades and ambivalences as well as the stubbornness of individuals and their creative tactics in challenging a powerful state, such as those that emerge from the descriptions of collections in the Bulgarian section of the COURAGE database, can serve as a good example – and as empirical material – for a history of state socialism that highlights ambiguity and complexity. The collections also put historical agents very much at the center of attention: they stress alternative outcomes of history and the power of humans to change things and challenge the status quo, instead of telling the story with a preconceived end-point in mind.

2.2 Institutions and Legal Foundations of the Preservation and Interpretation of the Past

In Bulgaria, there is no single specialized public institution devoted to the research of state-socialism, comparable to such institutions in Germany, Poland, Romania and the Czech Republic. This reflects the fact that despite political polarization over the use of the socialist past, society and government do not consider the socialist era as a “big” issue that warrants special treatment. The significant nostalgia for socialism, as measured in polls and evident from ethnographic surveys, takes any political urgency from official efforts to revisit the socialist past – most people probably just do not want to do it. In 2002, Daniela Koleva summarized the state’s attitude: “The Bulgarian state (unlike others, e.g. neighboring Romania) has been dealing with its recent past quite hesitantly. The trials against former communist leaders failed, lustration laws have been applied on a very limited scale (in university education and partially in the juridical system).”²⁵

It is telling, therefore, that the single most prolific institution studying the history of state socialism is a non-governmental academic initiative, the Institute for the Study of the Recent Past (*Institut za izsledvane na blizkoto minalo*).²⁶ The institute was established by the philosopher Ivaylo Znepolski in 2005 and is funded mainly by donations and project grants. The Institute runs the most important book series in Bulgaria specialized on the exploration of the socialist past (in partnership with Ciela Publishers). It has published several seminal books on repression and opposition, and how cultural life developed between these poles. A good example is Plamen Doynov’s discussion of the paradigm of Socialist Realism in Bulgarian literature and how it was challenged by writers (2011) and his book about literary scandals during communist rule (2016);²⁷ another excellent publication on culture during state-socialism published by this institute is Ivan Elenkov’s book “Cultural Front” (2008), and his last book on socialist everyday life (2018).²⁸ Not least, the institute’s director has contributed to the understanding of Bulgarian communism with important publications.²⁹ Another important center for research on the socialist period is the privately run Center for Advanced Studies (CAS) in Sofia.³⁰ The CAS facilitates academic and public debates on state socialism. In its book series, it publishes important studies such as Rumén Avramov’s book on the disastrous economic effects of the so-called “Rebirth Process”, i.e. the forced assimilation of the Turkish and other Muslim minorities.³¹

The lack of state-run institutes commissioned to explore the socialist period is evidence of the lack of political consensus on the best ways of how to deal with the past. On the positive side, this also means that scholars can engage with studying the socialist period without the straightjacket of an institution that was commissioned by the government to establish the “truth”. Neither is there in Bulgaria a state-run museum devoted to the socialist period: here, exhibiting socialism depends on individual initiatives (see for example the COURAGE registry entry on “Forms of Resistance in Fine Arts”). There is a plurality of voices and no state-sanctioned

display of just one possible interpretation. One downside of this – probably due to neglect and not intention – liberal approach by the state is that local initiatives to commemorate repression and build memorials often face financial problems. Daniela Koleva comments that: “Commemoration of its victims remained largely limited to the sporadic activities of political and civic organizations, and monuments to them were left to the discretion of local authorities in response to civic initiatives.”³² The developments on the location of the former labor camp on Belene Island are a good illustration of this. This camp is probably the best-known place of memory of massive repression and human rights violations under communist rule in Bulgaria. Yet, initiatives to create an appropriate memorial so far have been organized only by private groups (such as the Union of Repressed People and the Belene Island Foundation).³³ None of these initiatives have received substantial government support. Hence, there is no large-scale documentation center in Belene. Similarly, the modest memorial (plaques) in the equally notorious former labor camp in Lovech is a testimony of the state’s lack of interest to honor the victims of communist rule.³⁴

While the Bulgarian state has so far failed to establish specialized research or commemorative centers dealing with state-socialism and opposition to it, it has taken measures to preserve documentary evidence (mostly in the framework of “regular” archival work). The Law on the National Archival Fond of 2007 created a new legal framework for the preservation of documents stemming from public authorities and the work of state archives, building on previous legislation. At the helm of the system of state archives, it established the “Archives State Agency” that carries out the state’s objectives in the field of archival documentation.³⁵ The Agency is responsible for a well-organized network of two central and 27 regional state archives, which existed already before the new law. The Central State Archive in Sofia also holds the archives of the Bulgarian Communist Party, which were declassified already in 1993.

State policies relating to archives do not especially target the socialist period, but the established framework has made it possible to safeguard “official” documentary heritage. It also gives archives enough space – though not funding – to set out their own programs. Access is handled relatively liberally. The archives hold invaluable information about the institutions of communist rule and their interaction with citizens, including information on opposition and dissent. The vast archives of the Bulgarian Communist Party, of the Fatherland Front and of the Ministerial Council, kept at the Central State Archive in Sofia, are indispensable for any historical account of state socialism. The same can be said of the archives of local authorities and the local branches of state-wide organizations kept in the regional state archives, which are usually well organized. Naturally, given the pedigree of most documents preserved in a state archive, the authorities’ perspective dominates. Yet, state archives also collect private legacies, among them of dissidents and critical artists, such as Blaga Dimitrova, Todor Tsonev, Zhelyu Zhelev, Radoy Ralin, etc.

(See also the Petko Ogoyski and Hristo Ognyanov collections described in the COURAGE registry, all kept by the Central State Archive in Sofia).

The existence of functioning state archives is essential for the professional maintenance and registration of documents (although, because of underfunding, this is not always the case). They make these documents accessible to readers under transparent conditions, in accordance with the Law on Access to Information and with other normative rules. Thus, they fulfill vital services for the research community but also for the public (e.g. citizens tracing back ownership in order to reclaim nationalized properties). Not least, state archives enrich our knowledge about the past through their own publications. Especially noteworthy is the series “The Archives Speak”, launched by the State Archive in 1998, which includes volumes of importance for the exploration of communist rule and opposition against it. The series, for example, helped to put into the public domain important documents on topics that were “prohibited” before 1989, such as armed resistance against communist power (vol. 64, *Goryanite*) and the forced assimilation campaign against Bulgaria’s Turkish minority (vol. 55, *Vāzroditelniat protses*).

A major development in the accessibility of documents concerning communist repression and opposition was the opening of files from the Interior Ministry and especially its infamous State Security service, the former political police. In Bulgaria, that process took much longer than, for example, in neighboring Romania or in Germany, not least because there was no official lustration. Eventually, in late 2006, the parliament passed a law establishing a new archive with probably the most unwieldy name ever invented for such an institution: “Committee for Disclosing the Documents and Announcing the Affiliation of Bulgarian Citizens to the State Security and the Intelligence Services of the Bulgarian People’s Army”, the Bulgarian abbreviation of which is equally catchy, *KRDOPBGDSRSBNA*.³⁶ The Committee, colloquially called *Comdos* (Committee of Dossiers), started operations in April 2007. It serves two main purposes: to carry out lustration procedures in connection with people seeking an elected office or an important public function and to provide citizens with access to “their files”.³⁷ Researchers can access documents on institutions as well. Surprising for a Bulgarian institution charged with such a sensitive task, the Committee has so far operated without any significant scandals, which speaks of the high level of professionalism and dedication of its staff.

Comdos has substantially increased knowledge about the workings of the State Security service and its attitudes towards dissidents.³⁸ It has initiated new research on communist rule. Secret police files not only allow us to reconstruct how the state identified opposition and how it traced suspected individuals (see the collection “State Security and the Bulgarian Intelligentsia” in the registry); they also contain abundant information on the everyday transgressions of “ordinary” people at the workplace, in public and in their private lives; and they help us to understand the epistemology of the communist state: what did it perceive as problematic, how

did it construct truth, and how was information managed (and invented)? Comdos also launched its own book series publishing selected and annotated documents on specific themes (“From the Archives of the DS [State Security]”), which now runs into more than 40 volumes.³⁹ The series has become another essential tool for the study of the socialist period and especially its political history.

Other important reservoirs of information and artifacts from the socialist period are the archives of major cultural institutions. The National Library (*Narodna biblioteka*) in Sofia, for example, is supposed to receive a copy of each print publication in Bulgaria; during communism, it had a hidden fund of “forbidden” literature – illustrative of censorship practices. It has a collection of *samizdat* publications, described in the COURAGE registry. The Bulgarian National Film Archive (*Bălgarska natsionalna filmoteka*) holds a vast collection of movies and materials about their production and reception, documenting the vitality of Bulgarian cinema during the socialist period. Cinema became an important medium for the articulation of veiled – or not-so-veiled – critique of socialist conditions and of contradictions between ideology and reality. This is exemplified in COURAGE by the Binka Zhelyazkova collection. An important source of information on developments in the sphere of science during socialism is the archive of the Bulgarian Academy of Sciences.⁴⁰ It holds, for example, many personal legacies of Academy members and its scientists, which help to uncover the strategies of scholars as they navigated between “official” truths and scientific scrutiny.

These important state institutions are not exactly lavishly funded. Comdos’ budget, for example, was set at 3.48 million Leva, i.e. 1.7 million Euros, in 2018. Some of these institutions also lack storage capacity, so that the Central State Archive, for example, is forced to use storage outside its main building. However, these institutions are able to at least fulfill their primary functions to the public and even develop dissemination activities on their own. This cannot be said of most of the private collections, almost all of which struggle with severe financial problems and face more existential questions. They often lack the capacity to professionally maintain their contents, not to mention substantial dissemination activities. A sad but illustrative example is the uncertain fate of the highly interesting Tower Museum built by dissident writer Petko Ogoyski (see the COURAGE registry). Ogoyski donated the exhibition materials to the local Cultural Community Center “Napredak”, which operates under the umbrella of the Ministry of Culture. However, it lacks the means to maintain or even develop this important initiative (at the moment of writing, there are discussions at the town hall about how the collection may be better preserved and presented in a new building).

Bulgaria has not established a working system of providing financial support – neither on a grant nor institutional basis – to such initiatives. The state seems not to feel responsible for nourishing and supporting private initiatives, and actually struggles to provide enough financial support to its own cultural institutions. Given the budgetary constraints faced by the central and – even more so – local govern-

ments in Bulgaria, and the lack of genuine political engagement with the socialist past, this bleak situation does not come as a large surprise and offers little hope for future improvement.

Existing legislation even supports “public-private partnerships” with regard to the preservation of documents. The above-mentioned archive law includes the provision that the Archives State Agency and its structures will methodologically support private archives and control the “observation of the provisions of this law” (Art. 38). Private archives must, for example, register “documents concerning the history of Bulgaria” with the Agency (Art. 36). However, it seems that these provisions so far exist only on paper – despite the declared goodwill of the Agency, whose experts are ready to support private collection. Nevertheless, the state archives are busy enough maintaining their own core activities under conditions of scarce funding and have few effective resources to support private archives. Owners of the latter, on the other hand, seem usually not to take the existing law into consideration – and most likely do not know of it. The law also suffers from the extremely vague definition “documents concerning the history of Bulgaria”, which can cover practically anything gathered in private collections. Collectors can be forgiven for being reluctant to register such documents with the State Agency, as they fear to lose control over them. There is also hardly any systematic exchange of information and networking between state and private archives. At least the latter problem can be alleviated by COURAGE.

3. Analysis of the Collections in the COURAGE Registry

3.1 Typology

The description of Bulgarian collections in COURAGE neither covers all collections of potential relevance nor does it aim to be representative in a statistical sense. The goal was to include particularly important and insightful collections on the one hand, and to represent the scope of oppositional phenomena and of initiatives to maintain memory on the other. We, therefore, aimed at showcasing the most important types. The following Bulgarian collections have been described:

1. Binka Zhelyazkova Film Collection –
<http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n33627>
2. Hristo Damyanov Ognyanov –
<http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n4920>
3. Life Beyond the Pattern of Communism –
<http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n11002>
4. Roma Archive Digital Collection –
<http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n25058>
5. Seeds of Fear – <http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n30092>
6. Zhelyu Zhelev Collection –
<http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n43477>
7. State Security and the Bulgarian Intelligentsia –

- <http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n8947>
8. Tower Museum of Petko Ogoyski –
<http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n8041>
 9. Ecological Protests against Chlorine Pollution in Ruse
<http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n6845>
 10. Resistance of the Turkish Minority –
<http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n242>
 11. Forms of Resistance in Fine Arts –
<http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n31185>
 12. Everyday Life in SW Bulgaria during Socialism –
<http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n17193>
 13. Only the Forbidden Newspapers Will be Remembered-
<http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n17910>
 14. The Word of Master Petar Danov –
<http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n17481>

These collections showcase a number of important categories and types of collection concerning cultural opposition. First of all, they highlight the fact that both different state institutions and private actors (associations and individuals) have initiated and own collections. Seven of the described collections were organized by public institutions, while seven were created by private initiative and are owned privately (one moved from private to public). Public can mean different things: collections emerging from the legally stipulated mission of a state-run institution (such as an archive), or exhibitions organized by the curator of a public gallery on his/her own initiative, for example; further, ad-hoc collections described for the purpose of the COURAGE registry by putting together thematically coherent materials that are not stored separately. The described collections also differ substantially in size – from very small, literally housed in the attic of a private home, to the largest archives in Bulgaria. We also tried to achieve a geographic spread: Bulgaria is a very centralized country and Sofia hosts almost a fifth of the country's citizens and most of its national cultural institutions. Yet, there was cultural opposition also outside of the capital city – and collection initiatives as well. So, while eight collections are located in Sofia, five were included from other parts of the country. One collection (on the resistance of the Turkish minority against forced assimilation) is located abroad (in Bursa, Turkey). It is the so far sole illustration of another important feature of opposition against communist rule: it was not limited to activities in the country but had a strong transnational element, not least because people who were forced to leave continued their struggle against communism from abroad.

The described collections represent the broad range of possible items handed down from the past: archival documents, *samizdat* and official publications, movies and audio materials, physical artifacts, transcripts and more. They include materials

that survived as a legacy from the socialist period, and others (interviews) created through the initiative of scholars or activists. Maybe most importantly, they highlight the different arenas where cultural opposition was expressed (be it in literature, painting or filmmaking, or through religious, minority or environmental activism); the different genres and media used to express critical attitudes; and the variety of people and interests involved both in the practice of opposition and its documentation. Taken together, the described collections are a powerful manifestation of the variations, ambivalences and differences of human experiences under state socialism.

3.2 Themes, Actors, Users

The collections from Bulgaria in the COURAGE registry do not aim to impose “the truth” about the socialist period and dissent. The aim is to present the manifold forms of cultural opposition, to increase the possibilities for comparison and to link collections with research efforts and make them known to a wider public. While the selection of Bulgarian collections does not allow for a genuinely sociological survey (e.g. of ownership patterns), it does indicate the huge variations that exist in collecting practices.

A remarkable communality of the collections described in the registry is the fact that most of them came into existence thanks to the tireless efforts of individuals. As mentioned above, in Bulgaria there exists no state institution charged with the task of researching state socialism and, in particular, of documenting dissent and opposition. The only institution that comes close to such an official mission is the so-called Committee of the Dossiers, but this does not specifically explore cultural opposition. More characteristic are individual efforts, be they by a specialist in the national archives, a curator at a city gallery, a former dissident putting together his own museum, or the daughters of a stubborn, independently minded teacher of literature in a provincial town. What unites these initiators is not only their general belief in the importance of freedom, but also their wish to preserve traces of the past that hint to the existence of alternative futures and show the power of individuals in challenging undemocratic governments. Their energy in a way seems to be driven by the lack of “official” policies in this field and to act as a substitute for state neglect; on the other hand, the sustainability of their efforts is certainly endangered due to the lack of state support, especially for private initiatives.

The selection of collections for Bulgaria followed two main criteria: firstly, to present the diversity of institutions and collectors; secondly, to present different arenas, genres and forms of cultural opposition. Overall, the achievements in collecting, storing and promoting material pertaining to the socialist period in Bulgaria can be seen as substantial. The leading role belongs to state “institutions of memory”: the Archives State Agency (ASA), the National Library “St. Cyril and Methodius” (NLCM), and the Bulgarian National Film Archive (BNFA). Pursuant to the Law on the Compulsory Deposit of Printed and Other Works and the Law on

the National Archival Collections, these institutions store large material resources relating to the development of culture during the socialist period. They also undertake research activities and, within their limited financial resources, purchase new materials. The registry includes several collections from these organizations devoted to notable critics of communist rule and the realities of state socialism, such as the collections on Hristo Ognyanov and Zhelyu Zhelev at the State Archive in Sofia⁴¹ and the ad hoc collection on Binka Zhelyazkova at the BNFA. These collections reveal expressions of counter-adaptive or corrective positions in several cultural fields: journalism, philosophy, and cinema. They highlight the importance of exile (Ognyanov) and the potential political pathways of dissidents (Zhelev).

So-called ad hoc collections were created in the process of describing collections. They refer to short-term events (which did not result in a physical collection or refer to documents stored in an archive, but not in a single coherent collection. An example for the former is the exhibition “Forms of Resistance” held at the Sofia City Art Gallery in 2016 – the paintings shown as examples of deviation from Socialist Realism are now back with their owners. An example for the latter is the “collection” of banned newspapers and *samizdat* journals kept at the National Library. While it does not exist as a separate collection, the COURAGE entry “Only the forbidden newspapers will be remembered!” (a quote from an interview with a repressed editor) brings them to life. Thus, our collections put artifacts into new contexts and create relationships that open new perspectives on the history of cultural opposition.

Some of the collections give a good overview of how the Bulgarian Communist Party tried to maintain absolute control in the sphere of culture. This was not only the task of the secret police but included the establishment of economic dominance and institutional structures. The collections reveal how the Bulgarian government followed the Soviet model of organizing culture, which aimed to establish state ownership over all cultural institutions. The centralized state founded institutions with a clearly hierarchical structure in order to act as gate-keepers. Professional associations, such as the Bulgarian Union of Writers, the Union of Bulgarian Artists, etc. were placed under direct party control and were charged with distributing material privileges to their members but also to act as overseers. Meanwhile the state tried to liquidate private initiative in the cultural sphere.⁴² The collections contain examples of penalties imposed on recalcitrant writers and artists by the state, such as expulsion from the BCP and from professional unions (which amounted to prohibition on carrying out an artistic profession). Protagonists of our collections were subject to bans on displaying their work; they experienced dismissals and other forms of censorship.

The State Security service was one of the regime’s main instruments of maintaining control over intellectuals who were always suspected of being potential critics of the government. The collection of the Commission for the Disclosure of Documents and Announcing the Affiliation of Bulgarian Citizens with the State

Security and Intelligence Services of the Bulgarian People's Army (the so-called Commission on Dossiers) gives insight into the recruitment of members of the intelligentsia. In some cases, cooperation with the State Security service was voluntary, based on "patriotic grounds". But there are also examples of people being solicited on the basis of threats to discredit them or their family. The small private collection "Seeds of Fear", for example, shows how authorities exerted pressure on the immediate family of people classified as politically "unreliable" or as "enemies of the people".

Still, the collections give powerful evidence that despite surveillance and persecution, many people dared challenge state power through cultural means. The range of possible oppositional activities was broad. As stated by Teodora Panayotova, the initiator of one of the collections, opposition could be: "expressed through a series of inconspicuous acts, gestures and words, such as the unconventional reading of a work; an 'inappropriate' statement at a teacher's meeting; a reference to a forbidden fact or author in front of students; reading forbidden or semi-forbidden books with students; education in fearlessness and disobedience; the singing of Russian White Army songs; giving lessons for free, i.e. refusal to participate in the natural exchange of services for goods". Teodora Panayotova, together with her sister Boryana, created the family archive "Life Beyond the Pattern of Communism". Private collections also reveal diverse "seeds of courage and freedom", such as the efforts of individuals to defend their principles and faith. These took place in the framework of esoteric movements, such as the mystical "White Brotherhood" movement, or in the sphere of rock music.

These experiences should not be belittled as "just" personal stories.⁴³ Rather, they help us to arrive at a more complex and nuanced picture of socialist Bulgaria. Assessing communism requires self-critical consideration. Edvin Sugarev stated that we need to "destroy the Berlin Wall in ourselves". Despite the manifold examples of conformism and accommodation with the communist regime, this period can hardly be summed up as one marked by "indifference, cowardice and absurdity."⁴⁴

One aim of the selection of Bulgarian collections in the registry is to highlight the plight of ethnic minorities and the activities of those who fought for their rights under communism. A private collection, so far unknown in Bulgaria and kept in the Turkish city of Bursa, contains interesting material on one of the most researched but also debated topics in Bulgarian historiography: the regime's attempt to assimilate the Turkish minority by force. The collection of more than 100 autobiographical video interviews documents the fate of Turks who fled the country mainly in 1989. Some of the terms used by the collection's author, such as "namecide" and "ethnic genocide", may provoke heated responses. But it is important that the registry also documents the self-presentation of participants in cultural opposition – an interesting field of study in its own right. The registry is a source which, like any other historical source, must be subject to critical analysis.

In general, one of the aims of the Bulgarian collections is to shed light on lesser known moments of everyday life and forms of everyday opposition through lifestyles as documented, for example, in the collections “Everyday Life in South-western Bulgaria” and the “Roma Archive”. Both were created by one of the first centers for oral history in Bulgaria, the NGO Balkan Society for Autobiography and Social Communication at the University of Blagoevgrad. These collections present the point of view of “ordinary people” from different religious and ethnic communities. The personal stories reveal little-known moments of everyday life, such as experiences of collectivization and resistance against it, or state encroachment on cultural traditions in villages and hidden forms of resistance. Especially valuable is the presentation of the daily life of the Roma minority, whose experiences are largely excluded from official historical narratives.

All Bulgarian collections reveal the constant pressure exerted by the state on free-thinking artists and intellectuals but also their practices of self-assertion and opposition. They reject the myth of the total obedience and conformism of Bulgarian intellectuals, which was purposefully created by the communist authorities. The collections also reveal new aspects of the emergence of mass protests and informal dissident organizations in the late 1980s. The collection “Ecological Protests against Chlorine Pollution” at the Regional Museum of History in Ruse shows how the activities of museum curators can lead to the enrichment of collections with new materials revealing new perspectives on well-researched phenomena.

It is also important to underline that all the represented institutions promote their collections by various means: they organize exhibitions, conferences, public presentations and seminars; they participate widely in media events and search for ways to attract young audiences and the general public. Private collectors are also increasingly showing trust in state institutions (archives, libraries, museums). Petko Ogoyski, who created his own “Tower Museum” with original artifacts from his incarceration in the Belene labor camp, is a case in point: he donated the bulk of his original documents to the Central State Archives in 2012. Many collection founders and collectors feel a sense of mission; they are developing numerous activities to promote the compiled knowledge, also by using new technologies. It is indicative that some of the collections – both private and public – reach a wide audience and in doing so stimulate critical thinking and public activism today when we “have crashed into one place, with (our) dreams broken”, as two famous Bulgarian music journalists recently commented.⁴⁵

4. Conclusion and Recommendations

The collections described in the COURAGE registry (and those not yet described or not even known) are an impressive manifestation of the creativity and sheer will of individuals and groups to document and explore the socialist past, despite difficult framework conditions. The main challenge is obviously the lack of funds – not only a result of generally small public budgets but also of a lack of state

interest in this specific area. Even with a little more support, much could be achieved. Hence, the list of recommendations must start with the most fundamental issue: money.

But there are also other areas of possible improvement, not all of which directly depend on increased funding (although this would certainly help, too). Our research has shown, for example, that there is little systematic networking between the collections and the responsible institutions, although people running these initiatives very often know each other (historians in Bulgaria form a community still widely based on personal connections). Better networking would not only help to circulate useful information and support processes of learning from each other but could also serve lobbying purposes. Not least, it might help to create firm collaboration that could be used for project applications, especially with respect to international (European) funding. Active networking would also increase visibility and, thus, help to identify previously unknown collections. Owners of materials worth preserving might be encouraged to either pass them on to a pertinent institution or even to build their own collection, if they see that there are experts to whom they can turn for advice. A recognizable community of individuals and groups, documenting the heritage of cultural socialism and organizing joint efforts, could stimulate new initiatives.

Given the limited financial means of many collections, dissemination is usually a problem. Some of them, such as the Central State Archives, Comdos and the Institute for the Study of the Recent Past, can afford to publish their own book series. The latter institute may be highlighted as an example of best practice for combining academic research and publishing with events that target academic and non-academic audiences, and initiate public debates. It is also a successful fundraiser. What seems to be lacking, though, is systematic communication between relevant collections and the research community. A possible model for this can be seen in the activities of the Blagoevgrad-based “Balkan Society for Autobiography Research and Social Communication” which created its own collection mainly out of oral history interviews (described as “Everyday Life in Southwest Bulgaria in Socialism” in *COURAGE*). It has developed novel research and dissemination activities on the basis of these interviews. The Society has continually found funds, many of them project-based, for conducting oral history research and preserving its results, and for carrying out research based on these materials. It is a good example, therefore, of the productive aspect of combining collection and research.

Based on these general remarks, we would like to present a short list of recommendations that we consider of primary importance:

1. In view of the importance of collective memory, and of the rootedness of collective identities in notions about the past, European programs should continue to provide support for collaborative projects in that area, in which partners from different countries work together. Since the humanities in “new member” and associated states face particularly difficult conditions,

the European Union has a strong responsibility to nurture reflective programs in these countries.

2. Primary responsibility for funding historic research in Bulgaria, however, rests with the Bulgarian state. Public and private initiatives to document cultural opposition during socialism should receive more funding. The responsible authorities could, for example, earmark project funding to that purpose, while established cultural institutions should devote more attention to this topic.
3. Another area in which state institutions could be of help concerns providing advice and support to the organizers of collections with regard to European grants. Application requirements for European funding are usually so complicated that especially smaller and private organizations (though not only), face almost prohibitive barriers for submitting applications.
4. Collaboration is also a responsibility of those working in the humanities in Bulgaria: organizations and individuals active in exploring cultural opposition under socialism should more systematically interact and network. This would help information and experience to be shared more widely, and result in the provision of advice to government bodies in relation to how the state could best support such activities.
5. Collectors and institutions should do more to reach out to the research community, including students at university, in order to underline the importance of their materials for research. This would help increase the number of stakeholders and, through the presentation of research results, the visibility of such initiatives.
6. Attempts at cooperation between the State Archives and private collectors should be expanded and supported in order to provide the latter with the necessary expertise to safely preserve documents. Expert archivists could also advise on the systematic description of data, which should follow established standards.
7. One important area in which knowledge can be extended is the identification of existing materials that have not yet been described. The COURAGE ad hoc collections, for example, have achieved this. Archives and institutions should be encouraged to generate cross-collection descriptions of content on the theme of opposition under socialism, which would help to locate relevant materials.
8. Finally, little of the available legacy of opposition has found its way into museums, as the socialist period usually receives only scant treatment. The permanent exhibition of the Bulgarian National History Museum in Sofia, located in the former residence of Todor Zhivkov, breaks off in 1946.⁴⁶ It should be a priority for museums covering general history to systematically include the socialist era, and to showcase its contradictions and ambivalences. The described collections contain enough material to generate a nu-

anced picture, extending the focus from “important figures” to “ordinary people”. The section on dissent in the European House of History in Brussels serves as a good example of how this history can be presented, using original materials from Eastern Europe in the socialist era. COURAGE will support such initiatives.

5. Selected Further Reading

(on the nature of the communist regime in Bulgaria, on culture and opposition, and on the memory of socialism).

Angelov, Veselin, ed.: *Borba bez orazhie. Tursko natsionalnoosvoboditelno dvizhenie v Bulgaria 1985–1986*. [Fight without weapons. The Turkish national-liberation movement in Bulgaria 1985–1986]. Sofia 2009.

Baeva, Iskra, Evgenia Kalinova: *Bălgarskite prehodi 1939–2002*. [The Bulgarian transformations 1939–2002] Sofia 2002.

Brunnbauer, Ulf: “*Die sozialistische Lebensweise*”. *Ideologie, Familie, Gesellschaft und Politik in Bulgarien, 1944 bis 1989*. [“The socialist way of life”. Ideology, family, society and politics in Bulgaria, 1944 to 1989] Vienna 2006.

Elenkov, Ivan: *Kulturniyat front*. [The Cultural Front] Sofia 2012.

Hristova, Natalia: *Bălgarskiyat sluchay. Kultura, vlast, intelligentsiya 1944–1989*. [The Bulgarian case. Culture, power, intelligentsia 194–1989] Sofia 2015.

Hristova, Natalia: *Spetsifika na bălgarskoto “disidentstvo”*. *Vlast i intelligentsiya 1956–1989*. [The specificity of the Bulgarian “dissent”. Power and the intelligentsia 1956–1989] Sofia 2005.

Ivanov, Dimitur: *Politicheskoto protivopostavyane v Bălgariya*. [Political opposition in Bulgaria] Sofia 1994.

Daniela Koleva, Ivan Elenkov: “Did ‘the Change’ Happen? Post-socialist Historiography in Bulgaria,” in: Ulf Brunnbauer, ed.: *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Münster 2004, 94–127.

Todorova, Maria, Augusta Dimou, and Stefan Troebst, eds.: *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest 2014.

Stefan Troebst: “Vergangenheitsbewältigung auf Bulgarisch. Zum Umgang mit den Akten der ehemaligen Staatssicherheit und zur strafrechtlichen Verfolgung kommunistischer Staatsverbrechen” [Dealing with the past the Bulgarian way. On the dealing with the files of the former state security and on the criminal prosecution of communist state crimes], in: Jörg Ganzenmüller, ed.: *Recht und Gerechtigkeit. Die strafrechtliche Aufarbeitung von Diktaturen in Europe* [Law and justice. The criminal accounting of dictatorships in Europe]. Cologne, Weimar, Vienna 2017, 195–210.

Znepolski, Ivaylo, ed.: *Istoriya na Narodna Republika Bălgariya. Rezhimat i obshtestvoto*. [History of the People’s Republic of Bulgaria. Regime and society] Sofia 2009.

Appendix: Maps and Infographics

Map 1: Location of the Bulgarian COURAGE Collections

¹ <https://nationalgallery.bg/visiting/museum-of-socialist-art/>

² <http://skandalno.net/закон-срещу-комунизма-приеха-герб-и-рб-172913>

³ Published in *Durzhaven vestnik*, no 37, May 5, 2000.

⁴ "Bulgarien", in: Anna Kaminsky, Rith Gleinig, Lena Ens, eds.: *Museen und Gedenkstätten zur Erinnerung an die Opfer der kommunistischen Diktaturen*. Dresden 2018, 60.

⁵ Maria Todorova: "The Mausoleum of Georgi Dimitrov as lieu de mémoire," *The Journal of Modern History* 78 (2), 2006, 377–411.

⁶ Nikolay Poppetrov, Pavlina Meshkova, and Dinyo Sharlanov: *Bălgarskata gilotina. Taynite mehanizmi na narodniya săd*. Sofia 1994.

⁷ Martin Ivanov: "Goryanskoto dvizhenie v Kyustendilsko i Gornodzhumaysko (po sădebnii dokumenti ot Arhiva na MVR)", *Minalo* 1, 1995, p. 74–80.

⁸ Vladimir Migevev: "Kolektivizatsiyata na selskoto stopanstvo v Bălgariya (1948–1958). Tipologiya, etapi, problemi", *Istoricheski pregled* 4, 1994–95, p. 53–83; *ibid.*: *Kolektivizatsiyata na bălgarskoto selo (1948–1958 g.)*. Sofia 1995.

⁹ Aleksandăr Vezenkov: *9 septemvri 1944 g.* Sofia 2014.

¹⁰ Natalia Hristova: *Spetsifika na bălgarskoto "disidentstvo". Vlast i inteligentsia 1956–1989*. Sofia 2005.

¹¹ Hristo Hristov: *Ubiyte "Skitnik". Bălgarskata i britanskata darzhavna politika po sluchaya Georgi Markov*. Sofia 2005.

¹² Veselin Angelov, ed.: *Borba bez orazhie. Tursko natsionalnoosvoboditelno dvizhenie v Bălgariya 1985–1986*. Sofia 2009.

¹³ Hristova, *Spetsifika na bălgarskoto disidentstvo*, p. 141–7.

¹⁴ Dimitur Ivanov: *Politicheskoto protivopostavyane v Bălgaria*. Sofia: Ares Pres, 1994, p. 124–39; Lilyana Aleksandrieva, Aleksandur Karakachanov, eds.: *Nezavisimo sdruzhenie Ekoglasnost, 1989g*. Sofia 2009.

¹⁵ Koleva, Daniela: *Biografija i normalnost*. Sofia 2002.

¹⁶ Petar Vodenicharov, Kristina Popova, and Anastasiya Pashova, eds.: *Iskam chovekat da e vinagi prijaten i da si pravim moabet. Rechevo povedenie i zhizneni svetove na bălgari mohamedani v Gotse-Delchevsko i Razlozhko*. Blagoevgrad 1998; Petăr Vodenicharov, Kristina Popova, and Anastasiya Pashova, eds.: *Moeto dosie, pardon, biografija. Bălgarskite modernizatsii (30–te i 60–te godini) – ideologii i identichnosti*. Blagoevgrad 1999; Daniela Koleva, Rayna Gavrilova, and Vanya Elenkova, eds.: *Slăntseto na zalez pak sreshtu men*. Sofia 1999.

¹⁷ Karin Taylor: *Let's Twist Again: Youth and Leisure in Socialist Bulgaria*. Berlin 2006.

¹⁸ Ivan Elenkov: *Kulturniyat front*. Sofia 2012.

¹⁹ Vera Mutafchieva, Vesela Chichovska, eds.: *Sădăt nad istoritsite. Bălgarskata istoricheska nauka. Dokumenti i diskusii 1944–1950*, vol. 1. Sofia 1995.

²⁰ Iskra Baeva, ed.: *Kulturnoto otvarjane na Bălgariya kăm sveta. Materiali ot mezhdunarodnata nauchna konferentsija po povod 70 godini ot rozhdenieto na Ljudmila Zhivkova*. Sofia 2013.

²¹ Aleksandăr Vezenkov: “Za nenormaliziraneto na komunizma”, in: Mihail Gruev, Diana Mishkova, eds.: *Bălgarskiyat komunizăm. Debat i interpretatsii*. Sofia 2013, 245–273.

²² Ivaylo Znepolski: *Bălgarskiyat komunizăm: sotsiokulturni cherti i vlastova traektorija*. Sofia 2008; cf. also the multi-faceted collection Ivaylo Znepolski, ed.: *Istoriya na Narodna Republika Bălgariya. Rezhimat i obshtestvoto*. Sofia 2009.

²³ Iskra Baeva, Evgenia Kalinova: *Bălgarskite prehodi 1939–2002*. Sofia 2002.

²⁴ An attempt at that direction is Ulf Brunnbauer's book on the societal policies of Bulgarian communism from 1944 to 1989, which was translated also into Bulgarian: Ulf Brunnbauer: “Sotsialisticheski nachin na zhivot”. Ideologiya, obshtestvo, semejstvo i politika v Bălgariya, 1944–1989. Ruse 2011.

²⁵ Daniela Koleva: “Belene: remembering the labour camp and the history of memory,” *Social History* 37, 2002, p. 1–18, <https://doi.org/10.1080/03071022.2011.651581>.

²⁶ <https://minaloto.bg>

²⁷ Plamen Doynov: *Bălgarskiyat sotsrealizăm 1956, 1968, 1989*. Sofia 2011; Plamen Doynov: *Literatura na sluchaite. Ot „Tjutjun“ do „Hayka za văltsi“*. Sofia 2017.

²⁸ Elenkov, *Kulturniyat front*; Ivan Elenkov: *Orbiti na sotsialisticheskoto vsekidnievie*. Sofia 2018.

²⁹ E.g. Ivaylo Znepolski: *Kak se promeniat neshtata. ot intsidenti do golyamo săbitie*. Sofia 2016.

³⁰ <http://red.cas.bg/news.php>

³¹ Rumen Avramov: *Ikonika na “văzroditelnija protses”*. Sofia 2016.

³² Koleva: “Belene: remembering the labour camp”.

³³ See <http://beleneisland.org/>; <http://pametbg.com/index.php/bg/mesta-na-pamet/belene>.

³⁴ See *Museen und Gedenkstätten zur Erinnerung an die Opfer der kommunistischen Diktaturen*, 62–3.

³⁵ <http://www.archives.government.bg/index.php>

³⁶ https://www.comdos.bg/Нормативна_основа

³⁷ See Stefan Troebst: “Vergangenheitsbewältigung auf Bulgarisch. Zum Umgang mit den Akten der ehemaligen Staatssicherheit und zur strafrechtlichen Verfolgung kommunistischer Staatsverbrechen”, in: Jörg Ganzenmüller, ed.: *Recht und Gerechtigkeit. Die strafrechtliche Aufarbeitung von Diktaturen in Europe*. Cologne, Weimar, Vienna 2017, 195–210.

³⁸ E.g, Momchil Metodiev: “Darzhavna sigurnost: oporata na komunisticheska durzhava,” in Ivailo Znepolski, ed.: *Istoriya na Narodna Republika Bălgaria. Rezhimut i obshtestvoto*. Sofia 2009, p. 218–261.

³⁹ https://www.comdos.bg/Нашите_издания/sbornitsi

⁴⁰ <http://archiv.cl.bas.bg/>

⁴¹ As with collections in the State Archive, not all relevant are yet accessible, because they are still being processed. The personal funds of intellectual dissidents such as Radoy Ralin and Todor Tsonev are not yet open for use.

⁴² Elenkov, *Kulturniyat front*.

⁴³ Edvin Sugarev: “Berlinskata stena e oshte v nas,” *Liberalen Pregled*, November 16, 2009, <http://www.librev.com/index.php/component/content/article?id=739:2009-11-16-20-55-30>.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ “BG rokat na 80te paleshe revolyutsii. Intervyu na Iskra Krapacheva s Rumen Yanev i Emil Bratanov,” *Standart*, June 7, 2015.

⁴⁶ <https://historymuseum.org/en/exhibitions/permanent/>

Евелина Келбечева

Американски университет в България
[evelina@aubg.edu]

Никола Казански

Bulgarian Academy of Science
[nkazanski@abv.bg]

Болшеvizмът и Западните интелектуалци

Abstract: *One crucial part of the Bolshevik political strategy is focused on the creation of a public opinion in the West in favor of the USSR. Huge financial and intellectual resources are invested in order to achieve this goal. It is done with the help of some of the most notorious intellectuals in France, Great Britain and the USA.*

(Such figures, to name a few, are Louis Aragon and Jean-Paul Sartre ; George Bernard Show and Herbert Wels, Michael Duranty and Earl Browder...)

Seduced by money, fame, publications of millions of copies of their books, along with luxurious vacations and royal treatment in Soviet Russia -- these leftist spokesmen of Stalin actually denounce the fundamental values of Western intellectuals – humanism, critical thinking and civic activism.

The Soviet propaganda uses two main avenues for its goals. The first one is the falsification of the Ukrainian genocide, the man-made famine, called Holodomor, prior World War II; the second one is the denial of the system of labor camp terror, represented by the history of the GULAG, which is the main topic of contest after the war.

The Bolsheviks are able to corrupt a number of famous western intellectuals. Through them, they are able to convey to the world one of the most falsified picture about the society that they oppress and terrorize during more than 70 years.

Key word: *Bolshevism, Western Intellectuals, Soviet propaganda, Falsification of History.*

„Възпявам Гегелу, което се създава
във Франция сега
възпявам Гегелу необходимо
тук днес
възпявам Гегелутата от всякъде и никъде,
И искам Гегелу да сложи край на един свят....
Искайте Гегелу,
На вас ви трябва Гегелу”
Луи Арагон, 1934

По думите на сър Стивън Рънсиман (1903–2000) „човешката цивилизация в познатия ни вид завършва на 28 юли 1914 г. (избухването на Първата (Голямата) световна война)”. Най-страшното пряко последствие от този край на цивилизацията е революцията в Русия, която кулминира в октомврийския преврат от 1917 г. Тази по народното мнение „кръволюция” става най-голямата трагедия на руския народ и на Европа за десетилетия напред.

Какво помага на болшевиките не само да победят в собствената си страна, където са били незабележимо малцинство, но и да започнат да печелят симпатиите на – поне част — на западните общества? Кои са тези политики и механизми, чрез които те създават критична маса от обществени дейци и прославени творци, които стават техни глашатаи? Случайност или последователна политика, убеденост или подкуп, идейна обвързаност или политическа поръчка — кое подтиква и мотивира дългата редица от западни интелектуалци, които открито защитават и пропагандират съветския строй?

Зачеркването на хуманизма и скока към т.н. „временне морал“ по думите на Арагон, е история на едно от перфидните превъплъщения на фигурата на левия западен интелектуалец, не случайно наречен „левицата на хайвера“. Основната „заслуга“ обаче за тази метаморфоза е политиката на болшевишка Русия към удобния ляв елит на западния свят, който трябва пусне огромна димна завеса пред терора и да преповтаря комунистическите пропагандни клишета за „най-справедливото общество“ на Съветите.

Болшевиките и създаденият от тях Коминтерн се оглавяват още от самото начало от твърде интелигентни хора, които разполагат с огромни финансови ресурси и не съблюдават абсолютно никакви общочовешки морални принципи. Пропагандата на новия съветски строй на Запад се оглавява от Вилхелм (Вили) Мюнценберг (1889-1940) ¹. Той е изключително близък приятел и съратник на Ленин и брилянтен пропагандист, за когото казват, че е учител на Гьобелс. По лична инициатива на Ленин за каузата им се привличат и използват максимално така наречените от него „полезни идиоти“ (*useful idiots*) – видни чуждестранни културни и обществени дейци, особено писатели, които всячески са изкушени да симпатизират на новия строй. По определени исторически причини тази политика намира особена силна поддръжка именно във Франция. Това, което може да се каже за поддалите се френски интелектуалци е, че те се оказват наистина изключително полезни, но в никакъв случай не са ни най-малко „идиоти“. Напротив. Това са световноизвестни имена, за които едва през последните години се появат документални материали от закритите архиви. И така най-общо те се делят на три групи. В първата са такива фанатични комунисти като Анри Барбюс, Луи Арагон, Пол Низан и Жан-Ришар Блок, във втората са независими, но леви интелектуалци като Ромен Ролан, Панаит Истрати, Андре Малро, Андре Жид и Жорж Фридман, а в третата са скандално известни писатели, които просто се възползват от ситуацията като Селин и Жан-Пол Сартр ².

Първата група работи под прякото менторство на Иля Еренбург, любимец на Сталин. Самият той все пак се „осъзнава“ едва през 1952 г., когато трябва да подпише писмо за „спасяването“ на руските евреи от народния гняв, посредством тяхното „доброволно“ депортиране в най-отдалечените области на Сибир. Френските комунисти са със сигурност едни от най-преданите на болшевишката кауза. За това говори например фактът, че с тяхна помощ и пряко участие през 1930 г. в Париж е подло убит при опит за отвлечането му руският генерал Александър Кутепов, водач на белогвардейците. Неслучайно точно по това време Луи Арагон пише емблематичната си ода „Възпявам Гепеу“, където буквално е казано:

*„Възпявам Гепеу, което се създава във Франция сега
възпявам Гепеу необходимо тук днес...*

Искам Гепеу да сложи край на един свят...

*Искайте Гепеу, на вас ви трябва Гепеу...”*³

А през 1935 г. Анри Барбюс пише в Москва втората си възторжена биография на Сталин, и то след като Максим Горки е отказал да сътвори нещо подобно заради което е и „отстранен“.

По-сложно е при втората група от така наречените „попутчики“ (спътници), които симпатизират повече или по-малко искрено на комунистическите идеи и смятат, че именно последните могат да спасят света. Това е разбираемо в тогавашната обстановка на световна икономическа криза и като пряк неин резултат възходът на национал-социализма в Германия. Така най-известният от тях Ромен Ролан, който е на практика „безпартиен“ комунист, посещава Москва през 1935 г. и разговаря със самия Сталин. По това време репресиите още не са се развихрили, но има вече ясни знаци за тях. На въпросите относно закона за смъртно наказание за 12 годишни деца, извънредни съдилища и прочие, болшевисткият вожд споделя, че те няма да допуснат грешката на парижките комунари, които поради своята мекушавост са били разгромени от буржоазията. Като пример за нуждата от изключителни мерки първият човек в държавата на работниците и селяните цитира следния „случай“ на вражеска атака. Библиотекарка от библиотеката на Кремъл била вербувана, за да убие държавните ръководители като намаже с отрова страниците на четените от тях книги, които те разлиствали с наплюнчени пръсти....

След този урок по практически болшевизъм френският писател, наричан „моралната съвет на Европа“ вече не задава подобни въпроси, все пак успява да спаси руско-френския троцкист Виктор Серж от лагера, но не и живота на Николай Бухарин. Преводач на тази историческа среща е самият Александър Аросев (1890-1938), председател на ВОКС, организация за културни връзки с чужбина, чиято главна задача е именно да привлича такива „полезни“ авторитети на посещение в страната на съветите. Той е стар болшевик, другар на Ленин и Луначарски и знае четири езика – френски, немски,

английски и чешки. Това никак не е в негова полза и въпреки верността му към Сталин е разстрелян без видими причини. Според Андре Жид това е поради факта, че „от горе до долу на реформираната обществена стълба най-ценени са най-сервилните, най-подлите, най-покорните, най-долните. Всички други са ликвидирани или изпратени в лагер един след друг. Може би само червената армия може все още да направи нещо? Да се надяваме, защото иначе много скоро от този героичен и възхитителен народ ще останат само палачите, използвачите и жертвите”⁴.

Всички са знаели за това, но малко са се осмелявали да кажат истината, поради личен интерес или в името на зле разбрана „благородна” кауза. Самият Вили Мюнценберг споделя в дневника си след посещение на „образцовия” трудово-възпитателен лагер „Беломорканал” – „сигурно така египетските роби са строили пирамидите”... След края на 1936 г. той става яростен антисталинист, но е вече късно. В дневника на Георги Димитров е цитиран разговорът му със Сталин от 1937, който му казва, че Мюнценберг е враг и ще бъде арестуван щом дойде в Москва, но Димитров трябва да помисли как да го примамва там...⁵ Като много други този „мавър” на инферналната машина е убит при неясни обстоятелства във Франция през 1940 г.

Но не всички „съблазнени” остават слепи. Такъв е случаят с известния Андре Жид, който не само вижда страшната действителност в болшевишкия „рай”, но и я разкрива под влиянието на своя приятел-комунист Йожен Даби, който умира по време на гостуването в Съветския съюз, като го заклева да разкаже цялата истина. Това става в книгата „Завръщане от СССР” (1936), допълнена от „Бележки към „Завръщане от СССР”. Във втората той казва буквално: „Няма партия, която може да ми попречи да предпочета истината пред нея. Ако партията се отделя от нея, то аз се отделям от партията... СССР предаде всичките ни надежди... Славната и изстрадала Русия, за нещастие ни показва в какво бласто може да затъне една революция”⁶.

Самият Жид не е първият, който се осмелява да напише своите истински мисли. Това прави десет години по-рано румънският грък Панайот Истрати, който пише на френски език.⁷ Въпреки своята наивност и идеализъм все пак разбира жестоката истина благодарение на проникателния си колега и приятел Никос Казандзакис. Поради това е жестоко остракиран от френските леви интелектуалци и умира в забвение в родината си.⁸ Пак в края на 1920-те години на миналия век е посещението на бъдещия академик Жорж Дюамел и писателя Люк Дюртен. Двамата реагират открито против Сталин едва през 1939 г. след договора Молотов-Рибентроп.

Още по-показателен е случаят на писателят Селин. Той е препоръчан лично от Луи Арагон като „бунтар против капитализма” и преведен на руски от съпругата му Елза Триоле. Селин няма идеологически причини да скрива истината и затова след завръщането си от съветската страна през 1937 г. я казва по един напълно искрен начин. Това обаче за съжаление е направено в

рамките на един изключително вирулентен антисемитски памфлет. По-късно писателят става яростен колаборационист на нацистите, за което със сигурност определена роля играе и посещението му в сталинската деспотия.⁹

На фона на дълбоката икономическа, политическа, идейна и морална криза на западните демокрации в периода между двете световни войни тоталитарният режим на Сталин предизвиква отначало определена симпатия дори в някои убедени демократи. Знакови западните интелектуалци като Бърнард Шоу, Хърбърт Уелс и други известни личности са считали, че лагерите в СССР наистина превъзпитават човека, а затворите го преобразяват в положителен смисъл на думата... Б. Шоу дори си позволява зловещи шегички по време на срещата си със Сталин като: „Аз успях да видя всички „ужаси“ и те ужасно много ми харесаха“. Х. Уелс вероятно е напълно искрен когато в 1934 пише, че: „Никога не бях срещал човек, който да е по-мил, добър и честен и това са неговите качества – при него няма нищо тайно или ужасяващо и този качества са предопределили неговото, неподлежащо на съмнение, изключително място в управлението на Русия. Преди да го видя, аз мислех, че той е там където е, защото хората се плашат от него. Но аз осъзнах, че той дължи своята позиция на факта, че никой не се страхува от него и че всеки му вярва.“¹⁰

Характерен пример за това заслепление, искрено или не съвсем, е книгата на Лион Фойхтвангер „Москва 1937“, където четем: „Сталин е издигнал се до genialността тип на руски селянин и работник... Изключително искрен и скром, не си е присвоил никаква титла... Дал е на Съветския съюз нова демократична конституция, окончателно е регулирал националния проблем.... Съветските граждани са осигурени с обилна храна, дрехи, кина, театри...“. Дори Уилям Булит (1891-1967), първият посланик на САЩ в Съветския Съюз (1933-1936) – един изключително ерудитан интелектуалец – е имал определени затруднения след като споделя, че „за мен Сталин е жилав азиатец, чиито корени и емоции далеч надхвърлят моята интелигентност и жизнен опит“. ¹¹ Булит се оказва лице в лице с мрачния космос на диктатора, където конспирациите и жестокостите са ежедневие, в което грубата сила в нейния най-първичен ипостас се вихри в източни мистерии и където всичко – любов, страст, пари, приятелство, семейство – са подчинени единствено на волята за власт, която се упражнява безцеремонно и безразделно. Западното образование и възпитание е безпомощно пред този безпощаден свят, който е не само коренно различен, но и напълно непознат. По такъв начин това проницателният американски дипломат подсказва, че способите на мислене и действие на болшевишките революционери като Сталин са напълно чужди и неразбираеми за цивилизационния менталитет на американския елит.

Поклонничеството в болшевишката Мека също се извършва по строго определен ритуал. Докато „враговете“ са унищожавани безпощадно, където и да било – като например Разколников, първият посланик на съветската дър-

жава в България (единствено Александър Орлов се спасява в САЩ след като заплашва лично Сталин с разобличение) – то „приятелите” от Запад са обгрижвани с невиджан източен разкош. Те получават огромни хонорари от своите издания в многомилionenната страна, посещават най-представителните места в нея при нечуван лукс, ескортирани от очарователни, интелигентни и перфектно владеещи езици придружители и най-вече „сътруднички”. И всичко това обаче става на зловещия фон на вълната от невиджани репресии. На пищния банкет в чест на Ромен Ролан в Москва през 1935 г., който става скоро след поредния „гладомор” отнесъл живота на още няколко милиона, присъстват множество видни личности, повечето от които след това са унищожени без всякаква видима причина.¹²

При организирането на мизансцени режимът няма равен. Съветската „сервитюрка” на Бърнард Шоу „случайно” знае отлично английски и е чела всичките му пиеси. Това го кара да изрази възхищението си от образователната система на новия строй. Френският ляв министър-председател Едуард Ерио, който посещава Киев по време на „гладомора” вижда само чисти улици с охранени хора и пълни магазини с всякакви стоки и лакомства. Афро-американският бас Пол Робсън е очарован от липсата на расизъм в страната, но сякаш така и не узнава за депортирането на цели нации в Сибир за каквато съдба са били подготвяни и евреите... Дори известният икономист Джон Кенет Гълбrait (1908–2006) известен с ироничната си фраза „При капитализма човек експлоатира човека – при комунизма е точно обратното“ е заслепен от „благосъстоянето” на съветския народ, за което съди по валутните магазини „берьозка” в център на Москва.¹³

Интересен щрих от тази „болшевиада” е фактът, че някои от тези френски „инженери на човешките души” имат дълбоки екзистенциални връзки с руски жени. Освен Елза Триоле, жена на Луи Арагон, това са княгиня Мария Кудашова, съпруга на Ромен Ролан и Лена Зонина, преводачка и интимна приятелка на Жан-Пол Сартр. Парадоксално или не, последните две правят огромни усилия да „отворят” очите на своите „другари” и да ги принудят да се застъпят за спасението на живота на много преследвани честни руски интелигенти.¹⁴

Огромен отзвук има и тоталното разочарование от съветската действителност на Ърл Браудър, председател на Комунистическата партия на САЩ, който два пъти се кандидатира за президент. По негово време Комунистическата партия в САЩ достига 100000 членове. Според сведения от архива на Митрохин, той е рекрутиран за агент от Главното Политическо Управление – ГПУ –и е „много полезен“ за тайните съветски служби, включително и с набирането на други шпиони. След посещението се при кумира си Сталин през 1934 той се жени за съветската си преводачка, която се оказва майор от НКВД. Вече в САЩ, тя му разказва истината за комунистическия режим. Браудър е потресен, отказва се от предишните си възгледи и създава ново движе-

ние, дълбоко анти-сталинистко, познато под името „Браудеризъм“, което пледира за разбирателство между двете системи. През 1945 г. той разпуска американската компартия и иска да се превърне в движение. Умира тежко депресиран от дългите заблуди, на които е служил. (Най-известният американски комунист, писателят Теодор Драйзер, в края на посещението си в СССР казва на своята секретарка: „Единственото, което искам е само да се махна колкото се може по-бързо от тук...“).¹⁵ Днес също така вече знаем, че огромна част от по-нататъшните ръководители и редови членове на Комунистическата партия на САЩ са вербувани за съветски шпиони.¹⁶

Вече е напълно ясно, че защитата на комунизма от западните интелектуалци е основана на нарочно незнание, доброволна или принудителна заблуда и/или просто флагрантна нечестност (явна лъжа). Така в едно интервю на Бертолт Брехт от американския ляв философ Сидни Хук (1902–1989) по повод на невинните жертви на сталинските репресии известният германец заявява безцеремонно: „Колкото са по-невинни, толкова повече заслужата своята участ – да бъдат ликвидирани“ (sic!). Дори през 1994 г. английският марксистки историк и комунист Ерик Хобсбом (1917–2012), връстник на октомврийския преврат в едно телевизионно интервю продължава да твърди уверено, че жертвата на 20 милиона невинни са напълно оправдани в името на щастието на човечеството...

Най-трагичната ос, около която се завърта съветската пропагандна пашина е “Гладомора“ в Украйна между 1933 и 1935 г. – един от най-добре организирани геноциди на 20 век. Наистина фрапантен е случаят с Уолтър Дюранти (1884–1957), несменяем кореспондент на авторитетния американски вестник „Ню Йорк Таймс“ в Москва през 20-те и 30-те години на миналия век. Той дължи своя възход на едно от първите интервюта дадени от Сталин на западен журналист и става известен с фразата си „Аз заложих парите си на Сталин“. Именно той получава най-скандалния „Пулицър“ в историята на американската журналистика през 1932 г. за серия статии, в които чрез нагли лъжи оправдава „разулачването“ и гладната смърт на милиони руски селяни в този период.

И когато истината излиза наяве в материалите на неговите английски колеги Гарет Джонс (1905–1935) и Малкълм Мъгъридж (1903–1990), той заявява в частен разговор „Какво толкова ви е грижа – та това са само някакви руснаци“.¹⁷

Историята на Уолтър Дюранти показва фалшификацията на съветската история, направена от западните автори. Дюранти получава признанието като един от най-известните журналисти от „Ню Йорк таймс“. Той е журналистът, който снабдява американското правителство с такава информация, че САЩ да признае СССР като държава през 1933 година.¹⁸

Американският журналист получава финансова помощ от съветските власти, луксозен апартамент и пресен хайвер всеки ден. Биографката на Ду-

ранти – Съюзът Тейлър – даже споменава за един слух около него – той е бил смятан за некрофил и съветските власти са му били предоставяли свободен достъп до моргите.¹⁹

Важното в случая е, механизма по който съветската власт успява да фалшифицира истината за геноцида над украинското население през 1932 – 33 година. Грижата за международния отзвук от събитията е от първостепенно значение за съветските власти. Затова те канят чуждестранни журналисти с международно признание и не се спират да използват всякакъв вид подкупи и човешките им слабости. Тази практика става традиция в начина по който СССР манипулира информацията за положението в страната, която се публикува в чужбина, заблуждавайки общественото мнение за реалния живот в Съветския съюз, укривайки ужасяващите престъпления на съветската власт и в край на краищата, фалшифицирайки историята. В случая с Гладомора Уолтър Дуранти се превръща в един от съучастниците на унищожаването на милиони хора.

Логичен е въпросът каква информация все пак се разкрива за една трагедия, която се развива на огромна територия и засяга милиони хора. Ситуацията в Украйна се е влошавала с всеки изминат ден, но чуждите журналисти, които са били натоварени да докладват за положението в СССР, са „посъветвани“ от Министерството на печата да остават в Москва и всякакъв достъп до Украйна им е бил забранен. Нито един западен вестник не се е опитал да получи правото неговите кореспонденти да посетят Украйна, нито пък се е опитал да потърси причините, поради които достъпът до засегнатите райони е бил отказван. Само неколцина журналисти успяват да се доберат до отделни райони на Украйна.

На Дуранти и Ричардсън от „Асошиейтед прес“ е позволено да предприемат десетдневен пътешествие до Северен Кавказ и Украйна. Той споделя с един от своите познати, че според него населението на Северен Кавказ и Волга за една година е намаляло с 3 милиона, а населението на Украйна – с 4 – 5 милиона души: „От Ростов Дуранти отива в Харков и по пътя забелязва огромни количества жито, стоварени около железопътните гари, като големи части от тях са били оставени под открито небе. Условието в Харков са били по-лоши от тези в Ростов. Там има по-малко за ядене и хората едва преживяват с минималните дажби. Много животни и птици също измират. Следенето на всички посетители в Харков е изключително стриктно. Смъртността там през последната година е нарастнала с 10% над нормалната. Обаче селяните, които успеят да се доберът до града, умират като мухи... Украйна умира.“ В Харков Дуранти се среща с полския консул, който му разказва следната история: „Един от функционерите на Контролната комисия, комунист, е бил изненадан от това, че не се получават никакви доклади от една известна област. Той решава да провери на място положението и заварва селото абсолютно

пусто. Повечето от къщите са били празни, а в другите намерил само трупо-
ве”.²⁰

Дуранти смята, че броя на жертвите на глада би могъл да стигне 10 милиона души за целия Съветски съюз. Документи от Британското външно министерство показват, че е споделил с дипломат от Британското посолство в Москва, че милиони хора са били убити. Това е информацията, която Дуранти споделя със своя близък, а ето това е, което публикува в своите статии от СССР, отпечатани в „Ню Йорк таймс“ от 1933 година: „„Вяко съобщение за глад в Русия днес е или преувеличение или злобна пропаганда...Ето фактите... всъщност няма глад и няма смъртност, причинена от глад, а широко разпространената смъртност се дължи на болести, причинени от недохранване... Услови-
ята са много лоши, но няма масов глад”. Не ни ли прилича това на отрица-
нието на Холокоста с твърдението, че в нацистките лагери затворените умира-
т само от лоши условия и епидемии?....

През декември 1933 година Сталин хвали този така наречен журналист: „Вие свършихте прекрасна работа с вашите доклади за СССР, въпреки че не сте марксист, но вие се стараете да кажете истината за нашата стран... Бих могъл да кажа, че вие заложихте на печелившия кон тогава, когато другите мислеха, че той няма никакъв шанс, и аз съм сигурен, че вие не сте загубили от това.“

Репортерите често пишат благосклонни статии за политиците, само за да получат достъп до повече информация, Дуранти всъщност стига до края, когато отрича съществуването на глад, който убива милиони хора. И тъй като този глад е заповядан от властта, той може да бъде окачествен единствено като геноцид.²¹

Дълги години публиката се е чудела дали Дуранти е знаел за глада, защото други западни журналисти като Гарет Джоунс и Малкъм Мъгридж отиват в Украйна и разказват на света за глада там. Чак през 1986 г. „Ню Йорк Таймс“ започва да критикува работата на Дуранти. Това става в една рецензия на споменатата книга на Робърт Конкуест. И отново през 1990 г., когато Съюзът Тейлър публикува книгата си „Апологетът на Сталин“, се иска бордът на наградите Пулицър да ревизира работата на Дуранти. Бордът отказва.²² За това нелогично решение значение има и фактът, че той е бил доверен съветник на самия президент Рузвелт, който под негово влияние взема решението за установяване на дипломатически отношения със Сталин. За негово оправдание се казва, че никой нормален човек не е могъл да преположи как някой ще мори от глад собствения си народ или ще избива безогледно другарите си по партия. Бил Келър, който е главен редактор на „Ню Йорк Таймс“ между 2003 и 2011 година признава, че статиите на Дуранти са „ужасно, некритично папагалстване на пропагандата“. Въпреки тази критика Келър се противопоставя на отнемането на наградата Пулицър на Дуранти: „Като човек, който е посещавал СССР, когато той все още съществуваше, от идеята за заличаване

на историята ме побиват тръпки“. Това е доста странен аргумент в защита на журналист, който фактически е заличил геноцид. Може би Келър се е притеснявал, че отнемането на наградата на Дуранти би омаловажило стойността на същата тази награда, която той получава през 1988 г.²³

Мисията да каже това зрънце истина, което ще преобърне света се пада на американския журналист Юджийн Лайънс (1898–1985). Както много негови колеги той отначало симпатизира на комунистическата идея, но за разлика от повечето от тях, когато настъпва мигът на просветлението той продължава до край... Неговият звезден час настъпва когато взема първото интервю със Сталин, дадено на западен журналист на 22 ноември 1930 г. То е второто известно интервю на загадъчния съветски вожд – първото е през 1926 г. на кореспондента на японския вестник „Осака Майничи Шимбун“.

За Сталин дори не се знаело дали е още жив, има ли семейство, деца и прочие... защото едно от силните оръжия на режима е пълната тайна за кремълския двор. Лайънс обаче е имал предимството да е роден в руската империя и за него е няма трудности, нито по отношение на езика, нито по отношение на разбирането на лицемерието на тоталитарната власт. Все пак и той премълчава геноцида над руските селяни и интелигенция и дори го прикрива съзнателно. Но след убийството на Киров през 1934 г. вижда ясно, че съветските комунисти заплашват да погълнат целия свят, което и става реалност след пакта Молотов-Рибентроп. Тогава през зловещага 1937, докато други се надпреварват в панегирици и всякакви оправдания за сталинските масови престъпления, той публикува своя катарзисен труд „Задание по утопия“²⁴. В него всички маски са свалени и пред нас е страшната истина за това, че неограничената власт в ръцете на ограничени и фанатични хора винаги води до безпределна и ирационална жестокост – по „Бесове“ на Достоевски. Именно въз основа на неговият провиденциален опус е написана прочутата анти-тоталитарна класика „1984“ на Джордж Оруел. Той дори пряко заимства част от него в главата наречена „Две плюс две е равно на 5“, като метафора на архилъжливата пропаганда на режима.²⁵

Към „обратната страна на медала“ принадлежи и историята на Малкълм Мъгрич. Мъгридж, ултраляв писател и също носител на „Пулицър“, не само пръв разкрива страшната истина в неподписаните си статии за „Мнчестър Гардиан“ и в книгата си „Зима в Москва“ /„Winter in Moscow“/ (1934), но и открито нарича Дуранти „най-големия лъжец в журналистиката, който изобщо съм срещал“.

Този единствен журналист от Великобритания успява да проникне без позволение в затворените райони на бедстващите от глад райони на СССР и да напише няколко статии, в които описва провокирания глад и ужасяващите сцени, на които е бил свидетел. През пролетта на 1933 г. той прави нещо много смело: предприема пътуване с влак през районите, които са били житницата на СССР – Украйна и северен Кавказ. Това, което вижда, не може да забра-

ви никога. В серия от статии, нелегално изнесени по дипломатически път, той описва предизвикания от властите глад, който се превръща в холокост: селяни, милиони селяни, умиращи като добитък, понякога гледайки към пълните със зърно хамбари, заобиколени от армия и полиция. „На една гара, една ранна сутрин, видях опашка от хора с ръце завързани на гърба им, които бяха подкарани към конски вагони по дулата на пушките – всичко това беше тихо и мистериозно, и ужасяващо в сумрака на утрото, като някакъв макабрен балет“. В една германска кооперативна ферма, оазис на благоденствие сред морето от колективизирани стопанства /колхози/, той вижда селяни коленичили в снега, молещи се за коричка хляб.²⁶

Страшният парадокс е, че много малко хора вярват на Мъгрич. Неговите репортажи са спряни. Уволнен е от „Гардиън“ и принуден да напусне Русия. Той е сатанизиран, оклеветен и преследван, не на последно място по страниците на неговия собствен вестник, където симпатията към т.н. „големият съветски експеримент“ е на мода. Беатрис Уеб, роднина на Мъгрич, признава че „в Съветския съюз хората изчезват“, но тя продължава да нарича статиите на Мъгрич за глада „основни лъжи“. Негово преосвещенство Хюлет Джонсън, декан на Кентърбъри, аплодира сталинските „основна цел и голяма щедрост“. Още един симптоматичен пример е участието на световно известния писател Джордж Бърнард Шоу в изсценировката на съветските власти. Шоу прави непрекъснати изявления и провъзгласява, че е изцяло доволен от условията, което е видял в Украйна, където има достатъчно храна за всички, в един рай за работниците. Даже прибавя, че в този рай за работниците е пълно с храна.²⁷

Ако има някаква справедливост, то тя идва много късно, когато вече Мъгрич е починал. „Но, въпреки всичко, репортажите на Мъгрич като очевидец на глада през пролетта на 1933 г. и неговата честна хроника на събитията, както и ефекта на това престъпление върху тези, които са страдали, можеха да останат скрити за обществото, точно както са искали тези, които са осъществили Холодомора. Много малко благодарност е получил Мъгрич през годините, но сега расте броят на хората, които разбират какъв уникален акт на честност и на смелост представляват неговите репортажи от Украйна.“²⁸

Наличните документи показват, че правителствата на Великобритания и Канада, са били добре информирани за размерите на глада и унищожението на населението в Украйна, но са предпочели да приемат политиката на ненамеса.

Важно е да се отбележи, че в стандартните учебници по история, историята на *Холодомор* е описана съвсем накратко. Причините за геноцида над украинците, са описани като: лоши климатични условия, слаба реколта и грешки в планирането на производството на жито. В някои текстове, дори и тези причини не са споменати. Фактът е, че Руското правителство и до този момент отрича същността на Голодомора, организиран и проведен от съветс-

ката власт, насочен към екстерминация на селячеството, преобладаващата част от украинската нация. Геноцидът над украинците, инсцениран като естествено бедствие, е добре маскирано мероприятие с трагични последици. Милионите жертви на съветската диктатура в Украйна, травматична колективна памет за дехуманизацията и канибализма по време на глада, са представени като случайно природно явление, а Съветското правителство по това време – като основен двигател на усилията за подпомагане на гладуващото население в Украйна. За да усигури благоприятното обществено мнение в западните страни, Съветското правителство не жали пари и други средства. Това показва, че управляващите в СССР са имали пълното съзнание за степента на геноцида спрямо украинците и са планирали изключително внимателно представянето на тези събития пред света, страхувайки се от всяка обективна информация за случващото се. Трябва да се каже, че и този опит за фалшификация на историята на Съветския съюз сполучва с огромната помощ на подкупени по всякакъв начин западни интелектуалци.

В добрата стара Англия има предостатъчно наивни интелектуалци. Освен Бърнард Шоу, който искрено се възхищава от Сталин (повече дори, отколкото от Мусолини и Хитлер) това са утопичните социалисти Сидни и Беатрис Уеб, съоснователи на британското Фабианско общество, които през 1930-те години посещават страната на съветите. Самият сър Сидни е дори първи барон на Пасфилд, но не се поколебава да похвали сталинските „железни“ кадри, които със стоманена воля провеждат колективизацията, макар в резултат от това да бъдат унищожени милиони. Когато и бароните стават сталински „орли“, това значи, че катастрофата е вече близо.²⁹ Пропастта се отваря на 1 септември 1939 г. и Англия ще бъде една от най-пострадалите страни.

А може ли да се постъпва по друг начин в тази апокалиптична обстановка?!? И все пак може...

За чест на западните интелектуалци, особено от англо-саксонския свят, трябва да се каже, че те усещат чудовищността на болшевишката диктатура още от самото начало. Х. Уелс е очарован от Ленин, но отбелязва нещо „зловещо“ в същността му. Лорд Бертран Ръсел казва, че сигурно и Сатаната е много начетен и любезен, но неговите деяния са ужасно предвидими. Той обвинява пряко английския истеклишмънт, че като не помагат реално на белогвардейците поради колониалното съпеничество между двете империи ще си докара много, много по-страшен враг... По думите му теориите на болшевиките са ангелски, но практиката им е като на най-черните дяволи. Сър Уинстън Чърчил с неговия уникален политически нюх още в началото казва, че ако болшевизмът не бъде спрял веднага после ще бъде твърде късно особено за Британската империя... А през 1951 г. немската мислителка Хана Аренд обосновава идеята, че тоталитарни идеологии като комунизмът са не по-малко коварни в дехуманизацията си от национал-социализма.³⁰

А в това време самият Сталин е рисувал вълци по време на скучните заседания на политбюро...³¹

Пейзажът след битката е едновременно продължение на добре работещите практики от миналото, но и изнамиране на нови авенюта за подмяна на историята, за рекрутиране на знакови фигури с международен авторитет от пропагандната фабрика за лъжи. Напълно променената обстановка — СССР като победител и разпоредител на новия световен ред — създава фалшивия ореол, но и статута на международна недосегаемост на страната на болшевиките от всякаква критика, както отвътре, така и отвън.

Историята на политическия терор в СССР, най-ярко представен чрез системата на ГУЛаг е била не само табу до 1956 г., а и десетилетия след това истината е отричана и манипулирана не само в СССР, но и в Западна Европа, пак със силното съдействие на западни интелектуалци, съблазнени и/или платени от Москва.

(Един ярък пример и от България — на 23 ноември 2017 г. прочетох във вестник „Трета възраст“, че лагерите в сталинска Русия са били плод на идеологическа диверсия и манипулация от страна на световния империализъм. Това става 63 години след затварянето на ГУЛаг и публичното разобличаване на тази система от ръководителя на Съветската държава.)

Затова още по-абсурдно звучи историята на фалшификациите, произведени от западните комунистически дейци, които с фанатична упоритост до средата на 70-те години отказват да признаят безпрецедентното политическо насилие, извършвано в продължение на десетилетия от любимата им болшевишка партия. Нека погледнем кратката история на най-големите фалшификатори на съветския режим — френските леви интелектуалци. Историята не започва след Втората световна война, а много преди нея, както беше показано. След повторното привличане на Максим Горки обратно в СССР, литературното поле става най-представителното оръжие за привличане на апологети на режима. Съюзът на писателите на СССР оглавяван от него е на-мощния инструмент за славословенето на комунизма. (Какъв парадокс — когато Горки, вече много болен и непрекъснато шпиониран иска да напусне своя пост, той най-вероятно е ликвидиран. През последните си дни той пише трескави писма на Арагон, който по това време се намира в СССР и го моли да го посети. Френският поет не го прави, най-вероятно за да не разгневи своя повелител Сталин — и отива само да произнесе реч на погребението му...)

След войната и създаването на мита за СССР като освободител на Европа, признаването на истината за съветския политически терор — на който ГУЛаг става синоним — е основната разделителна линия между критично мислещите интелектуалци и платените агенти на Москва. Последните приемат всяка критика срещу СССР и тоталитарната система като посегателство срещу революционната философия. ГУЛаг става основния мотив на противопоставянето между различните крила на западната левица не само заради същност-

та си, а заради яростното му отрицание от страна на Френската Комунистическа партия (ФКП). Историята на ГУЛАг катализира идеологическата конфронтация между социалисти и комунисти през 1977 – 1978 г. Трябва да изминат повече от десет години след затварянето на лагерите в СССР и политиката на десталинизация, за да започне големия културно-исторически дебат във Франция за тоталитарния характер на комунистическата идеология и за терора, организиран в СССР.

Малко предистория – на 29 октомври 1946 г., Жан-Пол Сартр, Андре Малро, Албер Камю и Артур Кеслер създават Френската Организация за Човешки Права, свободна от комунистическо влияние. През същата година обаче Камю е изключително разгневен, когато Сартр отхвърля неговите морални възражения срещу режима в СССР с аргумента, че депортацията на няколко милиона човека в СССР е по-сериозно престъпление от линчуването на един негър, защото линчуването е резултат от историческа ситуация, която е съществувала много по-дълго време, отколкото е съществувал СССР. Скандалът избухва, но той е ограничен в сравнително малка група интелектуалци. Опитите да се оправдае жертването на хора в името на някакъв висок идеал, са анатема за Камю.

Така прочутият френски философ и писател Сартр става особено одиозен пример на „полезен използвач“. Той посещава СССР цели 11 пъти, като често остава по няколко месеца в луксозни курорти. Самият той споделя, че се ръководи при това от „временен“ морал. Според него дори режимът да се крепи на огромна мрежа от концлагери, то това не трябва да се казва, за да не се разколебае вярата на френската работническа класа и общество. В името на крайната цел, всичко средства са добри... И затова той не се колебае да възхвалява Сталин, но отказва да се застъпи за Бродски, Даниел и Синявски. В същото време критикува Пастернак за Нобеловата му награда, но помага значително на Шолохов да я получи. Неслучайно Александър Солженицин отказва решително да се срещне с него по времето, когато пише своя „Архипелаг ГУЛАГ“. „Отрезвяването“ на този голям творец идва едва след Пражката пролет от 1968 г. Твърде късно и много жалко...³²

Сартр има няколко изключително срамни моменти в своя живот. Важно е да повторим, че той къса отношенията си с Камю, защото последният се обявява против тоталитаризма. Сартр мълчи по отношение на ГУЛАг: „Не е наш дълг да пишем за съветските трудови лагери“. Но това не е всичко. Той оправдава терора на Сталин, а по-късно и на Мао.³³ И по времето, когато интересът на Сартр към марксизма започва да намалява, (отново по конюнктурни причини) той продължава да бъде на страната на комунистическата пратия. И това във времето, когато сталинистките престъпления са широко документиран и много други интелектуалци напускат комунистическата партия. Метаморфозата е ясна: смелият философ на свободата се превръща в тоталитарния Сартр.

Когато Виктор Кравченко, лежал в ГУЛАГ и избягал от СССР, публикува книгата си „Аз избрах свободата“ във Франция, това става първия документален разказ за ужасите на сталинизма. Отговорът на Сартр е да напише пиеса, в която представя Кравченко като креатура на ЦРУ.

Кравченко става централен герой през 1947 г. и процесът му от 1949 г. Неговите мемоари от лагерите са обявени за фалшификация, но той е реабилитиран напълно по време на съдебния процес. Основен свидетел по делото му и негов защитник е оживялата от ГУЛАг Маргарет Бубер – Нюман, която Бовоар намира „ясна и интелигентна“.

Срещу Кравченко и неговите свидетелства се обявяват редица световно известни комунистическите интелектуалци – Жюлио Кюри, Жан Баби, Роже Гароди, Веркор.. Самият Кравченко е себичен и агресивен човек, но всичко, което е написал като свидетелства за ГУЛАг е истина. Най-големият проблем пред западните леви интелектуалци е, че те отказват да приемат тази истина, обвиняват автора във фалшификация, водени единствено от сляпата си лоялност към Москва. Случаят Кравченко показва не само късогледство безкритичност, но индикира и тежки финансови зависимости от Кремъл. Историческите последици са много по-страшни. За около четвърт век истината за ГУЛАг и за съветския режим се скрива, размива, което променя цялостната картина на знанието и историческата памет за XX век.

Нещата се разбунват отново, когато Росе, оживял от Бухенвалд, заедно с други оцелели от Холокоста създава „Международна комисия против концентрационните режими“ през 1951 г. Започва институлизирането на историческата памет за престъпленията на тоталитарните режими на XX век. Следва атака от Пиер Де от ФКП, който обвинява комисията, че клевети СССР и разпространява дезинформация. Организирант демонстрация начело със Сартр, Камю и Жерар Розентал. В Париж се издават 200 000 памфлети срещу Росе от комунисти, оцелели от нацистките лагери. Наричат го агент провокатор и никога не го пускат в СССР. Въпреки това, се създават комисии в Гърция, Китай, Тунис и Алжир. Но комисията прекратява дейността си през 1959 г. поради липса на пари. Тя успява да постави ГУЛАг като най-важния аргумент срещу комунизма. /Но европейските комунисти твърдят, че истинските антифашисти са били в нацистките лагери и затова само те трябва да бъдат запомнени./

Отговорът на Сталин не закъснява – през 1954 г. във Варшава се създава Международен лагерен комитет, наречен Международна федерация на съпротивата, който е изцяло доминиран от Москва. Създава се огромна програма за запазване и експониране на нацистките лагери. Организирант се визити, мемориални лекции, масови демонстрации в Бухенвалд и Равенсбург в ГДР. Канцлерът на ГФР Аденауер е представен като фашист. Представете си какъв ресурс е това!³⁴ Международната федерация на съпротивата се ръководи от Андре Лераг и през 1955-та година обявява, че е срещу НАТО, срещу ГФР като

пост-нацистка страна, срещу Европейския съюз и т.н. Дейците ѝ експлоатират сенките на нацизма, на милитаризма и пангерманизма.

Но най-значителния вододел идва едва по повод на Солженицин опуса му „Архипелаго ГУЛАГ“. „Отчасти полемична, отчасти автобиографична, едновременно емоционална и осъдителна, книгата му има за цел да покаже, че обратно на общоприетото мнение, масовите арести и концентрационните лагери не са инцидентен случай, а са съществена част на съветската система още от самото ѝ начало. Не всичко там е ново: добросъвестни очевидци са давали сведения за създаването и разрастването на ГУЛАГ и разпространението на терора веднага след болшевишката революция. Но това, което Солженицин представя, е много по-дълбоко, детайлно и монументално спрямо всичко, което е написано преди него. Неговата книга не може да бъде отмината просто като опит на един единствен човек. Никой, който е имал нещо общо със СССР, дипломатически или интелектуално, би могъл да го пренебрегне. Но книгата е толкова плашеща за някои среди от европейската левица, че се раждат нови манипулации. Самият Жан Пол Сартр описва Солженицин като „опасен елемент“. Но това не спира социалния и политически ефект на делото на Солженицин. Със сигурност неговата книга допринася за признаването на човешките права като легитимен елемент на международния дебат и на външната политика и международните отношения.“³⁵

И тук драстичният пример дава ФКП, която на 28 декември 1973 открито осъжда Солженицин и неговата книга. ФКП се обявява против антисъветската кампания, против дискредитацията на затоплянето, против собствената си изолация, против минирането на съюза между ФКП и ФСП и твърди, че всичко това отвлича вниманието от кризата на капитализма. ФКП твърди, че „цялата истина“ е вече казана на XX и XXII конгрес на КПСС, че „Архипелагът ГУЛАГ“ не е актуална книга, че реабилитира генерал Власов и – видите ли – че в края на краищата Солженицин не е антифашист.³⁶

Началото на новата битка за оценката на тоталитаризма на Съветската държава е между 1974 и 1977 година, поставена от Андре Глюсман и Клод Лефор, които твърдят, че са били слепи до този момент и виждат ГУЛАг не като откровение или откритие, а като метафора на политическото насилие на комунизма. Те представят и легитимират радикалното отричане на комунизма и революционната политика. Не се понася повече „прогресизма“ и слепотата на комунистите от 1940 – 1950.

Така антиототалитарната политика става универсална. Френските интелектуалци, които са нейни представители, се родят с Достоевски и Драйфус, така те се легитимират като хуманисти. Това е единственият начин да останат истински интелектуалци и да заслужат вниманието на публиката.³⁷

Глашатаяте на Москва продължават да твърдят, че СССР се е демократизирал, и знаете ли защо – защото не били арестували Солженицин! Те приемат всяка атака срещу СССР като атака срещу ФКП. Повечето от аргументи-

те им са абсолютно архаични. Борбата срещу антисъветизма става условие за принадлежност към левицата. Мотивът за това е евентуалния електорален успех...Важна фигура в тази битка е Жан Мари Домена („Еспри“), последователен противник на Солженицин, както и противник на Тито през 1949. Неговата мантра е, че социализмът е комбинация от електрически централи и трудови лагери. Това твърди и Серж Жули в „Либерасион“.

Но какво прави десницата? „Монд“ хвали Солженицин, но го маргинализира, като рецензира шест други книги, които пишат добро за СССР. Митеран, тогава десен политик, отива до там: „Не е важно какво казва Солженицин, а е важно, че е могъл да го каже.“

През 1975 г. ФКП най-после „проглежда“ и признава съществуването на лагерите и психиатричните и 61% от комунистите разбират какво иска да каже Солженицин за Сталин.Идва и признанието – Марсел Понти казва: „От 1930 година знаехме, но не дотам и се забавихме“. Странно, но и не дотам – през тези близо 50 години най-видни френски интелектуалци комунисти са всъщност платени агенти на Кремъл.

Но най-важното е, че истината за комунистическия терор в СССР и ГУ-Лаг не променя окончателно политиката на западната левица. Те все още искат да разделят сталинизма и социализма, въпреки признанието на Жан Даниел, че четенето на „Архипелаго ГУЛАГ“ е като откриване на втори Холокост – не може да се мисли повече както преди. (Клевел казва, че “почти“ вярвал, че е нямало лагери в СССР преди тази книга.) През 1974 г. стотици от всички цветове подписват петиция в защита на Солженицин: Филип Солерс, Андре Гароди, Видал Наке, Льо Гоф...и Сартр. Но комунистическото литературно издание, основано от Луи Арагон – „Модерни времена“ едва през 1976 година чак защитава Солженицин, като и публикува спомените на съветския дисидент Едуард Кузнецов. През 1979 година друг знаков интелектуалец-левичар – Бернар Анри Леви обявява, че социализмът е мъртъв, но никой не трябвало да отрича, че социализмът е възможен извън СССР....

* * *

Така повече от 20 години са нужни на редица важни западни леви интелектуалци да признаят съществуването на ГУЛАг и да осъдят чудовищната репресивна система на болшеvizма, която е нейната най-същностна характеристика. Това се случва, въпреки че светът е известен за ГУЛАг още от самото начало чрез белоимигрантските издания в Западна Европа, най-вече ИМКА прес в Берлин и Париж, чрез многотомното издание „Белия архив“ и т.н.

От нашия анализ става ясно, че няма нищо нито случайно, нито безкористно в тази чудовищна игра на идеологическа защита на болшевишкия режим. Десетилетия наред съветските власти преследват едни от най-представителните интелектуалци на западния свят, за да ги превърнат или в платени агенти, или да ги съблазнят с почести и слава, за да служат като високо легитимирани говорители на сталинския режим на Запад. И фактически

успяват да фалшифицират една огромна част от истината за болшевишкия режим. Двете основни оси, по които се развива съветската пропаганда са фалшифицирането на украинския геноцид, наречен *Холодомор* преди Втората Световна война и отричането на системата на лагерен терор, изразявана чрез историята на ГУЛаг, което е разделителната бразда след войната.

Съветската тоталитарна диктатура – както и най-страшният геноцид на *Холодомора* – е можело да не се случат. Както казва Ариел Кoen /роден 1958 г./, всичко това е обусловено от липсата на действие от страна на Запада: „Ако Западът сериозно беше подкрепил антикомунистическите сили в Русия, болшевишката диктатура щеше да бъде унищожена още в началото на двадесетте години на XX в.“.

Изключително важна част от политиката на болшевиките – с огромен отделен ресурс – е посветен на създаване на обществено мнение на Запад в полза на СССР. Това става с помощта на едни от най-знаковите интелектуални фигури във Франция, Великобритания и САЩ. Съблазнявани с пари, известност, милионни тиражи, луксозни ваканции и царски почести в съветска Русия, тези леви глашатаи на Сталин се отричат, фактически, от фундаменталните ценности на западния интелектуалец – хуманизъм, гражданска доблест и критично мислене.

Болшевиките успяват не само да покварят тези творци – чрез тях те успяват да наложат на света една от най-фалшифицираните картини за обществото, което репресират и тероризират в продължение на повече от 70 години.

Днешното време ни поднася редица от такива нови фалшификации едновременно с ресталинизацията на Русия и постимперските амбиции на Путин. Хибридната война е изключително могъщо оръжие, създадено и развивано до съвършенство от времето на болшевишката революция до днес...

Библиография:

- Aragon, Louis.** *Prélude au temps des cerises.* – Paris, 1931.
Arendt, H. *The Origins of Totalitarianism,* New York, 1951.
Coeuré, S., R. Mazuy. *Cousu de fil rouge: Voyages des intellectuels français en Union soviétique : 150 documents inédits des Archives russes.* – Paris, 2012.
Koch, Stephen. *Double Lives: Stalin, Willi Munzenberg and the Seduction of the Intellectuals,* 2004.
Konquest Robert, *Harvest of Sorrow,* London, 1986.
Lyons, E. *Assignment in Utopia,* New York, 1937.
Orwell, G. *Assignment in Utopia* by Eugene Lyons. *New English Weekly,* 9 June 1938.
Pederson, Vernon, *The Communist Party in Maryland,* 2003.
Stern, L. *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40 : From Red Square to the Left Bank.* – New York. 2007.

Taylor, S. J. Stalin's Apologist : Walter Duranty, the New York Times's Man in Moscow. – New York, 1990.

Sean McMeekin, The Red Millionaire : A Political Biography of Willy Münzenberg, Moscow's Secret Propaganda Tsar in the West, 1917-1940. – Yale University Press, 2004.

Webb, S. and B. Webb. Is Soviet Communism a New Civilisation? – London, 1936.

Димитров, Георги, Дневник, София, 2003. [Dimitrov, Georgi, Dnevnik, Sofiya, 2003.]

Истрати, П. Признанията на едни победен : Към другия пламък или 16 месеца в СССР, София, 2014. [Istrati, P. Priznaniyata na edni pobeden : Kam drugiya plamak ili 16 mesetsa v SSSR, Sofiya, 2014.]

Казандзакис, Е. Трагедията на Панаит Истрати, София, 2014. [Kazandzakis, E. Tragediyata na Panait Istrati, Sofiya, 2014.]

Санчес, Алберто Руй. Горестта на истината : Андре Жид се завръща от Русия, София, 2006. [Sanches, Alberto Ruy. Gorestva na istinata : Andre Zhid se zavrashata ot Rusiya, Sofiya, 2006.]

¹Koch, Stephen. Double Lives : Stalin, Willi Munzenberg and the Seduction of the Intellectuals. – 2004. – 442 p.

² The Red Millionaire : A Political Biography of Willy Münzenberg, Moscow's Secret Propaganda Tsar in the West, 1917-1940. – Yale University Press, 2004. – 416 p.

³ Aragon, Louis. Prélude au temps des cerises. – Paris, 1931. Много по-късно, в залеза на живота си, Арагон ще направи печалното признание: “Аз не съм този, за когото ме вземате. Аз изкривих живота си, това е всичко”.

⁴ Coeuré, S., R. Mazuy. Cousu de fil rouge: Voyages des intellectuels français en Union soviétique : 150 documents inédits des Archives russes. – Paris, 2012. – 380 p.

⁵ Димитров, Георги, Дневник, София, 2003, с. 345.

⁶ Санчес, Алберто Руй. Горестта на истината: Андре Жид се завръща от Русия, София, 2006, с. 80.

⁷ Истрати, П. Признанията на едни победен: Към другия пламък или 16 месеца в СССР, София, 2014., с. 190.

⁸ Казандзакис, Е. Трагедията на Панаит Истрати, София, 2014, с. 191.

⁹ Coeuré, S., R. Mazuy. Cousu de fil rouge: Voyages des intellectuels français en Union soviétique: 150 documents inédits des Archives russes, Paris, 2012, p. 284-284.

¹⁰ Stern, L. Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40 : From Red Square to the Left Bank. – New York. 2007, p. 269.

¹¹ Пак там, с. 298-299.

¹² Coeuré, S., R. Mazuy. Cousu de fil rouge: Voyages des intellectuels français en Union soviétique: 150 documents inédits des Archives russes. – Paris, 2012. p. 198. Това е описано съвсем искрено дори от такива апологети на режима като Михаил Колцов (1898–1940) в неговите ентрефилета „Тартарен при болшевиките” („Вечерняя Москва” 1934), които обаче скоро са спрени от цензурата. Самият той, макар и предан сталинист, е бил изключително интелигентен и знаел немски, френски и испански. Това се оказва фатално за него и той споделя с брат си, че видял в очите на диктатора присъдата си „слишком приток...” („прекалено умен...”). Особено съблазнително изобретение бил

така наречения „Торгсин“, който е описан в гениалното произведение „Майсторът и Маргарита“ на Михаил Булгаков. Това били специални „закрити“ магазини (праобраз на българския „Корекком“), в които срещу валута можело да се закупят всякакви дефицитни стоки. Така чуждестранните гости се снабдявали по много ниски цени с такива луксозни предмети като брилянти, кожи, златни и сребърни сервизи, чер хайвер и други приказни неща. Как да не повярваш в съществуването на земния рай?

¹³ Пример за технологията на режима дава известният дом на високопоставените болшевишки ръководители (построен през 1931 г. срещу Кремъл). Той бил на 12 етажа, с 24 входа и общо 505 апартамента. Те били по два на етаж, с огромна площ, рисувани тавани и дъбов паркет. В този комплекс е можело да се живее с месеци без да се излиза при изключителни удобства. Имало обществена столова с безплатна най-изискана храна, пералня, универмаг, поща, детски ясли, кинотеатър, спортна зала, а във вътрешния двор разкошни градини с фонтани. Над 300 обитатели на този вълшебен дворец са разстреляни по време на Големия терор, а стотици други членове на техните семейства са репресирани (изпратени в лагери в Сибир).

¹⁴ Виж Coeuré, S., R. Mazuy. *Cousu de fil rouge: Voyages des intellectuels français en Union soviétique: 150 documents inédits des Archives russes*, Paris, 2012, p. 256-57; Stern, L. *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920-40 : From Red Square to the Left Bank*. – New York, 2007, p. 212-216.

¹⁵ Интервю на авторката с Нанси Браудър, Принстън, декември 1991.

¹⁶ Pederson, Vernon, *The Communist Party in Maryland*, 2003.

¹⁷ Taylor, S. J. *Stalin's Apologist : Walter Duranty, the New York Times's Man in Moscow*. – New York, 1990.

¹⁸ Stuttgart, 2001.

¹⁹ Taylor, S. J. *Stalin's Apologist : Walter Duranty, the New York Times's Man in Moscow*. – New York, 1990.

Hunter, 2000

²⁰ Каринник и Луциук, 1988

²¹ Konquest Robert, *Harvest of Sorrow*, London, 1986. Тази теза е изключително добре подкрепена от Роберт Конквест . Той обяснява как марксистите виждат селяните като основен и естествен противник на колективизацията. Отвъд идеологическите съображения за унищожаване на независимия дух на украинците, Сталин инициира глада и по икономически причини. Преди експорта на нефт и природен газ, Кремъл разчита най-вече на пшеницата за приход от износа. От 1895 до 1914 година, зърното представлява от 50 до 70 % от руския износ. Чак след Втората световна война нефтът достига до 18 % от съветския експорт. Производството на зърно спада от 9 милиона тона през 1913 г. на само 5 милиона тона през 1931 г. поради несостоятелността на централното планиране. През 1932 г. Сталин вярва, че страната трябва много бързо да се индустриализира. Той използва парите от износа на пшеница за да плати за индустриализацията. Когато производството на зърно пада почти на половина през 1932 г., Сталин обрича милиони хора на гладна смърт вместо да спре износа на пшеница от СССР. Сталин не е искал да спаси украинците Холодомора. Той е иска да продължи да получава милионите от износа на пшеница и в същото време да избива враговете си в Украйна и други части на СССР.

²² През 2002 г. Украинско-Канадската асоциация за граждански свободи отново опитва да накара борда на Пулицър да отнеме наградата на Дуранти. След хиляди писма и имейли изпратени до борда, най-после случаят отново е отворен. Но през ноември 2003 г. бордът на наградите Пулицър официално отхвърля тези искания на базата че „няма ясно и убедително доказателство за умишлена фалшификация, това което би било нужния довод в този случай“. И до ден днешен въпросът не е решен. Ако бордът наистина искаше „убедително доказателство“, то трябваше просто да се обърне към самия извор. Даже „Ню Йорк Таймс“ потвърждава, че Дуранти нарочно е подвел читателите си: „Докладите на Дуранти е трябвало да минат през съветската цензура, а сталинистката пропагандна машина беше силна и вездесеща... Да се смята, че съветската пропаганда би могла да бъде не толкова опасна, е абсолютно подвеждащо, както става ясно от много разговори с обикновени руснаци по това време“.

²³ Отнемането на наградата Пулицър от дискредитиран журналист не е без прецеденти. През 1981 г. наградата е отнета от журналистката от „Вашингтон Пост“ Джанет Кук заради това, че е публикувала фалшива история и е излъгала за своята академична биография. Тогава Бен Б्राдли, главният редактор, казва: „Доверието в един вестник е неговият най-важен капитал и то зависи почти изцяло от морала на неговите журналисти. Когато тази честност е под въпрос и е доказано, че не съществува, раните са много тежки и тогава нищо друго не би могло да се направи освен да се извиним на нашите читатели, да се извиним на борда на наградата Пулицър и да веднага да започнем да изграждаме на ново доверието на нашите читатели“. Би било добре ако „Ню Йорк Таймс“ последва примера на Бен Б्राдли. Всъщност през 2003 г., Артър Сълзбергер, председател на борда на „Ню Йорк Таймс“, се обявява в защита на Дуранти като не позволява отнемането на наградата от него. Този вестник не може да претендира за висок журналистически морал, особено когато се разискват човешки права и фалшиви новини, докато не помогне да се поправи тази несправедливост. Само фамилията Сълзбергер има властта да упражни натиск върху борда на Пулицър да възстанови справедливостта.

²⁴ Lyons, E. *Assignment in Utopia*, New York, 1937. Но той не спира до тук. Става близък приятел на Булгаков и го насърчава да завърши своя шедьовър „Майсторът и Маргарита“. Впрочем пак той го кани на приема на първия американски посланик в Москва, който е описан като балът на Воланд в романа.

Webb, S. and B. Webb. *Is Soviet Communism a New Civilisation?* – London, 1936.

Arendt, H. *The Origins of Totalitarianism*. – New York, 1951.

²⁵ Orwell, G. *Assignment in Utopia* by Eugene Lyons. *New English Weekly*, 9 June 1938.

²⁶ Hunter, 2000. В дневника си Мъррич пише: „Каквото и друго да правя или да мисля в бъдеще, аз никога няма да мога да кажа, че не съм виждал това. Идеите могат да идват и да си отиват, но това е много повече от идея. Това са селяните, коленичили в снега, крещящи за хляб. Това е нещо, което аз видях и разбрах“.

²⁷ Hunter, 2000

²⁸ Taylor, S. J. *Stalin's Apologist : Walter Duranty, the New York Times's Man in Moscow*, New York, 1990.

²⁹ Webb, S. and B. Webb. *Is Soviet Communism a New Civilisation?* – London, 1936.

³⁰ Arendt, H. *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1951.

³¹ Но вътре в страната има много достойни хора като например Алексей Фьодорович Лосев (1893–1988), син на донски казак-учител и на дъщеря на православен свещеник, който е философ, класически филолог и културолог със световна известност. Той постъпва малко по-различно от нашите също световни френски деятели. След като в 1929 г. приема тайно монашество със своята съпруга и издава книгата „Диалектика на мита“, в която отрича официалната идеология, е осъден на 10 години и изпратен в споменатия вече лагер „Беломорканал“. Там почти загубва зрението си, но е спасен от смъртта благодарение на Максим Горки. След излизането си от лагера той прави „компромис“ като казва, че трудът на Сталин „За диалектическия и историческия материализъм“ е наивен, но после обяснява, че има предвид неговата гениална, почти антична простота... Полусляп, доживява до 94 години и написва над 400 труда... До края на дните си проповядвал неуморно християнския идеал за добротолубие и душеспасение и при всички обстоятелства е носел шапката на атонски монах...

³² Stern, L. *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40 : From Red Square to the Left Bank*, New York, 2007. p. 304.

³³ Даже когато Саптр е на правилната страна, той пак може да бъде глух. Когато протестира срещу войната във Виетнам, той настоява СССР да даде отпор на американците даже с риск от ядрена война. Когато защитава алжирската независимост от Франция, той пише, в предговора на книгата на Франц Фанон „... на земята“, че за един африканец да убие европеец е равносилно на това да убие две птици с един камък – това означава да унищожи институцията и да унищожи човека, който извършва насилието.

³⁴ Паралелно съществуват организации като Международната федерация на бившите политически затворници във Варшава, която се трансформира през 1954-та година в Международна федерация на съпротивата. Те се борят срещу германския милитаризъм. Най-активен е Бухенвалдският комитет. Той минимализира ролята на Америка в освобождаването на лагера, за да поддържа мита за бунта на затворниците, водени от комунистическия комитет там. Това е първата битка, където Улбрихт и Хонекер представят ГДР като единствена антифашистка сила със речи, паметници и мемориали.

Втората битка се води от комитета „Дахау“, разделен на две. Антикомунистическото крило създава в Бавария комитет, който строи даже църкви в лагерите.

В ГФР започват плащания за жертвите на Холокоста – за всички жертви. Създават се две организации: през 1953-та година – Комитет за немските репарации и през 1961-ва година – Международен съюз на съпротивата в Турин. Исканията му са: против политиката на Москва, защитава ГФР, вижда ГДР като наследник на Хитлер, иска репарации за 11 страни, прави проевропейска пропаганда и иска побратимяване с ГФР. Но не успява да направи нищо по отношение на запазването на паметта, както показва опитът в Белгия.

Просъветският комитет е много по-ефективен. През 1962-ра година реториката от антифашистка става антиеврейска. В комитета за Аушвиц равините събират пари за паметници и панахиди. Но през 1964-1965 година се появяват първите публикации за холандските евреи в Аушвиц на автора Пресер.

През 1968-ма година се появяват първите телевизионни, документални филми за Холокоста през 1972-ра година започват да се изплащат репарации на жертвите от Германия, преди Франция и Белгия.

През 1967-ма година мирното съвместно съществуване между еврейските и прокомунистическите мемориални активности се прекъсват от седемдневната война и антисемитските погроми в Полша през 68-ма година.

Комунистите казват, че антисемитизмът е монопол на ГФР.

Антикомунистите обвиняват Москва и Кайро в антисемитизъм. Във Франция Анри Русо е против Израел, Де Гол е проарабски настроен и затова антисемитизмът на Виши е осъден едва през 1979 година.

Има ясен завой в политиката на паметта. Като жертви на Геноцида евреите не бяха почитани, защото не влизаха в националния епос и в химията на следвоенните чествания. Това се изменя рязко след 60-те.)

³⁵ Anne Applebaum, August 5, 2008, Washington Post

³⁶ Солженицин е експулсиран от СССР през 1974 г., но това само увеличава неговата слава, както и значението на „Архипелагът ГУЛАГ“. В СССР книгата се разпространява чрез самиздат, чрез ръкописни преписи, а даже и устни разкази. Шанс е, че тя бива изнесена на запад и публикувана там. Въпреки, че книгата е основана на „доклади, спомени и писма на 227 очевидци“, тя не е класическа историческа книга, а по-скоро интерпретация на историята. Очевидно авторът не е имал достъп до засекретените архиви.

³⁷ В САЩ и Англия, където няма комунизъм, има дебят за т.н. размразяване. Но тъй като Солженицин е антилиберал, той не е любим герой на привържениците на затоплянето между двете свръх сили. По този начин дебатът за ГУЛАГ отново е замразен. В ГФР Остполитик на новата левица е против комунистическия тоталитаризъм. Но и те са против Солженицин и разкритията за терора в ГУЛАГ, защото Солженицин е против затоплянето.

В Италия, през 1973 Енрико Берлингуер настоява за исторически компромис, различен от френския ляв съюз от 1970. Той настоява за консолидация на демокрацията срещу всяка проява на фашизъм; критикува СССР и осъжда решението за изгнанието на Солженицин.

Призивът е да се осъди реабилитацията и да се борят срещу антисъветизма! (Жил Мартине в „Нов наблюдател“ се обявява против Жорж Марше, ръководител на ФКП. Но Жан Даниел, Главният редактор, дезавоиращ Мартине. Твърди, че нищо не заплашва СССР и отклонява дебата към въпроса може ли да се разделят социализма и сталинизма.)

Създава се телевизионно предаване на Бернар Пиво „Отворете кавичките“. Там Жан Даниел и Глюксман се конфронтират с Франсис Кoen, директор на комунистическото издание „Нова критика“.

„Трагичната диспропорция между посланията на Солженицин и посредствеността на реакциите, които предизвиква, става ежедневие за този дебат.“ („Модерни времена“)

Петя Славова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

[pslavova@phls.uni-sofia.bg]

Стопански изключения през социализма като делегирана и лична автономия:

Георги Найденов и предприятието-фирма „Тексим-Имекстраком“

Abstract: *The article develops the concept of delegated and personal autonomy, analyzing the case of the company Texim-Imextracom, which was in operation in the 1960s, and its director Georgi Naydenov. The concept is developed in a comparative perspective with those of "niche" and "privileges", which are most commonly used in the analysis of exercise of power by socialist regimes. Delegated and personal autonomy are argued as appropriate to analyze the exceptions that Zhivkov's socialist regime allows, but which it ends. Exceptions relate to the development of secret operations of the regime, but also to specific economic experiments, such as the company Texim.*

Key word: *delegated and personal autonomy, the company Texim-Imextracom, socialism, Bulgaria.*

Изключението „Тексим-Имекстраком“

60-те години на 20-ти век са време „бременно“ с реформаторски настроения. Според Румен Аврамов, ако изключим реформите от самия край на 80-те години, може да се приеме, че в средата на 60-те е достигнат апогей на реформаторската вълна в историята на режима в България (Аврамов 2013, р. 231). Предприятието фирма „Тексим-Имекстраком“ се ражда и утвърждава като стопанско изключение във вихъра на този реформаторски патос, а няколко елемента от контекста способстват това да се случи. Първият е дебатът за реформа на икономическата система по метода на самостоятелната стопанска сметка и самоиздръжка, известна като „реформата на 3-те С“ (Марчева 2016, рр. 217-238). Реформата включва предложения за ограничаване на прекомерното планиране, както и за осигуряване на повече свобода на директорите на предприятия при определяне на възнагражденията на служителите и работни-

ците според постиженията им. Около 50 предприятия са избрани като „експериментални“ и трябва да приложат новия метод от първи април 1964 г., но повечето не успяват. „Тексим“ ще се окаже първото предприятие, експериментирало през 60-те реформата на „3-те С“, а Г. Найденов сред основните й архитекти. Нещо повече, Найденов използва дебата около реформата като претекст за договаряне на много и по-значими стопански и управленски автономии, наречени „каскадни привилегии“ (Славова 2017, pp. 127-198), които го превръщат в едно различно предприятие, без аналог в страната. На второ място, „Тексим“ възниква в момент на т. нар. „дългова криза“ (Вачков и Иванов 2008:103, Аврамов 2008, pp. 197-199, Христов 2007, pp. 49-60). Набавянето на конвертируема валута е критично важно за икономиката, но и за функционирането на репресивните структури на режима. Приходите от „Тексим“ ще бъдат използвани и по двете направления – като нетен валутен приход в държавния бюджет и като „черна каса“ на режима. В този смисъл е вярна тезата на Йоуко Никула и Иван Чалъков, които твърдят, че свеждането на икономическите реформи по време на социализма само до механизми, чрез които режимът търси начин да компенсира недъзите на плана, е неправилно (Nikula & Tchalakov 2013, pp. 15-16). Историята на „Тексим“ показва, че не спасяването на плана, а осигуряване охраната на режима, безотчетни суми и постигането на видими икономически резултати без оглед на методите и средствата, са „важните неща“. „Тексим“ се превръща в модел за следване, който други външно-търговски централи като „Булет“ и „Родопа“ опитват да копират, но безуспешно. На трето място, „Тексим“ възниква в контекста на процеса на деколонизация, който протича в Африка и Близкия Изток. Целта на страните от социалистическия блок е да „изнасят революция“ в тези страни, но и да се установяват нови пазари. „Тексим“ изпълнява идеологически и икономически задачи от тази програма за социалистическа „реколонизация“ на бившите западни колонии. Предприятието „изнася революция“ като контрабандни доставки на оръжия, нарушаващи ембарговия режим, и установява нови пазари за други стоки. Алжир заема особено място в историята на това предприятие, тъй като благодарение на българо-алжирското „братство“ Найденов създава „западния“ еквивалент на предприятието „Тексим“ – фирмата „Имекстраком“. Това е първата социалистическа задгранична фирма, която ще се превърне в „модел за следване“ на близо сто други подобни фирми, създадени между 1964 и 1969 г. В резултат от сътрудничеството между двете дружества за около девет години са закупени 26 кораба с различно предназначение, около 60 самолета, шест от които пътнически, а останалите за селскостопанска авиация, около 1200 товарни автомобили. Построени са стотици декари оранжерии за целогодишно отглеждане на зеленчуци, 5 бутилиращи предприятия за безалкохолни напитки и вода (в т.ч. „Кока-Кола“ и „Фанта“, продавана като оранжада), завод за антибиотици и научно-експериментална станция, която патентова и заплаща годишната международна патента такса за бактерията

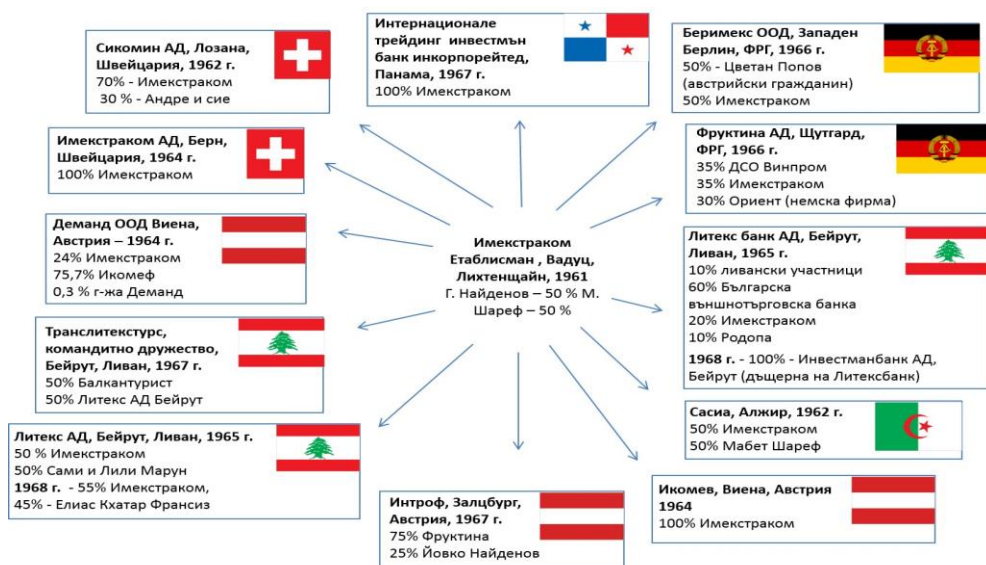
„лактобацилус булгарикус“. Създадени са и други по-малки производствени мощности и търговски обекти, като магазините „Мода и Лукс“, ателие за химическо чистене и др.. Създадени са и над дванадесет чуждестранни дружества в Европа, Африка, Азия и Латинска Америка.

Фиг. 1. Структура на дейностите, развивани от „Тексим“ (Славова, 2017, р.163)

Никоя от останалите близо 100 задгранични фирми, работещи с български предприятия, не успява да постигне или дори да се доближи до резултатите на „Тексим-Имекстраком“, нито пък да имитира напълно модела ѝ.

Фиг. 2. Мрежата от задгранични фирми на „Имекстраком“ (Славова, 2017, р.133)

Изследователски въпрос, цел, хипотеза и данни

Изключителността на „Тексим“ поставя едновременно два изследователски въпроса: как е постигнат този резултат?; защо е разрушено предприятието-фирма, след като то е било печелившо, като тук ще се фокусирам само върху първия въпрос. Изключителността на „Тексим“ сама по себе си не е важна, по-важно е онова, което я поражда. Твърдя (като хипотеза), че причината за изключителността се крие в начина на упражняване на властта от страна на режима на Т. Живков и на структурата на самата власт. Режимът на Живков упражнява властта си и чрез делегиране на автономия на стопанските дейци¹, на които се разчита за осъществяване на икономически реформи. Стопанските дейци не са просто директори на предприятия. Те са преди всичко щатни сътрудници на секретните служби за охрана на режима. Някои от дейците, и в частност Найденов, стоят в основата на прокарването на структуроопределящи за икономиката политики и решения. Режимът на Живков им делегира монопол върху осъществяването на конкретни стопански задачи, като например превръщането на контрабандата в скрита държавна политика, основаването на фирми в чужбина и пр. Възползвайки се от тази делегирана автономия, дейците изграждат своя лична автономия, за практикуването на която не търсят разрешение и одобрение от режима. Практикуват я скрито от него, използвайки най-различни похвати, с цел личната си защита и преодоляване на ограниченията и слабостите на режима. Личната автономия на сто-

панските дейци се превръща в заплаха за режима във вътрешно- и външнополитически план, тя е (нетърсена) креация на самия режим и се превръща в заплаха за съществуването му. Целта на статията е да покаже как в периода на „икономическо разведряване“ на социалистическата икономика през 60-те г., съвпадащ с монополизирането на властта от страна на Живков, оглавил едновременно политическия и държавния апарат, се изгражда и личната автономия на стопанските дейци. В заплаха за режима се превръщат не партийните и държавни структури и актьори, борещи се за домогване до официални властови позиции, а стопанските дейци, които чрез действията си в икономическата сфера, без да се борят за официални позиции във властта, заплашват устойчивостта и интересите на режима.

За да покаже как се случва този процес, първо ще въведа в литературния дебат, който се занимава с изследването на упражняването на властта от социалистическите режими и с основните понятия. После ще се фокусирам върху ключовия механизъм, чрез който стопанският деец Г. Найденов изгражда личната си автономия, а именно мрежата от чуждестранни сътрудници, която изгражда. В заключение ще се върна към търсене на отговор на изследователския въпрос.

В статията са използвани данни от: фонд 136 на Централния държавен архив, съдържащ нормативни документи от архивния фонд на Министерски съвет за периода след 1944 г.; фонд 1Б, където днес се съхранява архивът на ЦК на БКП; Архивът на двете дела, водени срещу Г. Найденов, съхранявани в Комисията по досиетата под сигнатура КРДОПБГДСРСБНА, Оп. II Съд, а.е. 4946, Т 1-126.

Овластяването на актьорите и дейците в три ситуации:

„ниши“, „привилегии“, „делегирана и лична автономия“

В литературата, анализираща структурата и упражняването на властта от диктатурите от съветски тип, условно могат да бъдат разграничени два подхода. Първият интерпретира властта на режима като тоталитарна диктатура и акцентира върху репресивните му структури и действия (Аренд, 1994; Friedrich & Brzezinski, 1956; Фотев, 2008; Знеполски, 2008). Според този подход властта е монолитно цяло, което се удържа от силата на структурите си, специално създадени за охрана и репресии. Вторият подход, познат като релятивистки, се фокусира върху „нишите“ на автономия, които актьорите успяват да договорят с режима в различни сфери на социалния живот (Fitzpatrick, 1999; Kott, 2001; Rowell, 2006; Брунбауер, 2010). Тук упражняването на властта представлява интерактивно действие, в което не всичко е предизвестено и в което има аспекти, които остават скрити и неконтролирани от страна на режима. Това превръща властта на режима в нехомогенно цяло и овластява различни актьори. Анализът на „Тексим“ и на стопанския деец Найденов се позиционира в рамките на втория подход, тъй като се интересува от „формите на

поведение“ на хората (Fitzpatrick, 1999, р. 2), но и защото показва, че режимът функционира не само чрез директни репресии от страна на структурите, управлявани от „лидера“, а и чрез договаряне и делегиране на автономия от страна на режима, но и на самите дейци. Интересувайки се именно от степените на свобода, които режимът делегира и/или социалните актьори сами започват да практикуват, представители на т.нар. Потсдамска школа формулират понятието за „Ограничена диктатура“ (Die Grenzen der Diktatur) (Bessel & Jessen, 1996) в противовес на това за тоталитарна диктатура. В предмет на изследване за тях се превръщат „границите/ограниченията“, които отделни групи и/или индивиди започват да оказват на режима при упражняването на властта му, като договарят явно или неявно „ниши“ на автономия и привилегии. Това са и двете най-често използвани понятия, които се асоциират с релятивисткия подход. „Нишите“ представляват всекидневни структури, създадени „от долу нагоре“, характеризиращи се с усещането за повече свобода и изразяване на критично мнение в централни за режима институции, каквито са например социалистическите предприятия и функциониращите в тях бригади (Kott, 2001), театрите (Verdalle de, 2006) или пък архитектурни бюра (Slavova, 2009). „Нишите“ се откриват и в семейни и религиозни затворени общности, които съхраняват и възпроизвеждат определени ритуали, въпреки забраните (Matejka, 2007). Тези „ниши“ се превръщат в нормалност, в паралелна на официалната реалност. Съществуването им пък се интерпретира като бавно, но сигурно разяждане на режима, дори и тогава, когато той ги санкционира. Не става дума да се твърди, че социалните договорености на актьорите с режима взимат връх над политическото и репресивното, а само да се подчертае, че упражняването на властта, в т. ч. и прилагането на репресивния ѝ апарат, много често зависи от договореностите, в които режимът изпада със социалните актьори, при това във всекидневните им практики. Критиците на този подход го обвиняват, често несправедливо (Kott 2000), в своеобразна „наивност“, тъй като анализира обособилите се „ниши“ на автономия като сякаш независими от режима, а не например като друг начин, по който режимът упражнява своя контрол.

Системата от привилегии (Бунджулов, 2003) се разглежда като друга социално-политическа конструкция, но създадена „от горе надолу“ с цел поддържане на нехомогенност в структурата на обществото. Чрез дистрибутиране на привилегии се цели контрол върху „послушанието“ и осигуряване на съпричастността със структурите на режима. Изучаването на режима през призмата на привилегиите показва двоякия ефект, който те произвеждат в действителността. Привилегиите, най-често дефинирани като групови блага, предназначени за различните кръгове на номенклатурата и на различни социално-професионални групи, пораждат едновременно усещане за свобода и различие, което в някои случаи се превръща и в източник на критика към самия режим. Привилегиите обаче си остават форма на политически контрол, позво-

ляваща на режима да държи различни групи в подчинение (Harazsty 1983, p. 12). Привилегията изразява преди всичко консумиране на „отпуснато от горе“ и/или договорено чрез размяна (на статус срещу статус/на услуга срещу услуга) от определена група, недостъпно за всички по еднакъв начин дефицитно благо. В замяна на отпуснатата/договорената привилегия се заплаща с послушание и лоялност, с примирение и премълчаване, утвърждаващо съзнателно или не самия режим, или пък с критика, изразявана скрито или само сред други посветени в привилегиите. Привилегията е термин, който използваме преди всичко за измерване на социалното позициониране и на степента на идентификация с режима и „моралното деформиране“ на личността, която може повече или по-малко скрито да критикува режима, без да се отказва обаче от консумацията на отпуснатите ѝ от режима блага. Упражняването на системата от привилегии се натъква на парадокс – вместо да изключва и сегментира, се оказва, че почти няма групи в обществото, които да не се ползват от някаква привилегия. Привилегиите не са съизмерими помежду си, но системата на „връзките“ позволява границите на привилегиите да бъдат престъпвани и така едни, които не са достъпни за дадена група, да се окажат, макар и частично, достижими и обратно. По подобие на „нишите“ и привилегиите се банализират, нормализират социалистическата действителност и се превръщат в нейна паралелна реалност.

Анализирайки примера на „Тексим“ и на Георги Найденов като стопански деец, ще се опитам да покажа, че има и един трети тип автономия, който не става масов, за разлика от „нишите“ и „привилегии“, който е договорен с режима „от горе надолу“, но поражда неконтролирани ефекти „от долу нагоре“ и който в крайна сметка не поражда нормализация и паралелна реалност, а изключения. Поради това режимът слага край на този тип автономия или го трансформира в практика, позволяваща по-добър контрол. За да анализирам този трети тип начин, по който режимът упражнява властта си, използвам две взаимосвързани понятия – делегирана и лична автономия. Делегираната автономия е едновременно посвещаване в някаква тайна на режима, натоварване със задача, осигуряване на средства за изпълнението ѝ и поемане на риск. В замяна на делегираната автономия деецът носи на режима реализирани конкретни блага, а не просто идеологическа и личностна (фалшива или автентична) съпричастност с него. Автономията е контролирана, при това чрез вътрешни на режима инструменти (вътрешното разузнаване), но и от външни, неконтролирани от режима способности (чуждестранното разузнаване). Когато е натоварен с контрабандни дела, Найденов е предупреден лично от Т. Живков, че сам трябва да защитава себе си. Предупреден е, че в случай на провал първа българската държава ще го обяви за контрабандист, изменник и враг на социалистическата законност и морал. Делегираната автономия е рисково начинание както за режима, така и за дееца. От начина, по който всеки деец, стъпвайки на собствената си биография, на куража си да поема рискове, на

степеня, в която се страхува и е зависим от видимите и невидими репресивни структури на режима (особено, когато сам е част от тях и знае как действат те), на опита и знанията, които има, на специфичната сфера, в която работи, зависи и начинът на употреба на делегираната автономия и на превръщането ѝ в конкретно дело. Делегирането на автономии е всъщност израз на конкретното взаимоотношение между режима и дееца. За разлика от привилегиите, а и от формирането на „ниши“, които най-често са групови и/или колективни, делегираната автономия е лична и субективна, както от гледна точка на делегирането, така и от гледна точка на конкретиката, чрез която се манифестира, но и на реализацията. Автономията е взаимоотношение, което е колкото зона на конкретност (делегираната задача), толкова и на непредвидимост на резултата заради свободата, която деецът получава да действа. Делегирането на автономия освен това най-често е свързано с конфликт между волята на политическия режим и правилата, чрез които действат държавните институции, които сам режимът е създал. Така делегирането на автономия проблематизира и взаимоотношенията партия-държава, а не само взаимоотношенията деец-режим. Режимът делегира, а държавните му институции се използват или за да бъдат заобикаляни, или като инструмент за „правна легализация“ на взети от режима решения. Цялата история на „Тексим“ е всъщност разказ за конфликта между делегираната от режима автономия и заобикалянето на държавните институции с цел реализация на автономията. Няма съмнение, че държавните институции не са самостоятелни и те действат под диктата на партията, но данните по безспорен начин показват, че представителите на тези институции правят опити за еманципация, противопоставяйки се на решенията на режима, позовавайки се на формално-бюрократични правила². Тези опити за еманципация на държавата завършват безславно, но са симптоматични за начина, по който се делегира и усвоява автономията, както и за съществуващи конфликти между партия и държава.

Делегираната автономия, изискваща изпълнението на конкретни задачи, най-често не включва начина, по който те трябва да бъдат извършени. Режимът делегира автономия, като се интересува от инкасирането на блага и от дискретност, дистанцирайки се официално от извършеното, с цел да не се компрометира пряко като режим, държава и едноличност. Затова и употребата на тази автономия и средствата за реализацията ѝ зависят в най-голяма степен от дееца. Това обаче го освобождава от необходимостта да докладва за средствата, чрез които е действал. Докладват се само резултатите, при това крайните и положителните. Друг елемент, характерен за делегираната автономия, е късата и директна верига за комуникация между дееца и режима. Директно Живков или най-приближените му в съответната сфера контактуват почти всекидневно с дейците. Това създава усещане за максимален контрол върху дееца, но всъщност се оказва източник на допълнителна автономия за него. В тази зона на свобода за действие по изпълнение на задачата и на докладване

на крайните положителни резултати се заражда и вторият тип автономия, свързан с делегираната – личната. Личната автономия не е пряко делегирана от режима, но е израз на начина на неговото функциониране. Това е собствено автономията, която деецът успява да конструира встрани от делегираната му автономия и възползвайки се от нея, изработва „своя схема“ на действие и подбира средства (сред предоставените му, но не само), за да я осъществи. Личната автономия е израз на зоните на не-тъждественост между интересите на режима и тези на дееца. Израз е на опознаване на слабостите на режима от страна на дееца и на превръщането им в източник на лична автономия. Не на последно място, тя е средство за защита на дееца спрямо режима. В следващата част ще скицирам основния стълб, на който се гради личната автономия, изградена от Найденов като контрапункт на делегираната му от режима автономия.

„Тексим-Имекстраком“,: делегирана и лична автономия

Взаимоотношенията между Г. Найденов и режима могат да бъдат структурирани в няколко основни момента от гл. т. на делегирането на автономия. На първо място, това е задачата, свързана с организиране на контрабандата на оръжие за Алжир през периода 1960–1962 г. В края на 59-та година Г. Найденов е отзован от задгранична мисия от Турция. Назначен е за заместник-директор на Инженерното управление и получава лична задача от Т. Живков да организира контрабандата. В края на 1961 г. Найденов получава втора задача – да основе задгранична фирма в Лихтенщайн. В средата на 1962 г. му е възложено да основе и управлява „Тексим“. През 1964 г. фирмата в Лихтенщайн трябва да бъде пререгистрирана, а „Тексим“ и „Имекстраком“ да започнат по-тясно да си сътрудничат. През 1967 г. е създадено ДСО „Тексим“ и активите на „Имекстраком“ трябва да бъдат прехвърлени към „Тексим“. През 1968 г. е създадена икономическата групировка „Български търговски флот“ (БТФ), която трябва да обедини всички предприятия, имащи отношение към транспорта, и Найденов е натоварен с това. В началото на 1969 г. Живков възлага първото тайно следствие срещу дееца, а през ноември 1969 г. той е арестуван, като впоследствие е подсъдим и съден в рамките на два съдебни процеса. На пръв поглед, до началото на 1969 г. историята на делегираната автономия описва поредица от успешно реализирани задачи и нищо не подсказва, че деецът би проявил интереси, различни от тези на режима и би търсил да формира лична автономия, която да използва и като средство за защита по време на съдебните процеси. Започналото следствие и съдебни процеси обаче изваждат наяве скрития елемент, на който се крепи успешното усвояване на делегираната автономия. Този елемент наричам „изграждане на мрежа от чуждестранни лица“ и той стои в основата на личната автономия на дееца. Три ключови чуждестранни фигури участват в цялата история на „Тексим-Имекстраком“, като те са мобилизирани на страната на Найденов и по време

на съдебните процеси. Макар че репресивните структури на режима на Живков правят многократни опити да ги заплашват, да обират канторите им в чужбина и да ги шантажират, тези три лица остават безрезервно верни на дееца, действат в чужбина изцяло в негов интерес, дори когато той е в затвора и не е в пряка комуникация с тях. Първият е ливанецът – египетски търговец Елиас Кхатар, с когото Найденов се запознава още по време на първата си задгранична мисия в Египет в началото на 50-те и описва по следния начин взаимоотношенията им:

Елиас Кхатар е египетски гражданин, който през периода 1953- 1954 г. е представител на България, респективно на Химимпорт за продажба на химически продукти в Египет. След като национализираха и ограничиха частния сектор в Египет и след като ние [социалистическия лагер] решихме да се насъстаняваме в тази част на света, в Бейрут, аз понеже съм работил с Кхатар и понеже знам какви са му възможностите, му предложих да се изсели от Египет заедно със семейството си и поради това, че е ливанец по произход, има право да вземе ливанско гражданство, да отиде в Ливан и да стане наш представител на „Тексим“ и на „Имекстраком“, за този район като търговски съветник. Той е търговец, бивш банков директор в Египет, знае четири езика. (КРДОПБГДСРСБНА, Оп. II Съд, а.е. 4946, Т 94, л.422 Протокол за разпит на Г. Найденов, Върховен съд)

Найденов използва Кхатар по няколко различни начина – като подставено лице в чужбина и България, като официален търговски представител на част от задграничните фирми, които основава (виж фиг.1), като човек, който следи тайно, но „изкъсо“ дейността на други български дейци, които работят в чужбина. И най-важното – Найденов осигурява пълен контрол и монопол върху отношенията си с Кхатар. Дори когато чуждестранен агент на българското разузнаване, работещ като бернски адвокат, започва да изпраща обезпокоителни писма към службите на режима срещу действия на Кхатар, службите не успяват да прекратят дейността му или пък да изтръгнат от него уличаващи Найденов документи и обстоятелства. Кхатар е едновременно учител по търговия и банково дело на Найденов, негов съветник в търговските и фирмените дела и човекът, който винаги по всяко време може да бъде използван за всичко, разбира се срещу заплащане на значими суми.

Втората важна фигура от чужбина, която подобно на Кхатар, обживява цялата история на „Тексим-Имекстраком“ и способства за формирането на лична автономия от страна на Найденов, е лихтенщайнският адвокат и специалист по офшорни фирми – Иво Бек. Бил е член на Лихтенщайнския парламент и говорител на опозиционната лява партия, както и неин член. Освен това:

Той [Бек] е и съветник на принца [на Лихтенщайн], дава тълкувания на законите и е представен на нашето правителство тука. (КРДОПБГДСРСБНА,

Оп. II Съд, а.е. 4946, Т 17, л. 163-164 Протокол за разпит на Г. Найденов, Градски съд).

Бек е човекът, който официално представлява „Имекстраком“ като неин собственик, какъвто никога не е бил, съветва Найденов по въпросите за статута, собствеността на фирмите и връзките между тях. Подсигурява и взаимоотношенията с банките на „капиталистическия свят“. За да защити посегателство от страна на режима върху „Имекстраком“, докато Найденов е в затвора, Бек включително пререгистрира собствеността на фирмата под друго име и като своя. След това при първа възможност я прехвърля отново на Найденов. Без неговото участие със сигурност Найденов не би изградил най-важната и видима страна на личната си автономия – фактически едноличната частна собственост върху фирмите в чужбина.

Третата чуждестранна фигура е на алжиреца революционер Мабед Шареф. Заедно с Найденов, Шареф е фиктивен и/или реален съсобственик на „Имекстраком“. Шареф е човекът, който осигурява „спечелване“ на големи търгове в новоосвободен Алжир от страна на български предприятия, а с „комисионните“ от търговете заедно с Найденов захранват сметката на „Имекстраком“, купуват първите кораби и основават други фирми в чужбина. Шареф е връзката на Найденов към осигуряване на контрабандни и договорени пазари в цяла Африка, не само в Алжир. Това е и човекът, чието име Найденов вписва в празната бланкова песия като съсобственик на „Имекстраком“ и поставя режима на Живков в ситуация, в която би могъл да загуби десетки милиони долари и да компрометира името си пред едни от най-важните си кредитори, каквито са швейцарските банки.

Изграждането на взаимоотношенията си с тези три лица Найденов охранява изключително строго и внимателно, така че да бъде винаги сигурен в доверието и реакцията им, за да ги използва не само като източник на знания и парични потоци, но и като защитен механизъм срещу режима. Дори и най-доверените лица на Найденов от страна на Политбюро и на Министерски съвет като Ангел Солаков, Лъчезар Аврамов и Живко Живков не са в течение на всички връзки на обвързване между дееца и мрежата му от чуждестранни лица. Това е най-строго охраняваната тайна, която Найденов пази. Ако делегираната автономия заслепява в началото дееца с привилегиите и сложността на задачите, с които е свързана, и с необходимостта да спечели доверието на режима и да поддържа това доверие във времето, тя поражда и необходимостта от изграждане на зони на защита, гарантирани от личната автономия. Найденов, който е деец на режима, т.е. действа включително използвайки репресивните му структури, най-добре разбира, че те могат да се обърнат и срещу него. Това диалектическо разбиране на риска да бъдеш деец и да поемаш делегирани задачи и автономия поражда и разработването на зони на лична автономия. Въпреки подкрепата на ключови министри и членове на Политбюро, в България Найденов не разполага с толкова солиден ресурс от знания и механизми за

защита, каквито му дават чуждестранните сътрудници и статутът на регистрираната в чужбина частна собственост. Като резултат от изградената мрежа от чуждестранни сътрудници Найденов създава и видимите, материалните резултати на своята лична автономия – това е мрежата от регистрирани тайно от режима задгранични дружества, закупените активи, които винаги са собственост на „Имекстраком“, т.е. частна собственост и под контрола на мрежата от задгранични лица и фирми, а не на режима, осигурените от чуждестранни банки и фирми заеми, даващи финансова свобода на действие и др. Без мрежата от сътрудници нито една от тези видими прояви на личната автономия не би могла да се случи, но личната автономия, сама, не би могла да се прояви като ресурс за действие. Тя е неразривно свързана с делегираната автономия и в този смисъл твърдя, че тя е нежелана, нетърсена и неконтролирана креация на режима, която го поставя на изпитания и на която в крайна сметка слага край, като спира да делегира задачи на дееца и като „си връща“ контрола върху активите, които деецът е създал. Мрежата от контакти обаче остава и нея режимът няма как да „национализира“. Дали и как същата тази мрежа или остатъци от нея, оцелели във времето, е в основата на създадената от Г. Найденов Първа частна предприемаческа банка в началото на 90-те, е отворен въпрос за изследване.

Заклучение

Понятията за делегирана и лична автономия позволяват да отграничим и опознаем една по-особена част от социалната реалност, свързана с тайните операции на режима, с изключенията, а не с нормата. В този смисъл те са полезен и различен познавателен инструмент, наред с тези за „ниша“ и за „привилегии“, позволяващ да разберем как възникват изключенията. Обобщеният отговор на този въпрос е, че „Тексим“ се превръща в едно различно предприятие не само благодарение на делегираните на дееца автономии, но преди всичко на мрежата от чуждестранни контакти, които той създава и която използва като своя лична автономия, за да се защити от режима в момент, в който той решава да сложи край на икономическия експеримент. Същевременно тези понятия поставят и някои нерешени въпроси. На първо място е въпросът, свързан с възможността за генерализация, т.е. за изследването на какви други феномени тези понятия са приложими? На второ място идва и въпросът за необходимостта от сравнително изследване на различни случаи, което да позволи по-пълноценното разработване на понятията. Отговор на тези въпроси предстои да бъде търсен в други изследвания.

Цитирана литература:

Аврамов, Р., 2008. Пари и дестабилизация в България (1948-1989). София. [Avramov, R., *Pari i destabilizatsia v Bulgaria (1948-1989)*]

Аврамов, Р., 2013. Двайсет години след това... Бележки върху (соц)носталгията. В: Мишкова, Д. и Груев, М. (съст.) *Българският комунизъм. Дебати и интерпретации*. София. стр. 229-245 [Avramov, R., *Dvayset godini sled tova... Belezhki varhu (sots)nostalgiyata*]

Аренд, Х., 1993. Тоталитаризмът. София. [Arend, H., 1993. *Totalitarizmat*]

Брунбауер, У., 2010. „Социалистическият начин на живот“. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944-1989). Русе. [Brunbauer, U., *Sotsialisticheskiyat nachin na zhivot*“. *Ideologia, obshtestvo, semeystvo i politika v Bulgaria (1944-1989)*]

Бунджулов, А., 2003. Какво възниква на мястото на? Изкуствен стави и мрежи при социализма, Социологически проблеми, кн. 1-2, стр. 87-105 [Bundzhulov, A., *Kakvo vaznikva na myastoto na? Izkustven stavi i mrezhi pri sotsializma*]

Вачков, Д. и Иванов, М., 2008. Българският външен дълг 1944-1989. Банкрутът на комунистическата икономика. София. [Vachkov, D. & Ivanov, M., *Balgarskiyat vashen dalg 1944-1989. Bankrutat na komunisticheskata ikonomika*]

Знеполски, И., 2008. Българският комунизъм: социокултурни черти и властова траектория. София. [Znepolski, I., *Balgarskiyat komunizam: sotsiokulturni cherti i vlastova traektoria*.]

Марчева, И., 2016. Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война. София. [Marcheva, I., *Politikata za stopanska modernizatsia v Bulgaria po vreme na Studenata vojna*]

Славова, П., 2017. Георги Найденов и „Тексим-Имекстраком“. „Комисионерска“ икономика и стопанска автономия през социализма от 60-те. София. [Slavova, P., *Georgi Naydenov i teksim-Imekstrakom. „Komisionerska“ ikonomika i stopanska avtonomia prez sotsializma ot 60-te.*]

Фотев, Г., 2008. Дългата нощ на комунизма в България. София. [Fotev, G., *Dalgata nosht na komunizma v Bulgaria*]

Христов, Х., 2009. Империята на задграничните фирми. Създаване, дейност и източване на дружествата с българско участие зад граница 1961-2007. София. [Hristov, H. *Imperiyata na zadgranichnite firmi. Sazdavane, deynost i iztochvane na druzhestvata s balgarsko uchestie zad granitsa 1961-2007*]

Haraszty, M., 1983. *L'artiste d'Etat : de la censure en pays socialiste*. Paris.

Bessel, R. and Jessen, R., 1996. *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen.

Fitzpatrick, Sh., 1999. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford.

Friedrich, C.J & Brzezinski, Z., 1956. *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge.

Kott, S., 2000. *Collectifs et communautés dans les entreprises de RDA : limites de la dictature ou dictature des limites ? Genèses, n° 39 / juin, pp.27-51*

Kott, S., 2001. *Le communisme au quotidien. Les entreprises d'Etat dans la société est-allemande*. Paris.

Matejka, O., 2007. Apprendre à vivre dans une dictature. Le milieu protestant tchèque 1948-1956, *Transitions*, vol. XLVII, pp. 13-31

Nikula, J. & Tchalakov, I., 2013. Innovations and Entrepreneurs in Socialist and Post-Socialist Societies. Newcastle upon Tyne.

Rowell, J., 2006. Le totalitarisme au concret. Les politiques du logement en RDA. Paris.

Slavova, P., 2009. Les professions libérales pendant le socialisme : le cas des architectes en Bulgarie. Sofia.

Verdalle (de), L., 2006. Le théâtre en transition. De la RDA aux Nouveaux Länder. Paris.

¹ Актьор е всеки социалистически гражданин, който не изпълнява скрита или явна служба към секретните структури на режима (МВР, КДС, Министерство на отбраната). Деец е всеки, който официално заема цивилна служба, но неофициално е щатен или нещатен сътрудник на службите.

² Става дума за реакции на БНБ да изпълни определени решения.

Антон Венев

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

[venevanton@gmail.com]

Самоуправленският социализъм в Кумановски регион - експеримент или реалност¹

Abstract: *The study focuses the history of Socialism in Yugoslavia. It reviews the self-governing socialism and the transition to it in Kumanovo region during the period of 1948-1960. Mainly are reviewed the changes and the development in the industry and the agriculture in the region, and how the new public affairs have an impact on them.*

Key word: *Yugoslavia, Kumanovo, self-governing socialism, industry, agriculture.*

Идеята за по-справедливо и добро управление и разпределение на богатата винаги е била важна част от човешките стремежи за по-добър живот и за демократизация на обществото. Различните исторически периоди и условия създавали всякакви модели, резултати, мисли и планове за по-съвършеното управление, равенство и справедливо разпределение на работата и ресурсите. Възникват различни идеи за обществени строеве, някои от които утопични, без реално приложение, други модифицирани, но без възможност за реално прилагане, и трети осъществени на практика, обаче оказали се неосъществими.

Понятието социализъм се отнася до различни теории за икономическата организация, застъпващи се за държавата, работника или публичната собственост и управление на средствата за производство и разпределение на богатата. Също и за общество, характеризиращо се със свободен и равен достъп до ресурси за отделния индивид, с изравнени методи за компенсация. В частност „социализъм“ се нарича и общественно-политическата, икономическата и иде-

¹ Статията е част от изследване, извършено в рамките на проект „Knowledge Exchange and Academic Cultures in the Humanities: Europe and the Black Sea Region, late 18th – 21st Centuries – KEAC-BSR“. Проектът е подкрепен от European Union's Horizon 2020 research and innovation programme с договор No 734645.

ологическа система, изградена от тоталитарните режими в Съветския съюз и неговите сателити (Огнянов. 2008: 275).

Кумановският регион след 1945 г., като част от Народна република Македония свързва бъдещото си развитие с Федеративна народна република Югославия.¹

Времето от края на Втората световна война до началото на реформите за въвеждане на работническото самоуправление се означава в официалната югославска историография като период на така наречения „революционен етатизъм“. Някои чужди автори говорят за „сталински период в развитието на Югославия, за „югославски копия“ на „съветските оригинали“ или за „титовизъм“, който до 1949 г. е опростена местна версия на съветския сталинизъм“ (Иванова. 2013: 138).

В Югославия се приемат 3 закона за национализация – през 1946, 1948 и 1958 г. Ръководството на страната се придържа към съветския модел на засилената индустриализация с превес на тежката промишленост. Насилствената колективизация в югославското село се провежда през 1949 г., като управля-

ващите на практика подкрепят силното в страната кооперативно движение. (Иванова. 2013: 168).

Така се стига до 28.06.1948 г., когато на заседание на Коминформбюро ЮКП е изключена. След разрива между Тито и Сталин, Югославия е подложена на икономическа блокада и пълна политическа изолация от европейските страни, попаднали в съветската сфера на влияние. Югославското комунистическо ръководство болезнено преживява икономическата блокада и пропагандната война от страна на своите бивши съюзници начело със СССР. На практика Югославия губи пазари, доставчици и кредитори. (Енчев 2005; 329)

Постепенно сред ръководните структури на ЮКП съзрява идеята за необходимост от намиране нови решения на обществена организация и стопанско развитие. Едуард Кардел в своите „Спомени“ отбелязва, че група ръководни дейци на ЮКП посещава Тито в Сплит през пролетта на 1949 г. и с него води разисквания относно въвеждането на работнически съвети. Той внимателно проучва предложението и не само се съгласява, но и отбелязва, че самоуправлението е единственият възможен път в социализма. По този начин се изхожда от стария предмарксистки работнически лозунг „Земята на селяните – фабриките на работниците“ (Kardelj. 1980: 155-156)

Йосип Броз Тито и Едуард Кардел

Така на 27.06.1950 г. е приет основният закон за управление на държавните стопански предприятия и висшите стопански обединения от страна на работническите колективи.² Това е началото на югославския самоуправленски път за построяване на социализма.

Съобразно разпоредбите на този закон фабриките, рудниците, съобщенията, транспортните, селскостопанските, горските, комуналните и други държавни предприятия, „които са общонародна собственост”, в „името на обществото”, започват да се управляват от работническите си колективи в рамките на държавен стопански план. Това управление се осъществява посредством работнически съвети и управленски комитети. Работническият съвет има право да одобрява основния план и бюджет на предприятието, да решава въпроси, свързани с неговото управление, да контролира дейността на управителния комитет, да избира и сменя членовете на този управителен комитет (Иванова. 2013: 219). В зависимост от големината на предприятието работническият съвет се състои от 15 до 120 членове, а в малките предприятия – до 30 работници, всички влизат в състава на работническия съвет. Управителният комитет приема основния план на предприятието, оперативните месечни планове и извършва текущ контрол върху цялостната работа, класифицира работните места и издига кандидати за ръководните постове. Приходите на предприятието след покриване на материалните разходи, лихвите по отпуснатите банкови кредити, задължителните данъци и заплатите на работниците се разделят на две части. Едната част отива във федералния бюджет и този на съответната република. Другата част от приходите, в зависимост от решението на местните органи на властта, се поделя между тях и съответното предприятие” (Иванова 2013: 220-221).

От българска страна следвайки плътно линията на СССР предприетите преобразования в Югославия са критикувани дълго и разобличавани като връщане към капитализма. Например държавния сектор от стопанството на Югославия е наречен сектор на държавния капитализъм, концентриран в ръцете на едно частно акционерно дружество „Йосип Броз Тито и Компания”. Промените са представени, не като нещо ново и оригинално, а като копиране на идеите на Мусолини и италианския фашизъм за „корпорации на труда” и „колективи на труда”. В Югославия открито се връща частната собственост, а самата страна напълно се поставя под контрола на задграничните монополи.³

През ноември 1952 г. югославските комунисти провеждат своя 6-и конгрес. Името на партията от ЮКП е променено на Съюз на югославските комунисти (СЮК) (Moraca, Bilandzic, Stojanovic 1977: 226). Промяната на името се свързва с идеята за отдалечаване от наложената политическа организация от Сталински тип. Партията се отказва от дотогавашните си функции на „непосредствен оперативен ръководител” в стопанския, политическия и обществен живот. На следващата година селяните получават правото да напуснат кооперативните стопанства след определяне на максимума ползваема

земя от 100 дка и част от внесенния инвентар. Постепенно социалистическият сектор е сведен до 15% от обработваемата селскостопанска площ (Брдарски 1962: 21)

През 1954 г. работническото самоуправление се въвежда в предприятията на железопътния транспорт, пощите, градския транспорт, водоснабдяването и градската чистота. Установено е и в секторите на просветата, културата и социалните грижи. Започва да се работи за превръщането на всяко училище, болница, научна или културна организация в самоуправляваща се работническа организация.

Местните органи на властта получават правото да се намесват в работата на предприятията, намиращи се в техния район, за да защитават интересите на гражданите.

Експериментирането с въвеждането на тази нова организация в Куманово и региона не закъснява от останалата част на Югославия. Но тук можем да кажем, че региона има свои специфики. Преди всичко той е планински, селскостопански и с развито животновъдство без никаква особена промишленост. От 1952 г. започва изграждането на индустриалните обекти около него и близката околност, което трае до края на 70-те години (Николовски-Стојановик 2002: 7). Също така е характерна честата смяна на председателите и зам.-председателите на общината до 1965 г. Това се дължи на динамичното развитие и преминаването им на работа в околийски, републикански и съюзни комисии и дейности.

Куманово и региона в началото на 50-те години и през 60-те засилва своето индустриално развитие и растеж, като са положени основите и са изградени множество обекти. Фабрика за тръби „11 октомври“, обувната „ЧИК“, машиностроителната „Димче Еребица“, шивашката „Киро Фетак“, кожарско предприятие „Куманово“, фабрика за амбалаж „30 юли“, както и фабриката за цигари към Тютюневия комбинат „Куманово“ (Тасевски, Арсовски-Балто 2005: 287-297). В него през 1951 г. е формиран първият самоуправленски Работнически съвет в тогавашната Кумановска околия.⁴ (Николовски-Стојановик 2002: 230). Така към началото на 60-те години Куманово вече има създадена база за индустриално развитие, което по-късно с подобренията и модернизациите става основен двигател за неговото развитие. За периода от 1947 г. до 1961 г. за развитието на стопанството и за обществения стандарт на Кумановско са инвестирани 15 млрд. динара. Общественото производство се повишава на 12 млрд. динара, срещу 6 млрд. в първите следвоенни години. Паралелно със стопанското развитие се увеличава и заетостта на населението. През 1961 г. в околията са заети около 12 500 работници и служители, докато в първите години след войната те са само 4 500 души.⁵

Инвестициите в секторите на индустрията и рударството са преди всичко в развитието на капацитета на металургията, текстилната, кожарската и преработвателната индустрия.

Постигат се резултати благодарение на работническото самоуправление и в сферата на подобряване и ефикасност на работа. Повишена е квалификацията на кадрите и набирането на нов професионален персонал в производството, което осигурява бързо увеличаване на доходите.⁶

Не по-малко динамични са и процесите в селското стопанство на Куманово и Кумановско. Околийският комитет на КПМ-Куманово, околийският народен одбор (комитет) и други структури участват във формирането на селските работни задруги (СРЗ). Те след войната са особено местно явление. В Македония се формират по инициатива на самите селяни, подпомогнати от активистите на КПМ, и са наричани колективи. За разлика от други части на Югославия първите СРЗ се формират на дребнособственическа земя, а не на тази придадена според Закона за аграрна реформа и вътрешна колонизация на НРМ.⁷ Поради тези причини тези стопанства до края на 1947 г. са преди всичко малки кооперативи на бедни и малоимотни селяни. (Ачкоска 1998: 261).

Такива задруги са формирани в почти всички села на околията, без голяма част от населените с албанци. Населението се съпротивлява на това, като много са осъдени на затвор и други видове наказания. Поради това Кумановска околия е на опашката на процеса по колективизация на земята в 1949 с около 16% от цялата. (Ачкоска 1998: 275). През 1949 г. са формирани 57 задруги, първата от които „Полет“ в Агино село на 29.03.1949 г. и съществувала до 09.06.1953 г. (Николовски-Стојановик 2002: 160-169). Опитът да се внесе

без адаптиране и приспособяване една чужда система и да се пригоди към земеделието и животновъдството в Кумановско е неуспешен. Цялостната оценка за този период на колективизация е, че това е време на изоставане и регрес на селското стопанство в Кумановски регион.

След прекратяването на съществуването на селските работни задруги през 1953 г. в Куманово е основан Околийски кооперативен съюз със задача да насърчи развитието на селското стопанство и животновъдството. Формират се нови общи земеделски задруги и кравеферми, на селяните се осигуряват съвети и информация, изкуствени торове и механизация на ниски цени (Николовски-Стојановик 2002: 238).

В този период до началото на 60-те години се извършва много за напредъка на селското стопанство в Кумановско. В животновъдството в т. нар. социалистически сектор насоките са към подобряване на условията за отглеждане на добитъка и увеличаването му. Продължава се и в земеделието със стабилизирането на земеделските организации и ориентацията им към отглеждане преди всичко на индустриални култури. Също така се инвестират големи средства във мелиоративни системи, преди всичко Липковското водохранилище-язовир, което заема 1100 ха.⁸

Като цяло периодът на този експеримент със самоуправления социализъм в Кумановско можем да кажем, че е успешен. Скъсването със централизма и бюрократичните практики на съветския модел, както и предоставянето на права на самите работници да решават бъдещето и развитието на предприятията им дава механизми за по-успешно адаптиране към местните нужди и възможности. Индустриализацията се извършва според местните потребности и условия, но като цяло следва потребностите на югославския пазар. Колективизацията на селото, започната в предходните години, бързо става ясно, че е неуспешна и не работи на местна почва. Тя се заменя с работещи модели, което не води до големи сътресения. Търсят се нови подходи и пътища за развитие, които стават част от следващата комунална система в Югославия.

Библиография:

Kardelj E., 1980. Samoupravuvanje – edna ot glavnite pricini za sudiro – Borbata za priznavanje i razvitotokot na nova Jugoslavija 1944-1957, 155-156.

Moraca P., Bilandzic D., Stojanovic S., 1977. Istorija saveza komunista Jugoslavije, 226.

Ачкоска В., 1998. Аграрно-сопственичките односи, промени и процеси во Македонија 1944-1953, Скопје. [Achkoska V. 1998. Agrarno-sopstvenichkite odnosi, promeni i protsesi vo Makedonija 1944-1953, Skopje] 261, 275.

Брдарски Д., 1962. Стопанството на Народна република Македонија, Скопје. [Brdarski D., 1962. Stopanstvoto na Narodna republika Makedonija, Skopje.], 20-21.

Енчев В., 2005. Югославия; последната балканска империя, София [Enchev V., 2005. Yugoslaviya; poslednata balkanska imperiya, Sofiya] 329.

Иванова В., 2013. Югославянството в Югославия. Основни гледни точки на Федералния център (1945 – 1974), Велико Търново [Ivanova V., 2013. Yugoslavystvoto v Yugoslaviya. Osnovni gledni točki na Federalniya tsentar (1945 – 1974), Veliko Tarnovo], 138, 168, 219-221.

Николовски-Стојановик С., 2002. Куманово и Кумановско (1941-2001) , Куманово [Nikolovski-Stojanovik S., 2002. Kumanovo i Kumanovsko (1941-2001), Kumanovo] 7,160-169, 230,238.

Огнянов Л., 2008. Политическата система в България 1949 – 1956. София. [Ognyanov L., 2008. Politicheskata sistema v Balgariya 1949 – 1956. Sofiya.] 275.

Тасевски Д., Арсовски-Балто М., 2005. Куманово, Куманово [Tasevski D., Arsovski-Balto M., 2005. Kumanovo, Kumanovo] 287-297.

¹ Югославия е название на държава, която съществува в последователни държавни форми на Балканския полуостров от 1918 до 2006 година.Обхващала е западната част на южнославянските земи (сред които е и голяма част от българското землище, включващо Поморавието, Тимошко, Призренско и Македония).

² Основен закон за управуване со државните стопански претпријатија и со повисоките стопански здруженија от страна на работните колективи в Службен лист на ФНРЈ бр. 43 от 05.07.1950 г.

³ Статия критикуваща отстъплението от социализма в Югославия публикувана в Кюстендилско дело, бр. 70/ 26.08.1950 г.

⁴ Николовски-Стојановик Стојко. Куманово и Кумановско (1941-2001) , Куманово, 2002 г. с.230

⁵ Статия от местния Наш вестник бр. 1 11.10.1961 г.

⁶ Drustveno-ekonomski razvoj opstine Kumanovo, Beograd , 1977.

⁷ Службен вестник на Народна република Македонија бр.3 от 05.02.1948 г.

⁸ Наш вестник бр. 1 11.10.1961 г

Милен Журналов

Нов Български университет, София

[milan_jurnalov@abv.bg]

Партийното строителство като експеримент

Abstract: *Political parties are one of the most dynamical components of the political system of liberal democracy. Since now in the process of democracy hasn't occurred an adequate analogue of the political parties, as main mediator between state institutions and the civil society. While representative democracy exists, political parties with their diversity of functions will be that unchangeable mechanism of political system, which gives an opportunity to free and active citizens to express and conduct their needs, interests and values through the country institutions. The freedom of liberal democracy, the development of society and the dynamic of political attitudes are factors, which effect huge masses of people or social groups, often for a continuous period of time, which creates preconditions for an experimental party building, the occur and the activity of new political parties.*

In this article we will explore Bulgarian Muslims (Pomaks) and their party engagement. What are the attempts for creating party with engagement to them and what their party building consist of? Present research is an attempt to answer questions like these or at least to show real attitudes to political process in Bulgaria.

Key word: *Bulgarian Muslims (Pomaks), Pomak ethnos, Pomak party, party building, party representation.*

Политическите партии са един от най-динамичните компоненти на политическата система на либералната демокрация. Досега в процеса на демокрацията не се е появил адекватен заместител на политическите партии като основен посредник между държавните институции и гражданското общество.

Докато съществува представителната демокрация, политическите партии с тяхното многообразие от функции ще са онзи неизменен механизъм на политическата система, който дава възможност на свободните и активни граждани да изразяват и провеждат чрез държавните институции своите потребности, интереси и ценности. Свободата в либералната демокрация, развитието на обществото и динамиката на политическите отношения са

фактори, които засягат огромни маси от хора или социални групи, често за продължителен период от време, което създава предпоставки за експериментално партийно строителство, появата и дейността на нови политически партии.

В тази статия ще изследваме българите мюсюлмани (помаци) и партийното им представителство. Какви са опитите за създаване на политически партии с ангажимент към тях и в какво се състои партийното им строителство? Настоящото изследване е опит да отговори на въпроси като тези или поне да покаже техните реални нагласи.

Помациите са определени като общност, чиято културна специфика е изградена на основата на религиозната им принадлежност към исляма, а етническата им идентификация бива определяна „отгоре” и „отвън” като българска на базата на българския им език. Културата, битът и традициите им са повлияни и от двата типа идентичност, затова някои изследователи ги определят като „междинни”. Евгения Иванова ясно очертава статута на българите мюсюлмани и междинната им позиция, като казва, че „Малцинствения статут на помациите – както по отношение на мнозинството православни българи, така и по отношение на по-голямата малцинствена група на турците, „междинната“ им позиция създават тяхното разнообразно, колебаещо се самоопределение.“ (Иванова 2013:2)

Направените изследвания на електоралните нагласи на помациите през 90-те сочат, че те се различават регионално в зависимост от самоопределенията си.

- „Самоопределящите се като българи или българомохамедани (част от тях – приели християнството) гласуват за БСП (например община Неделино, Златоград, Баните, Смолян);
- Самоопределящите се като мюсюлмани (малка част като турци) гласуват за ДПС (например община Якоруда, Гърмен, Гоце Делчев);
- Самоопределящите се като българи мюсюлмани или помаци гласуват за СДС (Мадан и Рудозем са единствените общини на СДС в Родопите към 1999 г.).“ (Иванова 1999)

На по-късен етап вотът на българите мюсюлмани се разслоява и те гласуват предимно за тези, които са във властта. Всеизвестен е фактът, че помациите са двойно маргинализирани – от страна на българите християни и от страна на турците в съответните региони, които не ги приемат като свои в следствие на различни натрупвания от минали процеси и държавни политики. Нарушаването на естествения ритъм на функциониране на мултикултурното общество е фактор, който осигурява благоприятна среда за търсене на собствено политическо представителство.

Ето защо след 90-те се отваря темата за „помашки етнос“, и тя е на дневен ред, в следствие на нагласите на част от общността на българите

мюсюлмани (помаци) за това, че са различни и с желание за обособяване на собствена идентичност, което отваря полето за експериментално политическо строителство.

Опитите за създаване на политически партии с ангажимент към помаците след прехода са редица. Част от тях получават регистрация, други са обжалвани, трети не успяват да се регистрират. През 1993 година е регистрирана формацията „Демократическа партия на труда“ с инициатор Камен Буров, бивш кмет от СДС на село Жълтуша в област Кърджали. Друг експеримент от по-ново време е регистрираната през 2009 (първият опит за това е направен през 2007 г.) година партия на Адриян Палов (професор в Медицинска академия) „Прогрес и благоденствие“.

През 2013 година е направен неуспешен опит за регистрация на политическата партия на Ефрем Моллов „Патриотично обединение за многообразие, автентичност и култура“ /ПОМАК/, който може да представлява интерес на наше бъдещо изследване и сравнителен анализ.

Основният акцент ще съсредоточим върху два от опитите за създаване на политически формации с пряк ангажимент към българите мюсюлмани (помаци). Партията на Камен Буров „Демократическа партия на труда“ и тази на проф. Палов „Прогрес и благоденствие“. Мотивите ми за анализиране на тези два опита са:

- Тези формации предизвикаха голям интерес на национално ниво с прокарване на идеята за „помашки етнос“, въпреки твърденията на част от тях, че нямат пряк ангажимент към българите мюсюлмани и че са национални партии;
- Партиите са регистрирани успешно, но в наименованията им нищо не сочи, че те са помашки.

Партия „Демократическа партия на труда“

През 1993 година е регистрирана формацията „Демократическа партия на труда“ с инициатор Камен Буров, бивш кмет от СДС на село Жълтуша в област Кърджали. Буров мотивира тази стъпка с това, че българите мюсюлмани са онеправдани и нямат политическо представителство, което да защитава интересите им и да се грижи за тях.

На зададен от Тонка Гогова въпрос: „Защо създадохте партията?“, Буров отговаря: „Проблемът е, че няма кой да защитава интересите им във властта, да бъде изразител на исканията им и очакванията им. Има помаци в парламента, но те са там от името на партиите си, а не от името на помаците. Затова направихме през 1993 г. Демократическа партия на труда.“ (Гогова 2009)

Друг важен аспект при създаването на формацията е издигането на идеята за „помашки етнос“. След пристигането си от семинар в Америка през

1993 г., Буров е един от първите, който издига идеята за обособяването на помашки етнос.

„Смятам, че правилният подход е хората да решават сами какви да бъдат и как да живеят, категоричен е Буров. Живеем в демократична държава и това е редното. Целта ни не е да се капсулираме в етноса. Ние сме хора отворени към всички. Продължавам да смятам, че принадлежността към общ етнос ще ни даде самочувствие и най-вече, че ще ни обедини, за да се противопоставим на бъдещи опити отново да ни манипулират и да ни използват за интереси, които нямат нищо общо с нас.“ (Гогова 2009)

Самият Буров критикува и смята за изкуствено създадени различните теории за произхода на помаците. Ето защо пише книга, в която защитава тезата, че помаците са коренното население на местата, където живеят, без да уточнява дали става въпрос за траки, славяни или други.

Той казва: „Няма смисъл да обяснявам теорията си, написал съм всичко в книгата. В нея ще е и пътеписът ми „Един помак в САЩ“.“ (Гогова 2009)

Друг важен момент относно партийното строителство е, че Буров е избран за кмет четири мандата, като в два от случаите се кандидатира от партия СДС, а в другите два – като независим кандидат, но нито веднъж не предлага кандидатурата си от името на партията, която е учредил и регистрирал. Единствено му участие с Демократическата партия на труда е на изборите за 36-то Народно събрание, където се класира на 11-то място от 37 формации, след което спира дейността си. По късно – през 2007 година – Буров отново е кмет от СДС.

Стъпките, които прави Буров за реализиране на идеята за политическо представителство, са:

Първо, след пряко участие в местната власт, като кмет от политическа партия СДС, поставя като основен проблем липсата на ясно политическо представителство на българите мюсюлмани, което да защитава интересите им.

Второ, много категорично издига идеята за „помашки етнос“, като целта на идеята е обединение, а не капсулиране в етноса, според него.

Трето, реално участва на избори с Демократическата партия на труда.

Партия „Прогрес и благоденствие“

През март 2009 година се регистрира политическа партия „Прогрес и благоденствие“. Председател на партията е професорът от Медицинската академия Адриян Палов. Основната причина за създаването на партията е, че българите мюсюлмани, според професора, са онеправдани и потиснати в районите, които населяват. Той смята, че са пренебрегвани от политическите партии и нямат ясно политическо представителство.

На зададен от Георги Кулов въпрос: „Смятате ли, че досега помаците бяха представени добре във властта?“, Палов отговаря: „Помаците изобщо не са представени във властта. Ако заемем подобаващо място в парламента, ще

искаме позиции в правителството. „Нашите хора“ живеят в бедност в планината. Единственият избор е миграцията. Те се насочиха към Испания и Португалия. Там има градове, масово населени с „наши хора“.“ (Кулов 2008)

В изказванията си проф. Палов твърди, че партията е отворена за всички етноси, но става ясно – след многократното използване на термина „наши хора“ – че е планирано основният електорат да бъдат българите мюсюлмани. Говори се за бедност в планината. В действителност, в планинските региони с преобладаващо население от българи мюсюлмани, като Родопите например, не се наблюдава сериозно развитие. Обикновено се спекулира с „радикален ислям“ и „териториални претенции“ от страна на Турция, но, за съжаление, много рядко се говори за икономическия статус към момента и възможностите за развитие. Всичко това логично предизвиква търсене на специално политическо представителство от страна на помаците.

Помаците реално имат представителство в политиката, защото участват в политическия живот чрез наличните политически партии. Това се наблюдава най-вече на местно ниво – в регионите, където преобладават като население, те заемат позиции в местната власт. Твърде епизодично е присъствието им в законодателната власт, което, изглежда, не ги удовлетворява.

Проектът на Адриян Палов е твърде смел и – за да бъде реализиран – е необходимо да има подкрепата на цялото население от българи мюсюлмани (помаци). Ето защо е необходим лозунг, който да ги обедини като „помашки етнос“. Тази идея е много добре подплатена и ние смятаме, че проектът на Палов има пряка връзка с книгата „Помаците“ на Петър Япов, която излиза през 2006 г. Още във въведението Япов говори косвено за тази идея:

„Някоя сила трябва да изведе тази общност в „орбита“ и да я пусне там да се движи заедно с другите националности. Тази сила, която извежда, е ракетата носител. А такава ракета в нашия случай може да е:

- Определена медия: печат, радио, телевизия.
- Някоя партия, обществена формация, изследователско научна институция или нещо такова.“ (Япов 2006:4)

Друг важен момент относно партийното строителство е, че професорът говори за партийни структури и членове по населени места и райони, което е основна част от всяка партия.

„Създали сме структури в цялата страна. В Кърджалийско има във всички общини. Така е и в Смолянска област...“ (Кулов 2008)

Известен е фактът, че в област Кърджали българите мюсюлмани са пренебрегвани от по-голямата група на турското малцинство, което е предизвикало създаването на сдружения. През 2002 г. в община Кърджали е създадено сдружение „Развитие“, през 2003 г. е регистрирано сдружение на помаците в община Момчилград под името „Карлъка“, а през 2004 г. е регистрирано подобно и в община Джебел – „Алада“. Целта на тези

сдружения е да обединят усилия, за да вземат позиции във властта. Всички те участват на местни, парламентарни, президентски избори като коалиционни партньори, но успяват да вкарат свои хора само в местната власт. Респондент от община Джебел казва: „Те правят пазарлъци с всички, като търсят облаги. Искат да са на „ти“ с тези, които са във властта. Няма как да си с всички. Затова не успяват да стигнат по-високо от зам. кмет на общината...“ (Журналов 2017)

По всичко личи, че тези сдружения мислят в посока създаване на партия. Когато разбират за идеята на Палов, че ще създава такава, която да защитава правата на помаците, те са готови да се обединят, за да участват на предстоящите местни избори през 2009 г. Във връзка с това се провежда областно събрание на всички създадени сдружения с цел обединяване и подкрепяне на идеята на Палов за създаване на национална партия. Той е канен на няколко срещи в Кърджали, на които присъстват българи мюсюлмани от Благоевград, Пазарджик, Смолян, Тетевен и Кърджали. След което е проведена национална среща в Юндола, на която присъства голяма част от интелигенцията на помаците. Срещата се ръководи от проф. Палов, проф. Сарачев и д-р Орцев, на която се взема и решението да се проведе учредително събрание в Пловдив. Непосредствено преди изборите проф. Палов обявява, че партията е регистрирана, но е обжалвано решението за такава, като парадоксално ги насочва да подкрепят на предстоящите избори РЗС на Яне Янев, с което приключва развитието на формацията. (BG РОМАК. Ние сме просто - Помаци! Romak.eu, 2012)

Палов доразвива идеята за представителство на помаците в няколко направления:

Първо, отново стъпва на същата плоскост и поставя като основен проблем липсата на ясно политическо представителство на българите мюсюлмани, което да защитава интересите им. Второ, прави опит за обединяване на българите мюсюлмани с идеята за „помашки етнос“, но вече подплатена с издадената книга на Япов „Помаците“. Трето, за разлика от Буров, прави опит за структуриране по райони и населени места, което е от основните необходимости за функционирането на една партия, но въпреки това амбициите му и новосъздадената партия не намират израз в политическия живот на страната – особено след като подкрепят РЗС на Яне Янев на предстоящите избори.

Изводи

Оказва се, че помаците (засега) не припознават партии, които правят опит да ги обединят в един етнос. Вероятно силно влияние оказва различната им идентификация, както и страхът от изминали процеси и трудният живот в районите, които населяват.

Затова най-често гласуват конюнктурно – за онези, които са на власт в момента. Разбира се, в избора им има прагматизъм, който се откроява и в предпочитанието към партии и личности, доказали възможностите си да работят за развитието на региона.

В бъдещите ни изследвания на опитите за създаване на помашки партии ще представлява изследователски интерес и въпросът: Идеята за признаване на помашки етнос ли мотивира създаването на партии, или – обратно – тя е лансирана заради електоралния успех на партиите?

Литература

- Журналов, М., (2017)**, Непубликуван теренен материал [Zhurnalov, M.]
- Иванова, Е., (2008)**, *Деградация на политическото: Благоевград, Кирково, Несебър. В: Местни избори 2007*. София, Нов български университет. [Ivanova, E., (2008), Degradatsiya na politicheskoto: Blagoevgrad, Kirkovo, Ne-sebar.]
- Иванова, Е., (2013)**, *Идентичност и идентичности на помациите в България – В: Помациите: верси за произход и съвременна идентичност*, София, Нов български университет. [Ivanova, E., (2013), Identichnost i identichnosti na pomatsite v Bulgariya]
- Иванова, Е., (1999)**, *Изборът на Родопите – етнически или политически?*. „Култура“, 10 декември. [Ivanova, E., (1999), Izborat na Rodopite – etnicheski ili politicheski?]
- Иванова, Е., (2004)**, *Местни избори 2003 – етнически или политически вот? Община Кирково. Област Кърджали. Социологически проблеми*, 1 (2). [Ivanova, E., (2004), Mestni izbori 2003 – etnicheski ili politicheski vot?]
- Кулов, Г., (2008)**, *Част сме от българската нация*. <http://www.kardjalipress.com/0608/palov.htm>. [Kulov, G., (2008), Chast sme...]
- Моллов, Е., (2013)**, *Доклад относно „Състоянието на Помациите - етническо малцинство в Република България“*. <http://www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/sp-obektiv/2013-09/doklad-otnosno-sstoyanieto-na-pomacite-etnichsko-malcinstvo-v-republika-blgariya/>. [Mollov, E., (2013), Doklad otnosno „Sastoyanieto na Pomatsite - etnicheskoto maltsinstvo v Republika Balgariya“]
- Моллов, Е., (2013)**, *Ефрем Моллов: Гражданското общество в Родопите има шанс да се изяви*. <https://www.smolyandnes.com/efrem-mollov-grazhdanskoto-obshtestvo-v-rodopite-ima-shans-da-se-izyavi>. [Mollov, E., (2013), Efrem Mollov: Grazhdanskoto obshtestvo v Rodopite ima shans da se izyavi.]
- Янков, Р., (2004)**, *Устойчивостта на електоралните нагласи в България – елемент на социо-културната регионализация*. [da.uni-vt.bg/u/43/pub/10432/skg_1\(ustoj\).pdf](http://da.uni-vt.bg/u/43/pub/10432/skg_1(ustoj).pdf), с.1-2. [Yankov, R., (2004), Ustoychivostta na elektoralnite naglasi v Balgariya – element na sotsio-kulturnata regionalizatsiya.]
- Япов, П., (2006)**, *Помациите*, София, Сдружение „Мостове“. [Yarov, P., (2006), Pomatsite]
- Преглед на българският печат, (1999), *Местни избори*. <http://www.omda.bg/public/bulg/news/release/251099.HTM>. [Pregled na balgarskiyat pechat]

Централна избирателна комисия, (2011), *Местни избори*.
<<https://results.cik.bg/mipvr2011/tur1/mestni/0914.html>>. [Tsentrалna izbiratelna komisiya, (2011)]

Централна избирателна комисия, (2013),
<<https://results.cik.bg/pi2013/rezultati/22.html>>. [Tsentrалna izbiratelna komisiya, (2013)]

Pomak.eu, (2012), *Ние сме просто - Помаци!*.
<https://www.pomak.eu/board/index.php?topic=603.1155>. [Nie sme prosto - Pomatsi!]

Karl Kaser

University of Graz

[karl.kaser@uni-graz.at]

The Abrahamic Religions and Emerging Photography: the Case of Orthodoxy

Abstract: *The Second Commandment of the Old Testament interdicts the visual representation of God, human beings and animals. The Abrahamic religions felt obliged to follow this advice. History indicates that Judaism and Islam have felt more bound by this biblical advice than Christianity. Through the invention of photography, the question of visual representation had to be discussed anew. Whereas the position of Islam and Judaism towards the innovation of photography was rather refusing in the 19th century and increasingly approving in the 20th century, the position of Eastern Orthodoxy seems to be more inconsistent.*

My paper addresses the reaction of the Orthodox Church to emerging photography – a technical innovation originated in the West. Firstly, I will sketch the official position of the Orthodox Church with regard to photography generally and to mechanically reproduced, so-called paper icons, specifically. Orthodox monks, belonging to the pioneers of photography, however, counteracted the Church's resolute disapproval and condemnation. Therefore, I intend, secondly, to look at monastery economy and point at the fact that monasteries could already look back to a long tradition of creating mechanically reproducible pictures when the photo camera appeared on the horizon.

My paper concludes that there were no theological reasons for the condemnation of photography and icon printing but primarily ideological ones. Orthodox Church viewed innovations from the Latin West with mistrust – not only photography but also the other printing techniques before. However, Orthodox Church condemned not only sacral but also profane photography. Also this aspect can only be explained by the Church's playing out religious ideology but not theological arguments.

Key word: Orthodox Church, monasteries, icon painting, copper engraving, photography.

On 7 January 1839, the French painter Louis Jacques Mandré Daguerre (1787-1851) presented the first marketable photographic procedure and camera to members of the French Academy of Sciences in Paris (Kaser 2013, p. 131). Although in the time being only a black-and-white technique, photography constituted

an almost logic technological advancement of the colorful world of paintings and printings around 1850. It enriched but did not substitute the art of representation of things and human beings. Photography created a new visual pleasure and promised commercial potential for camera producers and professional photographers. What fascinated was not only the quick and seemingly exact visual reproduction of reality but also its exciting enlargement of the already existing and permanently growing visual offer in the large capitals of the West. Whereas Daguerre's camera created only unique copies, based on the positive print, few years later, the British William Henry Fox Talbot (1800-1877) developed the negative-positive printing technology which enables, as we know, the production of a theoretically indefinite number of positive copies (Sperling 2010, p. 301).

Nowadays, we all experience and enjoy the visual capacities the digital era offers to satisfy our search for enjoyment and probably only few of us can imagine that not all followers of the Abrahamic religions¹ – Christianity, Islam, Judaism and all their sub-branches – were happy with Daguerre's and Talbot's inventions. This was due to their more (Judaism) or less (Christianity, Islam) pronounced reference to the Old Testament, compiled in the course of ancient Jewish history. Its Second Commandment demands from believers among others:

You shall not make for yourself a graven image, or any likeness of anything that is in heaven above, or that is in the earth beneath, or that is in the water under the earth... (Ex 20,2-5, 2nd Book Moses)

Thus, the Old Testament does not allow the human being to create visual representations of God, of men and women and of animals. The privilege and power of creation was reserved to the Almighty Father. Whenever the three religions of the book emerged, all of them felt obliged to follow this advice. History indicates that Judaism and Islam have felt more bound by this biblical advice. Of course, also their attitudes vis-à-vis visual representations have changed over time but for the previous one to two centuries, we can roughly differentiate a majority of believers accepting the image and a minority of orthodox believers in all three religions still not accepting pictures. In order to cut a long and complicated story short and simple, I will mention very few examples that signal the still existing problem of certain strata in Islam, Judaism and Orthodoxy with pictures in recent times.

To begin with Orthodoxy, for the so-called Old Believers² a personal photograph has long been considered a sin and was therefore strictly forbidden (Kostrov and Prigarin 2016, p. 2950). An analogous but much more influential fundamentalist movement in Islam constitutes, among others, Wahhabism on the Arabic Peninsula. In Saudi Arabia, to take photographs for public as well as for private purposes was forbidden until 2006 (Kaser 2013, pp. 156-157). The introduction of TV in 1965 was fiercely disputed. The religiously motivated opposition movement, among it an armed group, which attempted to storm Riyadh's TV station, turned against the appearance of any women, veiled or unveiled, on the screen. The appearance of women eventually was allowed but TV is still under religious observance (Ibid., p.

230). In Judaism, opposition against photography was considerable, on the one hand. On the other hand, supporters of the Jewish reform movement, emerging since the early 19th century in western and central Europe, were among the pioneers of photography in the Balkans (Kaser 2018, p. 89). The ultra-orthodox Haredi Jews still oppose images. Their rabbis prohibit to watch TV and movies and to use mobile telephones with internet access (Kaser 2013, pp. 301-302). Interestingly but not accidentally, Israel, founded in 1948, was one of the latest countries in the region that introduced TV. David Ben-Gurion (1886-1973), first Prime Minister and Defence Secretary, considered TV as pure waste of time and as superficial activity compared to the culture of the word. It was due to the consequences of the Six-Day War (1967) that the Israeli authorities felt forced to introduce TV in 1968, which broadcasted four hours in Arabic and only half an hour in Hebrew daily, except on Shabbat (Ibid., pp. 232-233).

Whereas the position of Islam and Judaism towards the innovation of photography was rather refusing in the 19th century and increasingly approving in the 20th century, the position of Eastern Orthodoxy seems to be more inconsistent and has been hardly investigated. Early Christianity, emerging within the political framework of the Roman Empire, had been strictly refusing sacral and secular images, including the adoration of the emperor's images (Ibid., p. 107). In the following centuries, Western and Eastern Christianity separated with regard to the meaning of the image. This separation culminated in the 9th century when Orthodox Church began to privilege the holy picture (icon) and to put it on the level of the holy word at the Synod of Constantinople (843). Hardly two decades earlier, at the Frankish Synod of Paris in 825, Western Church gave permission to use pictures in a very liberal way as a Bible for the poor and the illiterate; sacral images should instruct the observer, but they had no salvific efficacy and it was not allowed to venerate them (Lippold 1993, pp. 120-123, 197-201). Contrary to the Eastern Church, sacral images had no theological meaning in its Western counterpart. Therefore, Western Church could be more open to pictorial innovations, such as three-dimensionality or, much later, to photography (see e.g. Carreño 2017). This, of course, includes also the mechanically reproducible pictures, emerging in the late 14th century in form of woodcut, metal cut or copper engraving, depicting Jesus Christ, the Mother of God or saints (Belting 2004, pp. 474-483). Were similar liberal developments in the areas of the Orthodox Church because of theological reasons suppressed and the door of acceptance of the photograph closed?

My paper intends to address this not yet satisfyingly solved problem related with the perception of a western technical innovation (photography) by the Orthodox Church. In doing so, I firstly want to sketch the official position of the Orthodox Church with regard to photography generally and to mechanically reproduced so-called paper icons³ specifically. The monks of Orthodox monasteries who belonged to the pioneers of photography, however, counteracted the Church's rigid disapproval and condemnation. Therefore, I intend, secondly, to solve the problem

mentioned before by pointing at the fact that monasteries could already look back to a long tradition of creating mechanically reproducible pictures when the photo camera appeared on the horizon.

I) Official position of the Orthodox Church – condemnation of photography

Emerging photography had difficulties to find its place in everyday life of the mass of ordinary population in the Balkans. I think there were two main reasons that hampered the breakthrough of the visual revolution symbolized by the photo camera: an economic and a cultural-religious one. (1) Because of the weak economic development of the region in the 19th and early 20th century, the number of domestic photographers remained low and travelling foreign photographers dominated the market of the early photographic business, which was concentrated in urban agglomerations (Kaser 2013, pp. 161-170). (2) With regard to Islam and Judaism, the already mentioned relationship between religion and rejection of all forms of visual representation of human beings and God was obvious.

How did Orthodox Church react to photography that diffused the Balkan countries since the second half of the 19th century? Not so much research with regard to this question has been conducted. Based on previous (meagre) research, we can conclude that the Orthodox Church hierarchy spoke clearly against photography in general and photographic paper icons specifically. Bishops of the Bulgarian Orthodox Church announced in the last third of the 19th century that only the hand of an icon painter was permitted to create a picture. Other methods were a work of the Satan. Eternal pictures can only be made of God and the saints. In preaches, priests announced that everybody who allowed making a photograph of him or her would immediately die and his or her soul will go to hell. Even the Catholic bishop of Plovdiv could not dare not to speak against the photograph. He advised his followers not to make photographs of themselves because, allegedly, this was against the Holy Scripts. Superstitious people were impressed by the messages of the Churches. Odd constellations could have been the consequence. For instance, the well-known architect and builder Nikola Fičev (+ 1881) did not allow making a photograph of him during lifetime. The first and only photograph of him was taken when he was laid out in his coffin in front of the church he had sponsored (Boev 1978, p. 165).

However, not only the Bulgarian Orthodox Church was confronted with an increased circulation of paper icons. In addition, the Holy Synods of the Russian Orthodox Church as well of the Serbian Orthodox Church, for instance, started to condemn this kind of icons. This new type of icon became a serious rival to the traditional one in Russia as well as in Serbia around 1900. Despite the openly articulated condemnation of these “faked” icons by the Russian Synod, paper icons were cheaply produced, increasingly traded on the ‘religious market’ (Emiliantseva 2009, pp. 161-163) and distributed in high circulation. This Western innovation would destroy the artistic and spiritual basis of the Orthodox Church, argued the clergy.

Unlike pictures in the Catholic Church, true Orthodox icons could never ever be produced mechanically in high circulation. Copies of icons could never become holy pictures and would change Orthodox rituals because commercial mass production would concentrate on few and well-selling saints and exclude people, honouring less popular ones (Nichols 1991, pp. 135-143).

Reports about the popular usage of saints on paper were alarming for the Holy Synod and the number of problems, even of theological nature, increased through the coincidence of photography and the emergence of a popular priest by the name of Father Ivan (1829-1908) of Kronstadt⁴, who was seemingly able to save sick people by hands-on healing. Thousands of people went on pilgrimages to the West Russian city in order to be healed from their pains. Ivan became so popular that the Holy Synod allowed him to organize mass confessions. However, Father Ivan's popularity created also problems for the church hierarchy – namely the emerging, flourishing pilgrimage tourism with pictures of Ivan as main commercial objects. His portrait was posted on souvenir scarfs, posters and picture postcards. The latter became almost omnipresent because they constituted the cheapest souvenirs. Since he was approved holiness but not a saint, the church authorities jealously mounted guard over his visual representation. Their concern was, not to have him depicted like a holy icon. Therefore, many regulations were enacted which prescribed his pictorial representation and to make it sheer impossible that he looks like an icon. Thus, for instance, he was usually depicted seated and with his head occupying two thirds of the photograph. The reason for this measure was that in iconic tradition saints were depicted in standing full-body position. However, the authorities could not prevent people to put a photograph of Father Ivan in their homes' icon corner and tread it like an icon (Kizenko 2003, pp. 157-160). However, the problem for Russia's Holy Synod was not limited to the visual representation of Father Ivan, but concerned also the production and distribution of icons in general which the Church could not control any longer. To sketch the quantitative dimensions: only at Kiev's pilgrimage sites year by year approx. half a million pilgrims arrived who wanted to purchase cheap iconic images as souvenirs (Nichols 1991, pp. 135-143).

What were the reasons for this concern? Were there theological arguments that spoke against the photography as icon? In order to answer this crucial question thoroughly it would be necessary to have a detailed investigation of the medieval iconoclastic controversy in the Byzantine Empire, which ended with the already mentioned Synod of Constantinople in 843. However, it is impossible to go into the details of this long-lasting controversy, spiked with sophisticated theological arguments, within the narrow framework of this article. Nevertheless, one of the controversy's results was that the holy icon was equaled with the holy word. Beyond that, icon painting was regulated in detail (Kaser 2013, p. 119). Does this provide the core for the theological condemnation of the paper icon?

In this context, we should pay attention to the opinion of Serbian art historian, professor at and director of the Department of Art History at University of Bel-

grade, Nenad Makuljević. He agrees that Orthodox Church was against the mechanically mass reproduction of photographs as icons. However, according to him there were no religious or theological reasons for that refusal, but only the idea of preservation of tradition and the commercial interests of the many icon painters. Icons were always considered as reproduction of the archetype. Theologically, the kind of reproduction does not matter, because without the blessing of a bishop a picture cannot become a salvific icon, anyway. Can therefore a photograph become an icon? Makuljević agrees – because the holy scripts do not say that an icon has to be painted (Makuljević 2015). Professor Nicolaidis, a Greek expert, goes even so far to claim: “If photography existed in the time of Christ, would we not have had a myriad of photographs of His image in our homes and Churches today?” (Nicolaidis 2014, p. 79).

I, too, think that Orthodox Church considered photography, basically, as an unwelcome competition on the market of visual representation. There are two serious arguments that have to be considered. The first is an ideological one: Orthodox Church used to condemn scientific and technological innovations that originated in areas of its Western religious rival. This anti-Western sentiment is still widespread (Makrides 2005; Roudometof 2005). Its second concern was its ambition to preserve its centuries-old monopoly in controlled icon painting. Cheap photographic representations of icons started to be sold and increasingly distributed around 1900 and caused a crisis for icon painting (Nichols 1991, pp. 135-143).

Only these lines of argumentation that need in addition only the requirements of monastery economy is able to explain the emergence of Orthodox monks as photo pioneers since the middle of the 19th century. If serious theological reasons had spoken against photography, Church would have suppressed monks as photographers. Before dealing with monastery economy, I will shortly describe empirically the phenomenon of monks and icon painters as pioneers of photography.

Among the domestic pioneers of photography besides painters, monks were the most important group. At least this seems to be the case in Bulgaria and Macedonia. One of these pioneers was the monk Hrisan Rašov from Kazanlák. He got his theological training in Russia, where he became familiar with the photo camera. He returned to Bulgaria in 1870, became abbot of a monastery and photographer in Kazanlák (Botev 1978, pp. 160-161).

A well-known example of icon painters as photographic pioneers is the Bulgarian Georgi Dančov. Born in Čirpan (Southeast Bulgaria) in 1846, he started a career as icon painter in a monastery close to Assenovgrad in the Rhodope Mountains. In 1865, he went to Istanbul where he worked in the studio of an Armenian photographer. One year after, he purchased a camera and became professional photographer in the town he was born. He was among the first Bulgarian photographers interested in ethnographic pictures (Ibid., p. 163). Also Anastas Karastoyanov, Bulgarian photo pioneer, should be mentioned who was born in Samokov, a famous centre of icon painting (Kaser 2018, p. 93). Also in Macedonia, icon painters were

among the first photographers. The earliest written evidence is from 1855, when in the city of Veles a certain Koste Kristev signed as “icon painter and photographer” on the rear of an icon (Jankuloski 2007, pp. 19-21).

The fascination of icon painters and monks for photography is striking and opposite to the official attitude of the Church hierarchy. What were the reasons for that fascination? We can only speculate. Icon painters as photographers are per se not a surprising phenomenon because they were experts in the visual business. However, why did they produce and sell photographic paper icons as mass product against their genuine interest as icon painters? Was this a reaction to a changing religious market, which began to prefer cheap paper icons instead of expensive paintings? Alternatively, was it the other way round – a reaction of an increasing number of pilgrims to monks who began to produce cheap paper icons? There must have been commercial interests in the background because photo cameras in the early period of photography were rather expensive and constituted a considerable investment.

II) Monks and monasteries as economic actors

The seemingly discrepancy between the Orthodox Church hierarchy, which condemned photography as well as paper icons based on copper engravings, woodcuts, lithography, photography and similar techniques, and monks and monasteries who became pioneers of the photo business, can only be explained by a combination of arguments. There were, as already mentioned, no theological obstacles that would prohibit practicing photography but only ideological ones (opposition of the Orthodox Church against innovations originating in the Catholic west) and there were requirements of monastery economy. The latter is crucial and needs some elaboration.

There are differences between monasticism in the Latin and the Greek Church. Catholic monasteries used to belong to internationally based religious orders, many of them were mendicant ones. “Ora et labora”, praying and working, was originally the motto of the Benedictines but it describes the basis of monastery economy in general quite appropriate. Although the worldly power subsidized monk orders as well as single monasteries in various amount, monastery economy required commercially realizable activities (see e.g. Mitterauer 2003, pp. 189-196), such as production and distribution of devotional pictures. In the late 14th century, the technique of image printing emerged, even decades before Gutenberg’s letterpress in the middle of the 15th century. The technique of the mechanically reproducible image enabled a wide distribution of the holy picture. Printed on cheap paper, it could be easily disseminated *en masse*. Monasteries constituted the original printing centers because they had dealt with devotional images already before. Soon, commercially organized and competing worldly image producers emerged. Woodcut, however, enabled the reproduction of rather simple pictures, actually only sketches, which were more abstract than lifelike paintings. The production of copper engrav-

ings was much more complicated but offered ways of elaborated graphic rendition. Moreover, image production became not any longer limited to devotional images but was completed by portraits, including the figure of the donor, and altarpieces (Belting 2004, pp. 474-483).

Monasteries in the Orthodox world were not integrated in orders but based on individual monastery regulations and monastery economies. According to Mitterauer, Catholic and Orthodox monasteries differed also in their emphasis of *vita activa* and *vita contemplativa*. Orthodox monasteries stressed the latter: praying, fasting and handiwork were preferred (Mitterauer 2003, p. 196). This style of monastic life did not contradict icon painting, on the contrary. Among other artisanal activities, icon painting contributed significantly to the monastery economy until cheap paper icons, primarily woodcuts and copper engravings, began to disseminate to the Orthodox Balkan areas. Contrary to its western counterpart, Orthodox Church was not ambitious to increase the piety of believers through mass production and distribution of paper icons because of the idea that this could only be achieved by properly icons that were produced according to the holy regulations. The monasteries had to react because the Church was not able to prevent the influx of cheap paper icons. This dissemination, beginning in the 17th century, took place in various ways.

One way of dissemination originated in the Greek colonies in Venice and Vienna, where Greek religious copper engravings were produced and exported since the 17th century. Gradually, workshops competing with the foreign publishers emerged in the Balkans, too. At the end of the 18th century, a center appeared in Constantinople, but remained under Armenian influence (Deluga and Zych 2002, pp. 129-133).

Another emerging center was Mount Athos, one of the most important pilgrimage sites in the Orthodox world. The demand of pilgrims generated the production of devotional prints. The first engraving workshops date to the late 18th century, when copper engraving already had substituted woodcut (Han 1975, p. 443). Copper plates were mostly brought from the Habsburg Monarchy and were re-used by the local engravers. This was not an exception because copper was expensive. Motives were Orthodox monasteries, Bible scenes, saints, Holy Mary and monks. Due to Ottoman domination, printing was limited and therefore did not play a significant role before the Greek wars of liberation (1821-1829). Paper icons were printed throughout the 19th century (Deluga and Zych 2002, pp. 133-134). Although still under Ottoman control, this control was loosening, which led to a resurgence of printing of paper icons (Brooks 2009-10, pp. 134, 138)?

Another way of dissemination was through the imparting of the Kiev Caves monastery Lavra Pecherska since the 17th century. The graphic arts of the Orthodox Church within the boundaries of the Polish-Lithuanian Commonwealth developed in connection with the emergence of Orthodox printing offices in a number of centers at the turn of the 16th century. Kiev was one of these early centers. In 1616, a printing press producing liturgical books and ephemeral prints was established. The

Orthodox custom of producing devotional pictures originated in the Latin tradition and was connected to the Marian cult. Woodcuts with representations of Virgin Mary and Jesus Christ frequently constituted the equivalent of icons. This was possible in a country where the customs of the Orthodox and Catholic mutually influenced each other. The Orthodox Church professed the dogma of worshipping pictures and the authors of the paper icons created “images” just as the holy icon painters being part of the Byzantine tradition (Deluga 2013, pp. 17, 22).

From this Catholic-Orthodox Polish-Lithuanian border-zone paper icons were disseminated to the Orthodox Balkans but also to Russia. The 18th century was the heyday of popular prints called *lubki* in Russia. *Lubki* were prints – engravings, woodcuts or etchings – which combined a picture with a caption or short text. They also filled the need for inexpensive devotional material or paper icons (Farrell 1983, p. 9).

As already mentioned, intensifying pilgrimage tourism became a crucial motivation for monasteries to start producing cheap paper icons. The Greek Orthodox monastery of Saint Catherine of Sinai started to commission topographical views of its precincts and surrounding region in the second half of the seventeenth century. This practice spread widely in the Christian East through the eighteenth and well into the nineteenth century. One factor promoting the production of such prints was the urgent need of Greek monasteries to raise funds and to benefit from the emergence of pilgrimage as a mass phenomenon. The most common objects of Orthodox sacred topographical engravings were the monasteries of Mount Sinai and Mount Athos that, together with places in the Holy Land, remained the great spiritual focuses of Orthodox Christianity in the Ottoman Empire. The printing workshops there produced engravings to be used as ‘brochures’ for prospective pilgrims and to offer potential benefactors when travelling on an alms-begging mission (della Dora 2013, p. 219; Han 1975, pp. 447-448).

Their chief use, though, as in Roman Catholic regions, was to be given to incoming pilgrims as a blessing or to certify a completed pilgrimage. The topographical portraits or monastery icons not only made the holy site visible, but also brought it ‘home’ to a geographically distant observer. In this respect, the prints performed a function similar to that of medieval contemplative itineraries and urban topographies (della Dora 2013, p. 218).

Among the oldest engraved monastery icons are two engravings from the Studenica Monastery, dated 1733 and 1740. Similar engravings of Saint Naum Monastery on Lake Ohrid and Dečanj Monastery and of the churches of the Peć Patriarchate in Kosovo followed. By the end of the 18th and in the beginning of the 19th century, the monasteries of Rila and Bačkovovo also required their engraved icons with views of the monasteries. The drawings for these icons were the work of native painters but they were engraved in Vienna and Moscow, since the native icon painters were not trained in the technique of copper engraving (Han 1975, pp. 447-448).

In the course of the 18th century the creation of copper engraved icons, used in some monasteries in the Balkan countries may have been inspired by book illustrations originating in the West and intended for Balkan readers. The same is true for loose engraved sheets, coming from the West, from Russia, and from the engravings, used as souvenirs originating from holy places in Palestine (Han 1975, pp 447-448).

In summing up, the veneration of famed icons of the Byzantine past remained crucial for Orthodox believers after 1453. Renowned versions of such Byzantine icons, printed on loose sheets of paper by the hundreds using a single engraved copper plate, remained one of the richest sources for this devotion to Byzantine tradition. Such paper icons enjoyed great popularity from the late 17th on, and they represent an important stage between late medieval woodcut and the rise of modern copper engraving, lithography and photographic techniques in the late 19th century. Modest in price, paper icons were widely distributed. They served a number of purposes, including as memorials of pilgrimages, acquired by travelers to medieval Byzantine sites. Although the usual practice was not to charge a fee of these devotional images, as canon law forbade the sale of icons, the recipients of the paper icons were encouraged to donate to the struggling monastery foundations, and many of their icons came to decorate family homes and private shrines (Brooks 2009, pp. 131-132). The complex interaction between eastern and western networks of clergy, printers, artists and merchants led to 'hybrid' forms, and Orthodox sacred topographical engravings are a characteristic blend of traditional Byzantine iconography with Western European topographical convention and an intriguing fusion of the heavenly and the mundane (della Dora 2013, p. 218).

The history of icon production in the region shows that paper icons were not a novelty around 1900. Photography was new but not the paper icon. The production of mechanically reproducible devotional pictures does not reach back as far as in the West but was taken over in the early 17th century. Alternative techniques compared to traditional icon painting, such as woodcut, copper engraving or photography were taken over and amalgamated with requirements (icons and monastery economy in general) in situ. Whereas monks and monasteries stood in the center of these processes of considerable historical depth, Orthodox hierarchy condemned paper icons and the western techniques producing them. Eventually, bishops started to bless, beside regularly painted icons, even photographic paper icons. However, accessible literature does not indicate where and when.

As already pointed out, there were no theological reasons for the condemnation of icon printing but primarily ideological ones. Orthodox Church view innovations from the Latin West with mistrust – not only photography but also the other printing techniques before. However, Orthodox Church condemned not only sacral but also profane photography as mentioned in the first section. Also this aspect can only explained by religious ideology but not by theological arguments. Early Christianity, emerging in the Roman Empire, had observed the Second commandment

and did not allow the production and veneration of pictures. It refused consequently also the emperor cult – the veneration of the heathen emperors' pictures and statues. This ban was lifted as soon as Christianity was declared exclusive official religion in late 4th century. Already in the first half of the 5th century, most of the influential Christian theologians tolerated the emperor cult, which opened the door to profane Christian art. This was the end of the Second Commandment as a meaningful dogma in the Eastern Church. Compared to sacral art, profane art did not play a pronounced role in the Byzantine Empire and did not emancipate itself from Christian regulations and observation. Therefore, sculptures in the round and three-dimensionality, for instance, could not be applied in profane arts but profane art as such was not suppressed. Slavic languages express this dualism of profane (*živopis*) and traditional sacral painting (*ikonopis*) (Kaser 2013, pp. 61, 109-110, 154-155) terminologically. If the hierarchy of the Orthodox Church in the second half of the 19th century, one thousand and five hundred years after the de-facto abolition of the Second Commandment, explained that profane photography was a sin and a product of satanic technology, then this can only be considered as pure ideology with almost no relation to a serious theological background.

Cited Literature

Belting, H., 2004. *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst.* Munich.

Boev, P., 1978. Bulgaria. *History of Photography*, 2, pp. 155-172.

Brooks, S. T., 2009-2010. An Engraved Copper Plate of the Virgin Galaktotrophousa: Images from the Holy Mountain in the Modern Age of Reproduction. *Journal of Modern Hellenism* 27, pp. 131-152.

Carreño, J. E., 2017. Religious Experience and Photography: The Phenomenology of Photography as Revelatory of the Religious Play of Imagination. *Open Theology* 3, pp. 224-234.

Deluga, W. and Zych, I., 2002. Greek church prints. *Print Quarterly* 19, pp. 123-135.

Deluga, W., 2013. The Ukrainian Prints from the Lavra Pecherska Monastery in Kiev (17th and 18th centuries). *Apulum* 50, pp. 17-46.

Emeliantseva, E., 2009. Introduction: The Sacred Before the Camera. Religious Representation and the Medium of Photography in Late Imperial Russia and the Soviet Union. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 57, pp. 161-172.

Farrell, D.E., 1983. The Origins of Russian Popular Prints and Their Social Milieu in the Early Eighteenth Century. *The Journal of Popular Culture* 17, pp. 9-47.

Han, V., 1975. The impact of the eighteenth century enlightenment on the fine arts in the Balkans. *East European Quarterly* 9, pp. 441-453.

Jankuloski, R., 2007. Pregled na fotografijata vo Makedonija 1855-1945. In: Stardelov, G. (ed.). *Fotografijata i filmot na počvata na Makedonija.* Skopje

(=Prilozi za istraživanje na istorijata na kulturata na počvata na Makedonija 16), pp. 19-40.

Kaser, K., 2013. *Andere Blicke. Religion und visuelle Kulturen auf dem Balkan und im Nahen Osten.* Vienna, Cologne, Weimar.

Kaser, K., 2018. *Hollywood auf dem Balkan. Die visuelle Moderne an der europäischen Peripherie (1900-1970).* Vienna, Cologne, Weimar.

Kizenko, N., 2003. *A Prodigal Saint. Father John of Kronstadt and the Russian People.* University Park.

Kostrov, A.V. and Prigarin, A.A., 2016. Photography as a Source for Comparative Research of History and Culture of Local Old Believer Groups in the First Third of the 20th Century (through the example of the Old Believers of Bessarabia, Buryatia and Tuva). *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences* 12, pp. 2947-2963.

Lippold, L., 1993. *Macht des Bildes – Bild der Macht. Kunst zwischen Verehrung und Zerstörung bis zum ausgehenden Mittelalter.* Leipzig.

Makrides, V. N., 2005. Orthodox Christianity, Rationalization, Modernization: A Reassessment. In: Roudometov, V., Agadjanian, A. and Pankhurst, J. (eds). *Eastern Orthodoxy in a Global Age. Tradition Faces the Twenty-First Century.* Walnut Creek, pp. 179-209.

Makuljević, N., 2015. *Balkan religious visual culture in the age of mechanical reproduction*, “Second Balkan Visual Meeting”. June 6, 2015. University of Basel.

Meyendorff, P., 1991. *Russia – Ritual and Reform: The Liturgical Reforms of Nikon in the 17th Century.* Crestwood, NY.

Mitterauer, M., 2003. *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs.* Munich.

Nichols, R.L., 1991. The Icon and the Machine in Russia’s Religious Renaissance, 1900-1909. In: Brumfield, W.C. and Velimirovic, M.M. (eds). *Christianity and the Arts in Russia.* Cambridge, pp. 131-144.

Nicolaides, A., 2014. The Seventh Ecumenical Council and the veneration of icons in Orthodoxy. *Acta Theologica* 34, pp. 77-93.

Partridge, Ch.A., 2005. *Introduction to World Religions.* Augsburg.

Roudometof, V., 2005. Orthodoxy as Public Religion in Post-1989 Greece. In: Roudometov, V., Agadjanian, A. and Pankhurst, J. (eds). *Eastern Orthodoxy in a Global Age. Tradition Faces the Twenty-First Century.* Walnut Creek, pp. 84-108.

Sperling, J., 2010. Multiples and Reproductions: Prints and Photographs in Nineteenth-Century England – Visual Communities, Cultures, and Class. In: Kromm J. and Benforado Bakewell, S. (eds). *A History of Visual Culture. Western Civilization from 18th to the 21st Century.* Oxford, pp. 296-308.

¹ The term Abrahamic religions refer to three monotheistic religions (Judaism, Christianity, and Islam) that claim the prophet Abraham as their common ancestor. Jews claim the Prophet Abraham as the ancestor of the Israelites, while Muslim tradition considers his son Ishmael as ancestor of the Arabs. Christian tradition describes Abraham as spiritual forbearer rather than as direct ancestor, which may suggest that all three religions come from one source (see, e.g. Partridge 2005).

² Old Believers or Old Ritualists are Eastern Orthodox Christians who maintain the liturgical and ritual practices of the Eastern Orthodox Church, as they existed prior to the reforms of Patriarch Nikon of Moscow between 1652 and 1666. Resisting the accommodation of Russian piety to the contemporary forms of Greek Orthodox worship, these Christians were anathematized (see, e.g. Meyendorff 1991).

³ Paper icons could be created by various graphical methods: woodcut, metal cut, copper engraving, lithography and, of course, by photographs.

⁴ City on a Baltic-Sea island close to St. Petersburg.

Марияна Пискова

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
[piskova@gmail.com]*

Един филм на Аршавир Шахатуни за Армения, създаден във Франция, сниман в България¹

„Една мирна експедиция...щеше да замине за България и правейки снимки, да покаже в тази бивша неприятелска, а сега приятелска страна, какво са „хората на киното“ във Франция.“

Abstract: The author follows the appearance of one mute movie in 1929 and the destiny of its author a refugee from Gyumri to Paris. The film was created in cinema studio “Armena film” registered in Paris by Armenian emigrants. The movie is debut as director of the famous cinema and theater actor of Armenian origin Arshavir Chakatouny - emigrant in Paris by that time. The movie is devoted to some events from the history of Armenia at the beginning of 20th century – the First World War and its consequences for Armenia.

The film “Andranik” is a specific crossroad of different influences experienced by its author Arshavir Chakatouny who started his carrier in the theater of Baku, then Moscow Artistic Theater, Russian cinema firm “Khanzhonkov and Co”, he also played on the stage of the Armenian theater in Constantinople and later on the theater stages of Plovdiv, Russe, Sofia, Varna in Bulgaria until he reached Paris where he played central and prominent roles in movies of famous French directors. The hero of the movie Andranik (1865-1927) and the director and script writer Chakatouny had to leave Armenia after the First World War. The two of them participated in the war where they met; they never returned to Armenia.

Created in Paris and produced in Bulgaria the movie “Andranik” was defined as French or Armenian and even as Armenian – Bulgarian movie. Implemented far away from the Fatherland of the author and the hero in the time when the topic Andranik was taboo for the Soviet historiography and the image and live of the general were censored in the Soviet Space the experiment of Chakatouny with all superlatives and critical notes to it is the only and lonely attempt to present in the movie the life of Andranik.

Key word: Armenia, First world war, movie, Andranik, Arshavir Chakatouny.

Скоро след изобретяването на кинематографа в края на 19 век започва трансформиране на статичните изображения в кадри, които се разгръщат във времето и започват да разказват истории на екрана.² В първата четвърт на 20 век киноизкуството е окончателно оформено и се случва това, което по думите на Владимир Игнатовски, *„не е влизало в намеренията на създателите на кинематографа и, което никой от тях не е предвидил при изобретяването на новия феномен: ражда се игралният филм, а с него и киноизкуството“*³

С помощта на монтажа и подвижната камера *„кинематографът се превръща от копие на действителността в неин художествен модел“*.⁴ Създателят на екранното произведение определя сам подредбата на кадрите с „обекти от действителността“, които следват логиката на даден сюжет.⁵

Първата световна война провокира пропагандната функция на киното и то се превръща в арсенал на воюващите европейски държави и правителствата им, а свързаното с властта кино вече става институция с национализираща функция.⁶

Същевременно способността на киното чрез пресъздадените на екрана образи и разкази да създава и поддържа устойчиви представи, го утвърждава като средство за масово общуване и международен културен обмен, а също и в запазено място за формиране на колективната памет.

И преди да е „проговорило“ киното, още докато филмите са неми, те попадат във времето на модернизма, раждат се авангардните и експериментални филми, случва се „една общоевропейска културна революция.“

Появата на един ням игрален филм по това време (в края на 20-те години на 20 век) и пътят на неговия автор от Гюмри до Париж се проследява в настоящия текст. Филмът е създаден от киностудия „Армена филм“, регистрирана в Париж от емигранти арменци. Филмът е режисьорски дебют на известния по това време театрален и киноартист от арменски произход, също емигрант в Париж, Аршавир Шахатуни. Първи и единствен негов филм.

Посветен е на някои събития от историята на Армения от началото на 20 век, Първата световна война и последиците от нея за Армения. Външните снимки са направени изцяло в България. За целта през юни 1928 г. от Париж в България пристига Аршавир Шахатуни заедно със снимачен екип и артисти.

Кой е всъщност Шахатуни?

Името му е добре познато на българската театрална публика през 20-те години, защото той повече от две години и половина (до есента на 1924 г.) е играл на български театрални сцени в Пловдив, София, Варна, Русе. Новината за началото на снимките на неговия филм е огласена в едно от най-авторитетните критико-аналитически списания за кино в България "Нашето кино": „Един голям артист е дошъл в България – Антраник Шахатуни“.⁸ Вестник „Юг“ също известява за предстоящите снимки на бъдещия *арменобългарски* филм „Орел“⁹ на Шахатуни, но го определя като филм за добровол-

ческите подвизи на Андраник в Балканската война. Съобщението завършва с новината, че българското правителство е дало широка подкрепа за снимането на филма в България.¹⁰ „Свободна реч“ от 22 юни 1928 г. помества снимка на френските кино-артисти, пристигнали за големия филм „Орелът“ (г-дата Луис Алберти, Цезар Лакка, Йосиф Осипов¹¹, Шахатуни, г-ца Андре Стандар и кинооператорът г-н Алфред Гишар) и допълва, че те от два дни вече са в Казанлък.¹²

Във филмографиите и кино-енциклопедичните справочници биографичните данни за Шахатуни са сравнително пестеливи и противоречиви, когато определят националността му. Аршавир Шахатуни е представян и като руски и като арменски актьор, и като най-добрият френски гримьор и един от водещите френски актьори на 20-те и 30-те г. на 20 век. Самият Шахатуни се определя и като нансенов актьор.¹³

Обикновено неговата биография започва с това, че е син на полковника и актьора Вагаршак (Иван) Шахатуни (1843-1892), управител на Александрополския уезд, който е и основател на Вагаршапатския театър. По-рядко се отбелязва, че Шахатуни е от един от дворянските родове на Източна Армения.

Роден е на 05/19 февруари 1882 г. в Александропол (дн. Гюмри в Армения), израства в Александропол, Ново-Баязет (дн. Гавар в Армения), Гандзак (дн. Гянджа в Азербайджан) и Ереван. Завършва Ереванската мъжка гимназия. Учи в Тифлиското Михайловско военно училище. На военна служба е в Баку, където през 1905 година, по време на армено-татарските¹⁴ сблъсъци едва не е осъден заради отказа да изпълни заповед и да стреля по арменци, които са се скрили в църква. Спасен от военен съд с помощта на чичо си Геворг Шахатуни. Започва да играе в арменска театрална труппа в Баку и с нея пътува в Москва, Петербург, Ростов, Екатеринодар. Изпълнява главни роли. По време на гастроли в Северен Кавказ е забелязан от Акоп Узунян (представител на руската кинофирма „Ханжонков и Ко“). Така през 1912 г. в Пятигорск той получава първата си официална покана за участие в ролята на Казбич във филма „Бела“ (1913) по Михаил Лермонтов. Следват снимките на филма „Покоряването на Кавказ“ (1913), в който на Шахатуни е поверена ролята на Шамил.¹⁵ До края на 1913 г. излиза и трети филм с негово участие „Хаз-Булат“, а през 1914 г. „Ревност“.¹⁶ В последните два филма Шахатуни играе заедно с кинозвездата от това време Иван Мозжухин. В рекламите и афишите и той вече е представян като прочут и добре познат на публиката. „Главната роля изпълнява известният арменски артист Шахатуни“.¹⁷ От този най-ранен период името на Шахатуни се свързва и с още няколко руски филма „Беглец“ (в ролята на Селим), „Исмаил бей“ (едноименна роля), „Буря“ и др.¹⁸

Много силният старт и успех в руското кино на Шахатуни е не по-малко ценен заради възможността да сбъдне мечтата си – да попадне в Художествения театър в Москва. Нещо повече, той влиза в кръга на най-знаменитите по това време артисти и режисьори в Русия. Чест гост е в дома на Александър

Южин¹⁹, където по това време се събира цветът на московската художествена интелигенция.²⁰ Заедно с това Шахатуни изучава системата на Станиславски, сближава се с Вахтангов и, както той сам определя, „изучава театралното изкуство в художествения храм Москва“.²¹ Пред него се откриват хоризонти и обещаващо бъдеще на изключително даровит актьор, вече школуван, с типични силни кавказки черти, еднакво желан в киното и на театралната сцена. Но избухналата Първа световна война прекъсва творческия възход на Шахатуни и сменя рязко посоката на житейския му път към друг театър – театърът на бойното поле.

Завръща се в Армения, за да участва във войната първоначално като прапорщик, а през 1914 г. е произведен в чин подпоручик²². В тази война Аршавир Шахатуни е ранен два пъти, участва в решаващата битка при Сардарабад на 24-26 май 1918 г., отличен е за военните си заслуги.

Тази война го среща с Андраник, на когото по-късно ще посвети своя филм.

Кой е Андраник?

Андраник Торос Озаян²³ е роден на 25 февруари 1865 г. в Шапин-Караисар (Западна Армения, дн. Турция). На година и половина загубва майка си Мариам. Отгледан е от баща си сестра Назели. Баща му Торос Озаян е бил занаятчия, но се е занимавал и с търговия. Завършва училище в родния си град. Едва 17 годишен се жени „за много красива девойка“ по неговите думи, но скоро и тя и новороденото им дете умират.

От 90-те години на 19 век Андраник става деец на разгръщащото се арменско национално-освободително движение²⁴. Напуска Западна Армения през 1904 г., но и в емиграция поддържа национално-освободителната борба на арменците. В Женева издава „Бойни инструкции“- наставления за хайдушка борба. По време на Балканската война той е начело на Арменската доброволческа рота в 12-та Лозенградска дружина в Македоно-одринското опълчение. Награден е с военен орден за храброст II ст.²⁵ След войната се завръща в България, живее в Галата край Варна, където остава до началото на Първата световна война. Включва се във войната, на Кавказкия фронт, където отново възглавява арменския доброволчески корпус, но вече в състава на руската армия. След провъзгласяването на Първата Арменска република на 28 май 1918 г., Андраник не признава сключения в Батуми на 4 юни 1918 г. договор за мир и дружба между османското имперско правителство и правителството на Дашнакцютюн,²⁶ управляващо Република Армения.

През март 1919 г. Андраник разпуска отряда си, а бежанците провожда в Ечмиадзин. Това решение взема под натиска на командващия съюзните сили в Закавказието генерал Уилям Томсън²⁷, според когото единствено по мирен път би се решил Арменският въпрос и всяко продължаване на военни действия би попречило на това. През април 1919 г. Андраник се отправя в емигра-

ция през Тифлис и Батуми. Последният жест към гладуващите си сънародници проявява именно в Батуми. По негова молба е отворена границата и пътят от Батуми до Ереван, за да пропуснат вагоните с брашно за гладуващите арменци. Пред очите му преминават първите 70 вагона с брашно за Ереван.

Като емигрант живее в Англия, Франция и САЩ, където умира на 31 август 1927 г. След смъртта му, не е изпълнена волята му да бъде погребан в Армения. През януари 1928 неговите останки са пренесени в Париж, погребан е в „Пер Лашез“, а на 4 ноември 1945 г. там е открит негов паметник.

Шахатуни в ролята на комендант на Ереван в Първата независима арменска република (28 май 1918 – 2 декември 1920 г.)

За разлика от Андраник, избрал емигрантската съдба веднага след загубата на родната си Западна Армения, Аршавир Шахатуни се включва в изграждането на Арменската република. На 28 май 1918 г. в Тифлис Арменският национален съвет, съставен от национално-революционната партия Дашнакцютюн обявява независимата република със столица Ереван. По това време тя заема териториите на бившите Ереванска губерния, Карска област и част от Елизаветополската губерния на Руската империя. През юни се провеждат избори за парламент, който започва работа на 1 август 1918 г., а на 3 август е избран и първият министър-председател на Република Армения Ованес Качазнуни. На 25 септември 1918 Аршавир Шахатуни е назначен за комендант на Ереван, а от 11 май 1919 г. е началник на Ереван. Ситуацията в столицата на Армения е изключително трудна - огромни бежански потоци, гладуващи, болни и без покрив арменци. Същевременно правителството е изправено и пред тежки външнополитически проблеми. Решаването на продоволствения въпрос на Ереван в тези години е непосилна задача. Но в немалко документи се съдържат свидетелства за успешните усилия и таланта на Шахатуни, които водят до резултати. Един от тях е разказът за приложената от него хитрост с подправения орден, връчен тържествено на персийския хан Мак. В замяна Шахатуни успява да закупи от него на 30 вагона жито за гладуващите в Ереван.²⁸ В друг случай се описва таланът на Шахатуни, който рецитирайки монолога на Уриил Акоста, успява да предотврати истинска разправа и кръвополитие.²⁹ Шахатуни организира и тържествено отбелязване на първата годишнина на независимата Армения на 28 май 1919 г. Следващата година, с установяването на съветската власт в Армения през декември 1920 г., той, както и другите членове на Дашнакцютюн, участвали в управлението на първата Арменска република, имат единствена възможност да продължат живота си далеч от съветското пространство, далеч от Армения.

В емиграция през Константинопол към България

Пътят на Шахатуни минава през Константинопол и Арменския театър в града. Оттам се отправя към България. Престоят на Шахатуни в България е

представен сравнително най-пестеливо от неговите биографи, често сведен дори само до “преминал през Балканите“. Но за самия Шахатуни българският период от живота е означавал много, при това не само заради професионалните му успехи на театралните сцени³⁰, но и като близък до неговия свят и приятелска среда. В първото си писмо до българския актьор и негов добър приятел Жорж Стаматов³¹ от ноември 1924 г., ден след като е пристигнал в Париж, а също и в по-късните си спомени той пише:

„...Но аз, мили мой, тъгувам по България, много, много! Ако имам възможност, бих се върнал, да вървят по дяволите! Ние сме източни хора и имаме нужда от нашия тих мирен живот с каруци и шии кебап, чорба...“³²

„И аз реших следващия ден да се върна в България, където имах огромен успех, където играх две години и осем месеца на моята любима сцена. Където всички до последния селянин знаеха моето име. Където освен творческия успех имах и добър материален доход. Където планините и реките напомнят на безценната ми родина. Където народът обича изкуството и уважава хората на изкуството. Където се утвърди моят талант и моите способности и се откриха много други пътища. Където езикът е почти родният ми руски. Но жена ми започна да ме убеждава, че за моя талант и способности е нужно друго поприще, че наистина Париж е бурен като море, но една вълна може да ме издигне и аз ще мога да се посветя на международното изкуство...“³³

Париж

По ирония на съдбата, Шахатуни пристига в Париж през 1924 г., когато Франция признава Съветския съюз и се възстановяват дипломатическите отношения между двете държави. Скоро след това в Париж е построен съветски павилион, където се е очаквало да се показват съветски филми. И въпреки, че филмите така и не били изпратени, награди получават и Яков Протазанов, и Сергей Айзенщайн и Дзига Вертов... въз основа дори само на плакатите, които ги рекламират.³⁴ По това време в Париж вече са създали свое име в киното емигриралите след 1917 г. руски кинематографисти, сред които са и Иван Мозжухин (1889-1939), Виктор Туржански (1891-1976). Те са сред първите, които подават ръка и на Шахатуни и той се озовава в средите на известните авангардисти, импресионисти в киното, в центъра на европейското кино през 1920-те. Създава творчески и приятелски контакти с прочутите френски кинорежисьори Рене Клер, Жулиен Дювие, Жан Епщайн, Абел Ганс, с режисьорката и критичка Жермен Дюлак. Най-близък приятел до края на дните на Шахатуни остава Жулиен Дювие.

„В Париж започна моят нов живот. В синема моят дебют беше блестящ – „Наполеон“ (1927), Михаил Строгов“ (1925), „Човекът с „Испано“ и другите филми ми донесоха известност, пари и успехи. Вчера пристигналият непознат, днес стана кинозвезда. Във всички вестници се срещаше моето

*име. Навсякъде имах голям успех. Жените тичаха след мен, мъжете ми завиждаха...*³⁵

Участва общо в 21 филма с главни, но понякога и второстепенни роли.

И така, когато е на върха на артистичната си слава³⁶ и има нови предложения от известни кинорежисьори от Германия, Франция, Англия, Италия за главни роли, Шахатуни отказва новите предложения ...и обявява, че възнамерява да създаде филм. В биографичния си спомен той пише, че когато се снима в Аячо (Корсика) в една от блестящите си роли (Сандро) във филма „Матео Фалконе“ го застига вестта за смъртта на пълководеца Андраник в далечна Америка (31 август 1927 г.).

*„Имам ли аз, Шахатуни, право да говоря, че съм войник и боец на моя народ, да получавам аплодисменти, когато около мен всичко се руши, когато загива моята родина, синовете на която са разпръснати по целия свят. Когато тихо, тихо си заминават знаменитите личности на нацията, действително имам ли право да съм равнодушен. Умря Андраник, мир на праха му! Нека земята да ти бъде пух, славни сине на моята страна, Гарибалдиец на моята нация, непокорни сине на моя народ!“*³⁷

Цезар Лакка (декоратор), Алфред Гишар (оператор), артистите Луис Алберти, Андре Стандар, Жорж Стаматов и Аршавир Шахатуни по време на снимането на филма в България, 1928 г.³⁸

И тогава и там, в родината на Наполеон и докато изразява „стремленията на свободолюбивия Матео Фалконе“, Шахатуни окончателно решава „да обезсмърти името на Андраник и върху бялото платно, да го възкреси, да покаже страданията на своя народ и да продължи делото на Андраник“. Вечер и нощем, след снимките пише сценария...

В биографичния си спомен Шахатуни изразява надеждата, че само чрез неговия филм *„ще се разбере колко несправедливо са постъпили с арменския народ, така ще научат за неговия героизъм и всички чуждестранни поколения ще признаят правото на живот на арменския народ и несправедливостта на другите страни“*.³⁹

Мечтата се сбъдва

Най-трудно в самото начало е осигуряването на финансиране. Сумата, която е необходима за филма според Шахатуни е 200 000 франка. В неговия талант и в идеята за филма повярвал един от арменските търговци на бижутерия във Франция Арменак Хампарцумян. След подписването на договор между Шахатуни, от една страна и Хампарцунян и Хачик Севаджиян⁴⁰ от друга, се пристъпва към последното условие - учредяването на киностудия, в която да се създаде филмът „Андраник“. За целта в Париж е регистрирано Анонимно френско дружество „Армена филм“ на ул. „Фобург“, №55 в Монмартър. Основател и директор на „Армена филм“ е Арменак Хампарцумян, а артистичен директор Аршо Шахатуни.⁴¹ Следва подбор на артистите от Франция, тъй като по тогавашното законодателство условието за създаване на френско кино е предполагало $\frac{3}{4}$ от състава на продукцията да са французи.

И през юни 1928 г. започват снимките на филма в България. *„Заминах за България, където ме чакаше много работа, а аз бях сам. Диви планини; хора, които нямат отношение към кинематографията; заради икономия на средства – никакъв помощник (режисьорът обикновено има най-малкото трима помощници); изпълнявам две роли и бащата на Андраник и самия Андраник; гримирам и в същото време уча как да играят и живеят жителите на селото в дивата планина на Шипка, всичко това означава да играя 31 денонощия, без сън и отиди, в прекия смисъл на думата да прекарвам безсънни нощи, гледайки небето и гадаейки утре ще има ли слънце или не, но най-страшното – не разполагайки с апарат, с който вечер да мога да прегледам резултатите от дневните снимки.“*⁴²

Но когато вижда, че снимките са факт, че лентата не е празна, той е окрилен и вече от Париж пише на Жорж Стаматов на 14 август 1928 г. *„Аз видях всичко това заедно с българските снимки на екран (видях ги в последствие, тъй като беше готов едва вчера) и видях, че филмът е много, много хубав! Аз съм във възторг, в голям възторг. Нали ти ще видиш и ще се увериш. Великолепни са нашите снимки, много е красива Шипка със своите сцени...“*⁴³

Напрегната работа и умората, се отразяват много скоро на здравето на Шахатуни и той поради заболяване на бъбреците и сърцето е принуден да прекъсне монтажа на филма в Париж за цели два месеца. Изтощен от болестта от 1 октомври 1928 г. е изпратен на лечение във Виши.

Сюжетът

Ясно се открояват три сюжетни раздела, първият от които разказва за детството, юношеството и младостта на Андраник. В него са вплетени реални исторически личности: Ара Прекрасни⁴⁴, Тигран Велики⁴⁵, Вардан Мамиконян⁴⁶, Месроп Маштоц⁴⁷, Гевонд⁴⁸.

Вторият сюжетен раздел е относително кратък и се определя като по-достоверен. Отразява участието на Андраник в Първата световна война (първоначално в редиците на руската армия, а впоследствие начело на арменски доброволчески отряд). Тук се проявяват режисьорските способности на Шахатуни, който е успял да предаде батални сцени, епични битки, епизоди с придвижване на бежанци по начин, който е високо оценен от съвременните кинокритици, а така също и от изследователите на неговото творчество. *„Шахатуни толкова достоверно възпроизвел баталните епизоди, че снетите в България кадри органически се сливали с документалните кадри от придвижването на руските войски в Турция, включени във филма. Интересни се оказват и самите снимки на епизодите с бежанците и баталните сцени от България“*.⁴⁹

Третата, заключителна част на филма, критикувана заради относително кратката си форма, разказва за последните години на Андраник, когато той вече е болен, затворен в себе си, живеещ със спомените си далеч от родината. Но като цяло финалът се определя като добър, в който трагизмът е ненаатрапчив и заедно с това противопоставящ самотните последни мигове от живота на Андраник с бъдещето на Армения.

Премиерата на „Андраник“ в Париж и първи отзиви

През януари 1929 г. пред специализирана парижка публика е прожектиран за първи път игралният филм „Андраник“. Според интервю с неговия режисьор и сценарист Аршавир Шахатуни за списанието „Нашето кино“, премиерата е преминала при доста голям успех.⁵⁰ Извънредно много се е харесала *„красивата българска природа, фигурацията от селяни и пр“*. Филмът още тогава е продаден в Америка и в някои европейски страни, а се очаквало да се представи и в София.

По-пространни са дописките от Франция за премиерата на филма. Кореспондентът по културните въпроси на вестниците „Заря“ и „Утро“ Васил Стефков публикува поредица от статии във вестник „Юг“ със заглавие „Културните завоевания на кинематографа“, в които отделя специално място на филма и на неговата премиера в Париж на 9 юни в 9 ч. вечерта в голямата зала

Плейл. Поканата за тази единствена прожекция Стефков е получил лично от Шахатуни.⁵¹ Според дописката кулминацията във филма е ролята на Андраник в Първата световна война, когато на оголения от оттеглящите се руски войски Кавказки фронт той е истинският спасител на арменския народ. Като чудо, което се е случило се описва победата при Сардарабад.⁵² Според друга кореспонденция от Париж на Надя В. Стефкова за вестник „Независимост“ филмът „Андраник“ *прави пропаганда за възкръсването на нова Армения, чийто народ е разпръснат из цял свят, едновременно дава възможност на чужденеца да види България чрез екрана на платното и да го запознае с тъй малко познатата страна, която е преживяла подобна съдба под дългото робство на турците.*⁵³

Арменак Хампарцумян (основател и директор на „Армена филм“), Хачик Севаджиян, Аршавир Шахатуни (в ролята на Андраник) на фона на декора от финалните кадри на филма, Париж, 1928 г.⁵⁴

Разбира се събитието се отразява широко и във френската преса. Добре известен на френската публика преди всичко с таланта си на театрален и кино актьор, Шахатуни получава високи оценки и за режисьорския си дебют. „Толкова добър техник (режисьор), както и талантлив артист, Шахатуни постави вълнуващ филм. Ритъмът се повдига до най-патетични висоти и емо-

ционалността на някои сцени носи истински корнеевски⁵⁵ характер.“ Филмът на Шахатуни е определен като искрен, естествен, все качества, които се приемат като дефицитни през 1920-те години. „Андраник“ – това е „арменският Гарибалди“.⁵⁶

И на арменски език излизат известия за филма, но те са по-скоро в емигрантски издания, зад граница, извън съветска Армения. На страниците на вестник „Ваика“ (в Бостън), а също на арменския „Агах“ (в София) са поместени данни за снимането на филма в България, за сюжета, актьорите и за спомоществателите.⁵⁷ Широко е рекламиран филмът и са оповестени, както на френски, така и на арменски език и други проекции в Париж.

В съветска Армения обаче и героят на филма „Андраник“ и създателят на неговия кинообраз Шахатуни остават в сянка и скрити под съветски натиск и зад Желязната завеса до средата на 70-те години. Парижката премиера на филма не е огласена. През 20-те и 30-те години цялата пропаганда и кинопропагандата са впрегнати да заклеят самостоятелното управление на Арменията република и да славословят наложената след нея съветска власт. Затова за режисьора и сценариста на филма Шахатуни като член на Дашнакцютюн, комендант на Ереван в годините на самостоятелната република и като емигрант във Франция, нищо добро не би могло да се очаква да се пише и говори в съветска Армения. Забрана и забравя тегне и над героя на филма Андраник, който е представян противоречиво в историографията.

Какви филми гледат по това време в Закавказието и в родната Армения?

Или защо не се пише и говори за филма на Шахатуни там?

Скоро след създаването си през 1923 г. съветската арменска кинокомпания „Арменкино“⁵⁸ изпада в криза. Рекапитулацията за шест години е: 13 игрални филма (някои от които съвместно с грузинската, а други с азербайджанската киностудии) и касов дефицит около половин млн. рубли. Кризата е факт въпреки, че „Арменкино“ осигурява стабилни приходи от разпространението на филми в големите западноевропейски градове, в САЩ, а също и в Персия (Иран) и Турция, където има „арменски колонии“. За да не бъде ликвидирана студията „Арменкино“ търси спасителни 500 хил. рубли от управляващата ги тогава съветска институция Кинокомитет при Совнарком на СССР. Получава незначителна подкрепа.⁵⁹

Обединението на трите южнокавказки съветски републики Армения, Азербайджан и Грузия в Закавказка социалистическа федеративна съветска република (12 март 1922 – 5 декември 1936 г.) се отразява и върху техните кинематографии. Довежда до много тясно преплитане на дейността на трите киноинституции, съвместни кинопродукции и разбира се до общ контрол и координиране на дейността им от „центъра“ (Кинокомитета при Совнарком СССР) в Москва. Ключова роля и за трите киностудии играе арменският

кинорежисьор и актьор Амо Бек-Назаров (1891-1965), наричан „баща на Закавказкото кино“.⁶⁰ На него се приписва създаването на закавказкото кино във време, когато единствените филми за Изтока са дело на немци, американци, а самият Изток е бил осъден на мълчание.⁶¹ През 1921 г. Бек-Назаров оглавява грузинската киностудия, а от 1925 г. е начело на арменската, в която остава до края на дните си. Преходът от грузинската към арменската студия осъществява, работейки едновременно по грузинския филм „Натела“ и арменския „Намус“, завършени през 1925 г. Името на Бек-Нзаров се оказва значимо за кинопродукцията и на третата киностудия в Южен Кавказ – азербайджанската. През 1929 г. той поставя първия азербайджански филм „Севил“ и армено-азербайджанския филм „Дом на вулкана“, признат в съветската историография за върховно постижение, за филм, в който се показва новата в съветското кино тогава тема за интернационалното обединение на пролетариата. От романа на Ширванзаде⁶² „Хаос“ в интернационалната бригада са пренесени тримата работници арменец, азербайджанец и русак, а в киносценария е добавен и грузинец. Карен Калантар приема, че в тематично отношение филмът „Дом на вулкана“ събира в себе си и „Стачка“ на Айзенщайн и „Майка“ на Пудовкин, доколкото рязко противопоставя двата лагера – буржоазния и пролетарския.⁶³

Същевременно всяка от трите киностудии има и специфична роля и място в иначе общата цел на съветската политика *„за постигане на творческо взаимнообогатяване на съветските народи с цел формиране на идейно-художествената общност на многонационалното съветско изкуство.“*⁶⁴ Така например, на азербайджанската киностудия „Азеркино“ се отрежда стратегическата роля за разпространение на филми в другите републики с мюсюлманско население. Един от сериозните мотиви да не се ликвидира „Азеркино“ е този, че *„на азербайджанското кинопроизводство се гледа като на национален пролетарски център за пренос на социализма към чуждите страни на Изтока“*. Задача на арменското кино е *„свелянето на чадрата от лицето на Изтока“*⁶⁵, *„скъсването с образа на екзотичния Изток“*, който е изграден в маниера на традиционните дореволюционни филми⁶⁶.

Пред арменското (съветско) кино има и друга много специална задача – да осмее управлението на независимата арменска република (дашнакския режим), а също и да се докаже, че управляващите тогава членове на Дашнакцотюн не са имали подкрепата на армията.⁶⁷ Подходящ модел, който да следва „Арменкино“ подсказва филмът на Александър Ламберг⁶⁸ (декември 1920 г.) за „влизането на частите на XI-та Червена армия в Ереван и за първите дни на съветската власт в изтерзаната арменска земя“.⁶⁹ Филмът е бил предназначен за откриването на Осмия общоруски конгрес на съветите в началото на 1921 г. В спомена си за тези времена Ламберг (оператор за „агитпоход“ и „агитпоезд“) сам разкрива как е манипулирал снимките. Убеждавал е арестуваните министри от дашнакското правителство, че ги заснема за да ги

съхрани за историята, настоявайки да се усмихнат пред камерата. При монтажа на филма кадрите с усмихвания се министър на здравеопазването са следвали непосредствено след снимките на умиращите, бедстващи бежанци, без дом, лежащи по улиците, боледуващи от петнист тиф, умиращи от глад и болести деца. И за да е още по-убедителна картината и по-силно внушението – следват кадри за първите дни на съветската власт в Армения, която е започнала борба срещу епидемията, осигурява се чисто бельо, старите дрехи се изгарят, раздава се храна в специални пунктове.... И отново снимка на арестувания дашнакски министър, но този път без усмивка, „угрижен защото това, което виждал не му е било по сърце“.⁷⁰

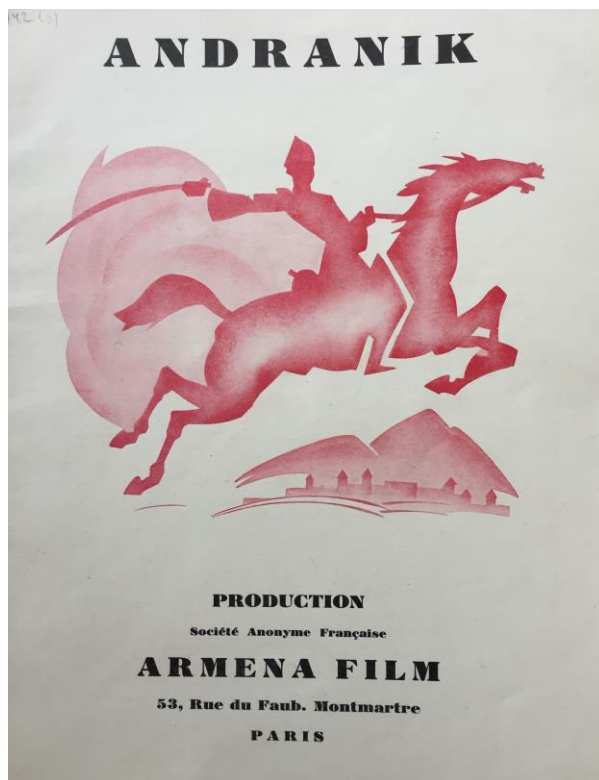

Български участници във филма „Андраник“⁷¹

През 1925 г. „Арменкино“ създава първия си филм (документален) „Съветска Армения“, в който „се демонстрират постиженията в промишлеността, селското стопанство, животът в селата и градовете и детските градини и приюти, които органите на съветската власт са създали за сираците“. Пропагандният филм е посветен на четвъртата година от установяването на съветска власт в Армения и е показван не само в Армения, но и в Ню

Йорк, Марсилия, Кайро, Бейрут, Техеран, Чикаго.⁷² В Париж, на 7 декември 1925 г. е гледан в претъпкан с арменци салон.⁷³

Съдбата на „неподходящите“ филми илюстрира случаят с първия филм на „Арменкино“ на съвременна тематика „Робиня“. Неговата премиера е през януари 1928 г., но веднага е бил забранен за прожектиране в Армения. Показван е в Русия, Белорусия, Украйна. Според едно от обясненията за забраната в Армения е, че филмът отразяващ живота, характерен за управлението на дашнаците, не би могъл да играе възпитателна роля за арменците през 1927-1928 г.⁷⁴ Друг аргумент е, че в него има твърде натуралистически сцени – разврат, пиянство, нищета... „Грешката“ е поправена много скоро със следващия филм на „Арменкино“ за съвременността „Пет в ябълката“ (1928), посветен на възпитателната роля на Червената армия.

Корица на брошурата на филма „Андраник“, Париж, 1929 г.⁷⁵

Когато филмът на Шахатуни излиза на екраните в Европа и Америка, в съветска Армения вече над името на Андраник тегне забрана и забрава.⁷⁶ От края на 20-те до 50-те години името на Андраник се избягва в съветската историография, а ако все пак се пише за него, то е в отрицателен план като

„авантюрист“, „английски шпионин“. Дори и след смъртта на Сталин името на Андраник не се споменава.

Едва през 1976 г. за първи път в Армения е публикувана статия на арменски език, посветена на живота и творчеството на Аршавир Шахатуни и на неговия филм „Андраник“. Автор е Сабир Ризаев⁷⁷. Статията „Шахатуни на екрана“ е основана на документи от първото постъпление на архивното наследство на Шахатуни от Париж в Музея за литература и изкуство в Ереван.⁷⁸ На руски език в съкратен вариант този текст намира място в книгата с избрани произведения за киното и театъра на Сабир Ризаев, издадена едва през 2009 г.⁷⁹

Андре Стандар в ролята на Анаид⁸⁰

Друга статия за Шахатуни на арменски език излиза през 2004 г., включена в книгата на Арцви Бахчинян. „Арменци в световното кино“⁸¹. През 2012 г. тя е преведена в по-кратка версия на руски език и намира място в специализирано списание за руска култура зад граница. Представа живота на арменския актьор, *„заемащ през 1910-те – 1920-те години забележително място също така и в руското и във френското кино“*.⁸² Филмът „Андраник“ се оп-

ределя като страница от историята на самоотбраната на арменците в Османската империя, разказана с пределна яснота и без претенции.⁸³

И според Сабир Ризаев филмът не може да се приеме за хроника на живота на Андраник. По-скоро придържайки се към документалната канава на жизнения път на Андраник, Шахатуни създава филм, обобщаващ историята не на един герой. Заедно с това, „Андраник“ се определя като филм-размисъл, в който личният мотив съвсем не се засенчва от мащабните събития, той се превръща в патриотичен мотив.⁸⁴

Експериментът на Шахатуни като кръстопът на влияния

Самият Шахатуни определя филма си като любовно-приключенски, а не биографичен.⁸⁵ Посветен е на паметта на *„Андраник - страстния защитник на изоставената на трагичната си съдба Армения и представя някои моменти от неговия героичен живот, отдаден всецяло на народа“*.⁸⁶

Във френски справочници и филмографии „Андраник“ се квалифицира като историческа фикция,⁸⁷ а за съвременниците си този филм е анонсиран като френска драма за живота на арменския герой Андраник, без да е биографичен.⁸⁸ В интернет базата от данни за филми IMDb „Андраник“ е обозначен като военен⁸⁹.

Освен при определянето на жанра, не е постигнато съгласие и по отношение на произхода на филма, както вече пролича, той е понякога арменски, или френски и дори армено-български. В същото време, Шахатуни, както и много други кинематографисти в Париж, са припознавани като руски, които обаче създават произведения на френската кинематография („поставени във Франция“, „френска атмосфера“, „климат“)⁹⁰. Според Борис Носик киното, което създават руските кинематографисти през 20-те години (руски, еврейски и арменски емигранти) е било френско (или съответно американско, немско и т.н.). Руските емигрантски майстори, даже и тези от тях, които дълго и упорито запазват свое особено място, своя индивидуалност, специфичност (дори изолация), в крайна сметка всички те се разтварят в националните кинематографии на приютилите ги страни. *„Те, разбира се, са помнели своя руски (руско-еврейски или руско-арменски) произход, черпели са сили от руското изкуство и от своите спомени, но те вече са били френски режисьори, композитори, художници, сценаристи: и Соника Бо (Кавуновская) и Лазар Мирсон, и Борис Кауфман, и Аршавир Шахатуни“*....⁹¹

Всеки град по дългия път на Шахатуни, като се започне от родния Гюмри, през Южен и Северен Кавказ, Русия, през Балканите и се достигне до Париж е оставял отпечатък върху човека и твореца в него. От своя страна не са заличени и оставените от Шахатуни по-трайни или преходни следи в киното и на театралните сцени. Признат за образец на кавказка екзотична красота, с горящи, демонически очи, бурен темперамент той е незаменим актьор главно

във филмите на кавказка тематика. Но талантът на Шахатуни му отрежда и други запомнящи се роли в европейското нямо кино.

Важно и много интересно би било определянето и на влиянията, които са изпитвали кинотворците в техните лични светове и приятелства. За Шахатуни знакови и най-ярки са сърдечните му приятелства с Жорж Стаматов и Жулиен Дювивие.

Трудността при отграничаването на пресеченията, многопластови и нееднопосочни влияния във филма „Андраник“ произтича от редица различни обстоятелства, но в основата е самата природа на киното. Като международен феномен, то още от самото начало е рожба на глобализацията и си служи с интернационални изразни средства.⁹² Филмът и неговият режисьор и сценарист са имали вече модел и опит в най-високи образци на европейското кино. Достатъчно е да се припомни, че само година по-рано Шахатуни е участвал в снимането на филма на Абел Ганс „Наполеон“, определян като един от най-значимите негови творби. Самият Ганс по това време вече е признат за кинематографичен гений, вписал се във френския „авангард“. Като асистенти в този филм участват режисьорите В.Туржански и А.Волков, с които Шахатуни работи още в своя московски период. Филмът „Наполеон“ е признат за новаторски и най-големия за времето си военен филм, първи опит за широкоекранен кинематограф, смел експеримент в търсенето на специфичен киноезик.⁹³

Филмът „Андраник“ от своя страна представлява интерес и като пренасящ в българските земи чуждестранния опит на неговите създатели, актьори. Най-често за пионерите в киното (вкл. и за българските) най-преките пътища за опознаване на чуждестранния опит са от една страна професионалното образование или практика в чужда (по-често европейска) държава, а от друга чрез участие в работата на гостуващи чуждестранни филмови екипи и съвместни кинопродукции.⁹⁴

Филмът „Андраник“ е пример за такава школа, проведена в България през лятото на 1928 г.⁹⁵ Чрез него до българските участници в масовите сцени и епизоди във филма, жители на Пловдив, Казанлък, Енина, София достигат и знания и опит от най-напредничавото европейско кино за времето си. И въпреки, че те самите не са имали предварителен опит в киното, за Шахатуни и за френските читатели *„тези хора, които не са виждали никога киноартисти, а още по-малко апарат за снимане, не са диваци и не са помислили снимачния апарат за адска машина“*.⁹⁶

На кинематографистите първопроходци в ранното българско кино, снимането на филма „Андраник“ в България, а и работата на Шахатуни и на оператора Алфред Гишар са могли да покажат най-високо европейско кино към момента.

Дали и доколко е бил възприет опитът на Шахатуни от българските кинематографисти, какво влияние са изпитали те, е тема за пространно проучване и обосноваване. Но известно основание за песимизъм дава огорчението на

Шахатуни, споделено в негово писмо до Жорж Стаматов, от което проличава, че дори и най-известният български кинодеец Васил Гендов (1891-1970) не е сред възторжените му почитатели. Напротив, кореспонденцията разкрива една друга страна – на проявена от Гендов съпротива към идващия от Меката на европейското кино, опитен и известен актьор, а вече и режисьор.⁹⁷ А българското кино по това време, макар и достигнало най-голям брой филми, не е на забележимо високо равнище и със сигурност е имало какво да научи. Почти половината от произведените през 20-те години на 20 век игрални филми в България са именно на Васил Гендов (11 филма от общо 23).⁹⁸ Известна степен на зрялост в българското кино се забелязва едва от 30-те години на 20 век. За липсата на кинообразование в България свидетелстват първите опити от началото на двадесетте години за създаване на български школи. През 1921 г. се провеждат за кратко време занятия от школа „Диана“ (основана от завърналия се от Италия Боян Рамов). Втората школа „Витофилм“ (1921-1927) просъществува по-дълго време по модел заимстван от Западна Европа, като преподаватели в нея са български интелектуалци, а практическите занятия са поверени на известни актьори. Третата школа, открита също през 1921 г., е към акционерното дружество „Луна“, ръководена е от руския кинорежисьор Николай Ларин и за първи път предвижда обучение не само за актьори, но и за режисьори. Следват още няколко по-неуспешни опити за киношколи, но те само доказват, че *„идеята кинообразование през 20-те години постепенно е опорочена и погубена от дребни търгашески подбуди и намесата на хора без професионални качества.“*⁹⁹

Вместо заключение

Ако потърсим в заключение какво е мястото на този филм във времето на неговото създаване ще получим поне няколко отговора. И всеки от тях ще има своите основания. Със сигурност филмът „Андраник“ може да се приеме за успешен дебют и експеримент на Шахатуни. Черти на експеримент прозират и в самата технология на филма: създаден от специално учредената единствено за него киностудия „Армена филм“; заснет изцяло в българските земи за месец и без необходимата техника за преглеждане на заснетия материал. И като историческа фикция, филмът на Шахатуни се оказва универсален модел, пресъздал образа на Андраник, припознат като арменски Гарибалди и като българския Левски за българите... Единодушна е критиката, оценявайки филма като докосващ зрителите със своята простота, дълбока искреност, вълнуващ и с огромен успех и резонанс особено в арменските колонии в различни страни по света.

Филмът „Андраник“ не само сбъдва мечтата на Шахатуни, но изпълнява и предположената в съвременната му френска преса мисия: *„Една мирна експедиция, ...щеше да замине за България и правейки снимки, да покаже в тази*

бивша неприятелска, а сега приятелска страна, какво са „хората на киното“ във Франция.“¹⁰⁰

За българските читатели на в-к „Юг“ *“филмът „Андраник“ прави пропаганда за възкръсването на нова Армения, чийто народ е разпръснат из цял свят, едновременно дава възможност на чужденеца да види България чрез екрана на платното и да го запознае с тъй малко познатата страна, която е преживяла подобна съдба под дългото робство на турците.“*¹⁰¹

С високи оценки и суперлативи, както и с всички резерви или критични бележки, експериментът на Шахатуни остава и до днес самотен опит и единствен игрален филм за Андраник. Създаден далеч от общата родина на автора и на неговия герой. Създаден във време, когато темата за Андраник е табу в съветската историография, а образът и животът на пълководеца са вече спорни и цензурирани в съветското пространство.

Библиография:

Бахчинян А. 2012. О нем мечтали женщины и ему завидовали мужчины. Бурная жизнь армянского актера Ашо Шахатуни, *Иные берега*, 1 (25) [Bakhchinyan A. O nem mechtali zhenshchiny i yemu zavidovali muzhchiny. Burnaya zhizn' armyanskogo aktera Asho Shakhaturi, Inyye berega, 1 (25)]

Законян Г., 1976. *Армянское немое кино*, Ереван [Zakonyan G., Armyanskoye nemoye kino, Yerevan]

Игнатовски, Вл. 2008. *Временипространство или хронотроп в ранната филмова теория*. София [Ignatovski, Vl. Vremeprostranstvo ili hronotrop v rannata filmova teoriya. Sofia]

Игнатовски, Вл. 2009. *Копие или модел. Изразните средства на неммото кино*. София, [Ignatovski, Vl. Kopie ili model. Izraznite sredstva na nyamoto kino]

Калантар К. 2004. *Очерки истории армянского кино*, Ереван [Kalantar K. Ocherki istorii armyanskogo kino, Yerevan]

Матосян Р. 2012. *Неповторимая кинодорога*, Ереван [Matosyan R. Nepovtorimaya kinodорога, Yerevan]

Носик Б. 1992. „Наконец-то я увидел хороший фильм... (выходци из России во французском кино В: Евреи в культуре русского зарубежья. *Сборник статей, публикаций, мемуаров и эссе*, Выпуск 1, 1919-1939 гг. Иерусалим [Nosik B. „Nakonets-to ya uvidel khoroshiy fil'm... (vykhodtsi iz Rossii vo frantsuzskom kino V: YEvrei v kul'ture russkogo zarubezh"ya. Sbornik statey, publikatsiy, memuarov i esse, Vypusk 1, 1919-1939 gg. Iyerusalim]

Ризаев, С., 1972. *Взаимосвязи искусств народов Закавказья*, Ереван [Rizayev, S. Vzaimosvyazi iskusstv narodov Zakavkaz'ya, Yerevan]

Ханжонков А.А., 1937. *Первые годы русской кинематографии. Воспоминания, Москва-Ленинград* [Khanzhonkov A.A. Pervyye gody russkoy kinematografii. Vospominaniya, Moskva-Leningrad]

Шапрон Ж., 2013. Русские во Франции, *Искусство Кино*, кн.7, [Shapron Zh. Russkiye vo Frantsii, Iskusstvo Kino, kn.7]

Янакиев Ал., 2007. Българското кино – европейски контакти. В: *Изкуствоведски четения* [Yanakiiev Al. Balgarskoto kino – evropeyski kontakti. V: Izkustvovedski cheteniya]

Янакиев Ал., 2003. *Синема bg 100 години филмов процес* [Yanakiiev Al. Sinema bg 100 godini filmov protses, S.,2003]

¹ Статията е част от изследване, извършено в рамките на проект „Knowledge Exchange and Academic Cultures in the Humanities: Europe and the Black Sea Region, late 18th – 21st Centuries – KEAC-BSR”. Проектът е подкрепен от European Union's Horizon 2020 research and innovation programme с договор No 734645.

² *Игнатовски, Вл.* Времето-пространство или хронотроп в ранната филмова теория. С., 2008, с. 5.

³ Пак там, с. 10.

⁴ *Лотман, Ю.* Анализ поетического текста. Л., Просвещение, 1972, с. 22, цит. по Игнатовски, Вл. Копие или модел. Изразните средства на нямото кино. С., 2009, с. 13.

⁵ *Игнатовски, Вл.* Копие или модел. Изразните средства на нямото кино. С., 2009, с. 15.

⁶ *Хигсън*, 2002, с. 61.

⁷ *Спасов Р.* Периодични печатни издания за кино в България (1913-1944). Хронология и типология. Автореферат, С.,2017, с.25. Погрешно в заглавието името на Аршавир Шахатуни е заменено с Антраник.

⁸ *Карасимеонов П.* „Един голям артист е дошел в България – Антраник Шахатуни, Нашето кино, бр.108, 28 юни 1928 г., с. 3.

⁹ Първоначално филмът е назван „Орел“, но впоследствие излиза като „Андраник“

¹⁰ Юг, бр.1839 от 18 май 1928 г.

¹¹ Йосиф Осипов-Зойфер (1882-1981) - руски и френски театрален режисьор, работил и в Народния театър в София 1920-1925 г. От 1928 г. емигрант в Париж до края на дните си.

¹² Музей за литература и изкуство „Ег.Чаренц“ в Ереван (МЛИ) , личен фонд на А.Шахатуни, а.е.139, л. 2.

¹³ От 1922 г. Обществото на народите въвежда международен документ за удостоверяване на самоличността на бежанци без гражданство, наречен Нансенов паспорт по името на Фритьоф Нансен, който го предлага като комисар по бежанските въпроси.

¹⁴ Армено-азербайджанските стълкновения през 1905-1906 г. обхващат Ереванската, Елизаветополската и Бакинската губернии, а по-късно и Тифлис. Според европейската съвременна преса те са провокирани от руските царски власти и от различното отношение към революцията от 1905 г.

¹⁵ За да се подготви за ролята на Шамил, Шахатуни заминава за Тифлис, където изучава материали за него във Военния архив.

¹⁶ *Ханжонков А.А.* Первые годы русской кинематографии. Воспоминания, Москва-Ленинград, 1937, с. 151-153.

¹⁷ Така е представено участието на Шахатуни в рекламата за прожекцията на филма за живота на кавказките горци „Хаз Булат“ в кино „Аполо“ на 1 август 1914 г. вж. *Ризаев С.* Избранные работы о театре и кино", сост. и ред. Ваан Навасардяян, Ереван, Asnalıs, 2009, 279 с.; с. 163.

¹⁸ *Бахчинян А.* О нем мечтали женщины и ему завидовали мужчины. Бурная жизнь армянского актера Ашо Шахатуни, *Иные берега*, 2012, 1 (25), с.25; *Ризаев С.*, Избранные работы... с. 162.

¹⁹ Александър Иванович Южин (Сумбатов) 1857-1927 руски и съветски актьор, драматург, обществен деец. От 1909 участва в управлението на Малый театр в Москва, а от 1923-1926 е директор.

²⁰ *Ризаев С.*, Избранные работы..., с. 162.

²¹ Пак там, с. 163.

²² От 25 септември 1918 г. за продължителна служба е произведен в щабс капитан, като едновременно е комендант на Ереван. На 20 април 1919 г. за бойни отличия е произведен в чин капитан. На 20 август 1919 г. е назначен за комисар по мобилизацията и борбата с дезертьорството. На 20 май 1920 г. е произведен от капитан в подполковник.

²³ Според документите в Държавния военно-исторически архив във Велико Търново фамилията му е Узунян.

²⁴ От 1880-те години започва да се води „партизанска“ война на арменците срещу османската власт в източната част на империята (възглавявана от три арменски политически партии „Арменакан“, „Гнчак“ и „Дашнакцютюн“). Отказът на Турция да проведе предвидените в Сан Стефанския и Берлинския договори (1878 г.) реформи в областите обитавани от арменците, а също и гоненията на западните арменци от султан Абдул Хамид в края на 19 век активизират действията на бойни групи (фидай), включително и терористични действия.

²⁵ ДВИА, ф.422, оп.1, а.е.4, л. 340 гр.

²⁶ Дашнакцютюн“, възниква 1890 г. като първоначалната ѝ програма предвижда автономия на Западна (Турска) Армения, а по-нататъшна задача е освобождаване на турските (западните) арменци. Дашнакцютюн е също и Арменска революционна организация, която през 1917 г. изиграва важна роля при образуването на Арменска демократична република, която попада под съветската власт в Армения 1920 г. От това време ръководството ѝ е в изгнание, а през 1921 г. дейността ѝ в Армения е забранена.

²⁷ Уилям Монтгомъри Томсън (1877-1963) генерал-лейтенант в британската армия, който през 1918 г. става военен губернатор в Баку.

²⁸ *Бахчинян А.* О нем мечтали женщины и ему завидовали мужчины. ..., с. 25.

²⁹ Пак там.

³⁰ Запазени програми и отзиви в пресата свидетелстват за успеха на Шахатуни в постановките „Самсон“ на Бернщайн и „Кин“ на Ал.Дюма, „Трилби“ по романа на Жорж дьо Морие. Вж. и общински вестник, 1 юни 1937 г., бр.5, с. 2-3.

³¹ Георги Стаматов (1893-1965) български актьор, режисьор и педагог, председател на Съюза на българските артисти 1929-1932.

³² ЦДА, ф.1513К, оп.3, а.е. 3, л. 35.

³³ МЛИ, личен фонд на А.Шахатуни, а.е. 81.

³⁴ Шапроп Ж. Русские во Франции, Искусство Кино, 2013, кн.7, <http://www.kinoart.ru/archive/2013/07/russkie-vo-frantsii>

³⁵ МЛИ, личен фонд на А.Шахатуни, а.е. 81, л. 5.

³⁶ В Cinemagazine той е определен през 1927 г. като актьор от висока класа и великолепно школа.

³⁷ МЛИ, личен фонд на А.Шахатуни, а.е. 81, л. 5.

³⁸ Музей за литература и изкуство в Ереван, личен фонд на Аршавир Шахатуни, а.е. 213.

³⁹ Пак там, л. 7.

⁴⁰ В спомена Шахатуни пише, че това е нов, непознат човек, който присъства на срещата при Хампарцумян – решаваща за финансирането и за създаването на филма „Андраник“. Вж. МЛИ, личен фонд на А.Шахатуни, а.е. 85, л. 8-9.

⁴¹ МЛИ, личен фонд на А.Шахатуни, а.е. 142.

⁴² МЛИ, личен фонд на А.Шахатуни, а.е.85, л. 16.

⁴³ ЦДА, ф1513К, оп.3, а.е. 3, л. 26-29.

⁴⁴ Легендарен арменски цар, за когото разказва арменският историк и баща на арменската историография от 5 век, Мовсес Хоренаци.

⁴⁵ Владетел на Велика Армения от 95 до 55 г. пр.Хр., която под негово управление е най-могъщата (макар и за кратко време) на изток от Римската република.

⁴⁶ Княз, национален герой, предводител на въстанието на арменците против иранските Сасаниди, които опитват да наложат зороастрийската религия. Обявен за светец от Арменската апостолическа църква заедно с падналите с него в сраженията на Аварайрското поле воини. Роден 388 г., умира на 28 май 451 г. на бойното поле.

⁴⁷ Създател на арменската азбука, роден 361 (362) умрял на 17 февруари 440 г. мисионер, преводач на Библията, теолог.

⁴⁸ Арменски историк от края на 8 век, автор на История на Халифите, описваща политическата история на Армения от 640 до 788 г.

⁴⁹ Ризаев С. Избранные работы о театре и кино..., с. 169.

⁵⁰ Карасимеонов П. България – база на филмовата дейност, Нашето кино, бр.118, 1 февруари 1929, г. с. 3.

⁵¹ Юг, бр.3244 от 25 октомври 1929 г. , с. 2.

⁵² Юг, бр.3245 от 27 октомври 1929 г., с. 2.

⁵³ Стефкова Н., България в чужд филм, в. Независимост, бр.2385 от 4 май 1929 г. (специално писмо на Независимост), Париж, 20 април 1929 г.

⁵⁴ Музей за литература и изкуство в Ереван, личен фонд на Аршавир Шахатуни, а.е. 213.

⁵⁵ Пиер Корней (1606-1684), френски драматург и поет.

⁵⁶ Pour vous, 11. 4. 1929; Paris-midi, 12.4.1929.

⁵⁷ Агах, 14 юни 1928; 17 юни 1928; 15 юли 1928; 22 юли 1928.

⁵⁸ Началото на арменската кинематография е поставено още през април 1923 г., но през 1925 г. акционерното дружество получава името „Арменкино“.

⁵⁹ Олюнина В. „Надо создавать или серьезную организацию, или ликвидировать „Арменкино“ вообще“: из истории армянского кинематографа. <https://www.armmuseum.ru/news-blog/2018/10/16/-5armcinema>

⁶⁰ Матосян Р. Неповторимая кинодорога, Ереван, 2012, с. 12

⁶¹ Пак там.

⁶² Романи на народния писател на Азербайджанската и на Арменията ССР Александър Ширванзаде служат за литературна основа и на други филми на трите киностудии. Например в основата на „Намус“ е неговия роман „Чест“.

⁶³ *Калантар К.* Очерки истории армянского кино, Ереван, 2004, с. 112.

⁶⁴ *Ризаев, С.* Взаимосвязи искусств народов закавказья, Ереван, 1972, с. 5.

⁶⁵ Така се определя постигнатото от Амо Бек-Назаров още в първия арменски филм „Намус“ (Чест) вж. *Закоян Г.*, Армянское немое кино, Ереван, 1976, с. 23.

⁶⁶ *Ризаев, С.* Взаимосвязи искусств народов закавказья, с. 47.

⁶⁷ Такива са филмите „Две нощи“ (1932), посветен на Майското въстание 1920 г.; „Кикос“ (1931); „Мексикански дипломати“ (1931).

⁶⁸ Александър Ламберг (1898-1974) руски оператор, актьор, режисьор, сценарист. От 1918 до 1924 г. е определен да заснема всички изяви на Ленин.

⁶⁹ *Калантар К.* Очерки..., с. 53.

⁷⁰ Пак там.

⁷¹ Музей за литература и изкуство в Ереван, личен фонд на Аршавир Шахатуни, а.е. 212.

⁷² Пак там, с. 56.

⁷³ По спомена на Ал. Ширванзаде, тогава живеещ във Франция, а също и според публикация в парижкия арменски вестник „Ереван“. Вж. *Калантар К.* Очерки истории..., с. 56 и *Ризаев С.* Армянская художественная кинематография, Ереван, 1963, с. 40.

⁷⁴ *Закоян, Г.* Армянское немое кино, Ереван, 1976, с. 151 – цит. Дзнуни, Д.М. Очерки истории арм. кино, 1961 г.

⁷⁵ Музей за литература и изкуство в Ереван, личен фонд на Аршавир Шахатуни, а.е. 142.

⁷⁶ В дореволюционните руски изследвания и в либералния печат оценката за Андраник като цяло е положителна. За кратко време в съветския период през 20-те години дейността на Андраник е разглеждана като прогресивна и насочена срещу националния гнет.

⁷⁷ Сабир Ризаев (1924-1978) е основателят на арменското кинознание, автор на първата история на арменското кино.

⁷⁸ *Советакан арвест*, 1976, кн.6, с. 54-60.

⁷⁹ *Ризаев С.* Избранные работы о театре и кино..., с. 161-172.

⁸⁰ Музей за литература и изкуство в Ереван, личен фонд на Аршавир Шахатуни, а.е. 212.

⁸¹ *Бахчинян А.*, Арменци в световното кино, Ереван, 2004 г.

⁸² *Бахчинян А.* О нем мечтали женщины и ему завидовали мужчины..., с. 24-28.

⁸³ Пак там, с. 27-28.

⁸⁴ *Ризаев С.* Избранные работы о театре и кино.. с. 168.

⁸⁵ *Бахчинян А.* О нем мечтали женщины и ему завидовали мужчины..., с. 27.

⁸⁶ Това са началните надписи на филма, които всъщност в резюме отразяват представата на Шахатуни за филма.

⁸⁷ CENTRE NATIONAL DU CINEMA ET DE L'IMAGE ANIMEE

⁸⁸ *Marquet J.* Andranik, Cinemagazine, 12.4.1929.

⁸⁹ https://www.imdb.com/title/tt0190968/?ref_=ttrel_rel_tt

⁹⁰ Носик Б. „Наконец-то я увидел хороший фильм...(выходци из России во французском кино В: Евреи в культуре русского зарубежья. Сборник статей, публикаций, мемуаров и эссе, Выпуск 1, 1919-1939 гг. Иерусалим, 1992, с. 437.

⁹¹ Пак там.

⁹² Янакиев Ал. Българското кино – европейски контакти. В: Изкуствоведски четения, С., 2007, с. 13.

⁹³ Ризаев, С. Избранные работы о театре и кино... с. 166.

⁹⁴ Пак там.

⁹⁵ И преди него в България са снимани филми на чуждестранни екипи, на които се е гледало основно като пропагандиращи природните дадености на страната и с които започва да се гради образът на България като гостоприемна за чужди филмови продукции. Самият Шахатуни има два неуспешни опита (преди своя филм) да доведе в България екипи за филми, какъвто е наистина голямата продукция от световна класа „Михаил Строгов“ (1925) и „Двойната Джалма“ (1927). И след „Антраник“ придружава екипи, които проучват в България условия за снимането на филми – „Белият дявол“.

⁹⁶ „Българите не са диваци. Антраник Шахатуни за България при снимането на филма „Орелът“, Нашето кино, 1928 г., бр. 31, с. 4. Статията е основана на публикация в бр. 30 на Cinemagazine, 27 juillet 1928, Marguet Jean “Chakatouny metteur en scene fait tourner Chakatouny acteur”, p. 149-150.

⁹⁷ ЦДА, ф.1513К, оп. 3, а.е. 3, л. 26-29.

⁹⁸ От тях е оцелял в пълнота единствено „Любовта е лудост“(1917, 11 мин.). Само 26 мин. са запазени от четирите части на „Бай Ганьо“ (1922) и 51 сек. от „Човекът, който забрави бога“ (1927).

⁹⁹ Янакиев Ал. Синема bg 100 години филмов процес, С., 2003, с. 64.

¹⁰⁰ „Българите не са диваци. Антраник Шахатуни за България при снимането на филма“ Орелът“..., с. 4.

¹⁰¹ Юг, бр.1839 от 18 май 1928 г.

Катерина Гаджева
Българска академия на науките
[katigad@yahoo.com]

Ролята на фотографията в процеса по формиране на рационалния социалистически потребител в България през 60-те години на XX век

Abstract: *During the 1960s, the daily routine in Bulgaria – the attitude toward real estate properties and their right selection, home decoration and arrangement, style and fashion, personal beauty and aesthetic, the public services, the sphere of entertainment – all topics, which were deliberately avoided from the Party earlier, finally found new presentation and theorization in different brochures, articles and books. Their main purpose was to form a special culture of consumption of socialist citizens. In order to be informed in advance and to be prepared for clear-minded, not emotional purchasing, the socialist buyer needed a “guide” in the world of consumer goods. This “guide” was meant to be the advertising.*

Socialist advertising aims to rationalize consumer behavior by giving correct, fair and unexaggerated information about the functionality of the objects, with no “seduction” or distraction of the attention – devices which are typical for texts and images in bourgeois countries. Contradistinction to the western experience (or, more specifically, to the American) became the main driving force in the process of its formation.

During the sixties, photography had already completely conquered western advertising. In contradiction to this, the best Bulgarian photographers were not involved in advertising of products and services. This work was perceived as more technical than artistic and creative or in other words – less prestigious than other branches of photography. The current paper focuses on the idea, that this attitude towards advertising photography was not spontaneous, but quite the contrary – deliberately provoked by the authorities. Fashion and advertising photography were represented as phenomena, typical for the western mass culture, which socialism didn’t approve of. That is why they were viewed as potentially dangerous and harmful for the Bulgarian society.

Key word: *Socialist advertising, Bulgarian photography, consumption, production, periodicals.*

Идеологическият фокус в България през 60-те години на 20-ти век се съсредоточава върху някои от темите „табу“ за предишното десетилетие, като личното пространство, домът и неговата уредба, храненето и обличането, извънработното време, почивките и развлеченията, хигиената, взаимоотношенията в семейството, навиците в личния, семейния и обществен живот. През 1962 година се провежда Осмият конгрес на Българската комунистическа партия, по време на който е разработена дългосрочна програма за развитие на страната в следващите две десетилетия. Като основна задача се поставя оформянето на облика на новия социалистически човек, който трябва да се отличава с висока духовна и материална култура. С цел задоволяване на нарастващите му нужди, се предвижда и увеличение на фонд „потребление“, който трябва да нарасне между 4,5 и 5 пъти (Минева, 2003, с. 145), като в тази връзка е необходимо да се разнообрази изборът от стоки, да се открият нови магазини и да се наложи нов подход към рекламното дело¹.

През 60-те години значителна част от градско население вече е образована, работи, разполага с постоянни доходи и свободно време (през 1968 година се въвежда петдневната работна седмица). „Ако се надникне в домовете на отделните труженици – пише в една от популярните пропагандни брошури, издания на ОФ – приятно изненадват просторните, светли и хигиенични стаи в мнозинството от тях, хубавата домашна подредба, красивите мебели, покривки, маси, радиоапарати, телевизори, грамофони и магнетофони. Новата техника навлиза решително в домакинствата. Електрическите ютии, бойлери, хладилници, печки и много други съоръжения, облекчават значително уморителния и еднообразен домакински труд на нашите майки, съпруги и дъщери. Подобен е и общественият транспорт, а частните коли и мотоциклети се множат непрекъснато“ (Леви, 1969, с. 4.). Налага се идеята, че изоставането в битово отношение неизбежно ще се превърне в спирачка за цялостното обществено развитие. Гражданинът на социалистическата държава, който до този момент е възпитаван в нихилистично отношение към предметите и личната собственост, бързо се научава да „иска“ и да „има“. Както отбелязва Иван Еленков, за него стоките и вещите „престават да бъдат мъртвина, и неочаквано започват да говорят свой език и да излъчват специфични послания“ (Еленков, 2011, с. 138). Този процес е строго контролиран от Партията, която декларира, че за разлика от стихийно развиващия се бит в буржоазното общество, социалистическият бит се изгражда „съзнателно и планомерно на основата на науката“ (Цонков, 1965, с. 17). Целта е у гражданите да се формира културност, благодарение на която предметите да бъдат използвани не само за задоволяване на ежедневните нужди, но и за развитие и извисяване на личността. „За нашето общество материалните ценности са само благоприятна предпоставка за усъвършенстване на човека – пише Изидор Леви. – За разлика от капиталистическото общество, където материалното богатство е цел, у нас то е средство за постигане на най-великата, най-възвишената и най-хуманната

цел – формирането на всестранно и хармонично развитата личност на комунизма” (Леви, 1969, с. 4).

**Реклама на хладилници „Мраз”.
Списание „Наш дом” (първа корица), 1968.**

Най-важното качество на социалистическия потребител е неговата „рационалност”. Той не се увлича от самото притежание на вещи, а купува само онова, от което има належаща нужда, бюджетът му е ясно определен, винаги знае какво иска и къде да го намери. Теоретиците на новия бит подчертават, че ако домът е „украсен” с телевизор, радиопарат, грамофон, магнетофон и други „културни” принадлежности, а същите не се използват, то този дом не е социалистически и уредбата му свидетелства за духовната ограниченост на неговите обитатели (Леви, 1969, с. 5). Изискванията нарастват, предметите от всекидневието се множат, а производството се ускорява – за да бъде предварително информиран и да направи разумен, а не емоционален избор, купувачът се нуждае от „пътеводител” в света на стоките, какъвто е рекламата. Социалистическата реклама има за цел да предостави на хората правдива и лишена от преувеличения информация за функционалността на предметите, без да „съблазнява” или „заблуждава”, както правят изображенията и текстовете в буржоазните страни.

Противопоставянето на западния опит, по-конкретно на американския, се превръща в основна движеща сила в процеса по оформянето на облика на социалистическата реклама. Изтъква се, че целта на западната реклама е „планираното разточителство”. С помощта на различни мощни средства за обработване на съзнанието и подсъзнанието на хората и чрез „психопрограмиране” на тяхното поведение в сферата на потреблението, тя принуждава американците непрестанно да купуват нови и нови стоки, в това число и такива,

които имат дълъг срок на използване като автомобили, домашно електрооборудване и пр. (Феофанов, 1974, с. 5). В същото време социалистическите купувачи се конструират от идеологията като „разумни” – те имат ясни потребности и конкретни цели, не правят нищо импулсивно и използват вещите, а не ги колекционират. В действителност, образът на уравновесения и материално неизкушен потребител се налага от властта, за да отклони вниманието от проблема за хроничния дефицит на стоки.

Рекламата в Америка се представя като агресивна, натрапваща се, незачитаща личното пространство. Тя непрестанно „се умилква, гримасничи, ходи на глава, хваща под лакът, гледа в очите, прелъстява, съблазнява, изкушава и се хвали, хвали, хвали” (Феофанов, 1974, с. 14). „Американецът живее в положение на обсада, като тази обсада започва с изгрева на слънцето и завършва тогава, когато той затваря очи, за да спи. Почти всичко, което вижда, чува, пробва и помирихва, е всъщност опит някой да му продаде нещо. Няма на Земята място, където човекът може да се скрие от търговците – единственият оазис на спокойствието е тъмната стая на покойника” (Феофанов, 1974, с. 19). Социалистическата реклама не „крещи”, не „лъже” и не „дебне”. Тя показва честно и обективно стоките и услугите, без да си служи с психологически и търговски трикове. Тази представа е създадена колкото по идеологически причини, толкова и по чисто технически, тъй като в България, респективно и в СССР, различните аспекти на рекламното дело стават обект на задълбочени изследвания и проучвания значително по-късно, отколкото в Америка. Освен това асортиментът на предлаганите стоки в страната е твърде ограничен, а производителят е само един – държавата. Според американското бюро по стандартите, още през 50-те години в САЩ съществуват „500 вида горчица, 1000 вида консервирани праскови, 4500 вида царевични консерви, 10 000 вида пшенично брашно и пр.” (Феофанов, 1974, с. 142). Всеки един от тези продукти се нуждае от отличителен образ, който да изниква в подсъзнанието и съзнанието на купувачите и да служи като подбудителен мотив в ситуация на избор. В тази жестока конкуренция побеждава стоката, чиято визия е по-запомняща се и по-привлекателна за потребителя.

В западния свят рекламата представя предметите така, сякаш те са основният фактор, пораждащ социален престиж, създаващ чувство на самоуважение у хората, свидетелство за мъжественост или женственост, за добър вкус или сексуална привлекателност. Така, в резултат на целенасоченото и системно „психопрограмиране”, „образът на вещите” се превръща в „образ на човека” (Феофанов, 1974, с. 17). В същото време обликът на гражданина на социалистическата държава се оформя от извършения труд и от неговите специфики, а не от външни материални фактори. Кой как се ситиуира в колектива или в обществото също зависи единствено от способностите и от трудолюбието, които определят и личното самочувствие. Според Партията, за да могат да изпъкнат тези качества, външността трябва да бъде оставена на заден план,

като се сведе до чистота, спретнатост, умерена елегантност и преди всичко – практичност. В действителност, в условията на социализма екстравагантността е изключително трудно постижима, най-малко защото дрехите и аксесоарите в търговската мрежа са семпли и еднообразни. „Образът на вещите” е ограничен от идеологическото клише, също както и „образът на човека”.

Рекламата в САЩ не цели да информира потребителите, а напротив – умишлено да ги дезинформира относно стоките и услугите. Проблемът не е в това, че декларираното от нея е недостоверно, а в това, че се основава преди всичко върху вече създаден определен образ на продуктите и на практика не може да съсредоточи вниманието върху фактическите техни характеристики. Образът не е истинската стока, а представата на потребителя за нея. Той е ориентиран към безсъзнателните емоционални стимули и играе далеч по-важна роля от реалните качества на предметите. Така в основна цел на рекламата в капиталистическите страни се превръща създаването на „митове”, а това води до потребността от преосмисляне на понятието „истина” (Феофанов, 1974, с. 90). В този процес на заличаване на границите между образите и действителността главна роля играе фотографията.

Реклама на центрофуги. Списание „Лада”, 1966.

Рисуваните, сътворени от човешка ръка изображения представят или препращат към нещо. Фотографията обаче „е” своя обект, тя е негово разширение (Гаймер, 2011, с. 194) и най-ефикасното средство за овладяването му. Отпечатъците върху фотографската хартия настойчиво ни сочат определена насрещност, показват ни откъде и как трябва да я наблюдаваме, представят ни я и като съществуваща, реална, детайлно документирана, и като отдалечена, мечтана, проектирана в бъдещето. „Снимките са еднов-

ременно псевдоприсъствие и знак за отсъствие – пише Сюзан Зонтаг. – Подобно на живия огън в камината те приканват към мечтание, особено ако са на хора, на далечни пейзажи и чужди градове, на изгубеното минало” (Зонтаг, 1999, с. 20). Фотографските изображения са спасително бягство от самотата, от ограниченията, от трудния живот или неудовлетворяващата външност – те са проекции на човешките мечти и доста често – „живот назаем”. Зонтаг отбелязва, че „индустриалните общества превръщат своите граждани в налудничави събирачи на образи” и определя този процес като „най-неудържимата форма на душевно замърсяване” (Зонтаг, 1999, с. 28). Границата между действителността и вселената от фотографски изображения се размива, тъй като снимките оказват обратно въздействие върху обектите си и влияят на това какво изобщо трябва да се смята за „действително” (Гаймер, 2011, с. 195). Светът се възприема все повече и повече такъв, какъвто го показват камерите, а не такъв, какъвто е в действителност. Той се нагажда към своята отражаемост, следвайки логиката на консумацията. „Колкото повече се консумира, толкова по-голяма става потребността от нови продукти за консумация, колкото повече изображения се произвеждат и разглеждат, толкова повече изображения те влекат след себе си” (Зонтаг, 1999, с. 196).

През 60-те години фотографията вече е навлязла трайно в рекламата на Запад и е превзела вестниците и списанията, измествайки рисунката. Тя предлага на зрителите резки и детайлни изображения на желаните предмети, показва стоките в ситуации – така, сякаш са извадени от „живия живот” и снимани със скрита камера, а това убедително потвърждава истинското им, материално съществуване и разпалва още повече копнежа за тяхното възможно най-скорошно притежаване. Според социологическо проучване, направено във връзка с рекламните изображения, публикувани в първите десет най-продавани списания през 20-ти век, фотографските реклами са се увеличили от 18% през първото десетилетие на века до 82% през 70-те години². Установено е още, че: „фотографските реклами привличат значително повече вниманието на наблюдаващите от рисунките; фотографската реклама на цяла страница е два пъти по-ефективна от тази на половин страница; текстовете, придружаващи образите, трябва да са изключително кратки, тъй като разглеждащите ги могат да прочетат на пръв поглед не повече от пет-шест думи и то при условие, че те са свързани логически; илюстрациите, представящи хора, са с 23% по-ефективни от тези, които представят просто предмети; вниманието на зрителите се задържа първо на цветните реклами, а след това – на черно-белите” (Феофанов, 1974, с. 154).

На този фон рекламното дело в НРБ е поставено в сложна ситуация. Преосмислянето на целите, задачите и методите му става неизбежно, но социалистическата рамка и представата за това как трябва да се структурират пазарните отношения и каква трябва да бъде ролята на рекламата в тях остават твърде консервативни. Въпреки че българската фотография през 60-те години

преживява истински разцвет (поставени са основите на фотографското образование, броят на фотографските изложби се увеличава и интересът на публиката към тях – също, българските фотографии печелят награди в чужбина, появяват се редица нововъведения в областта на химията и оптиката и пр.), фотографията присъства в нашата реклама по-скоро като техническа дейност, отколкото като средство за създаването на въздействащи и атрактивни образи. Към ДСП „Реклама” функционира „Сектор за фото-реклами”, който, както показват отчетите за работата му, „не използва напълно възможностите на съвременната цветна и черно-бяла фотография”³.

Реклама на олио „Роса”.
Списание „Лада”, 1965.

Изработват се главно фотокалендарчета, дипляни, брошури и фотографии за витрини на магазини, а развитието на фотографската реклама в периодичния печат и фотоплакатите остават встрани от главната дейност на предприятието. Художественият и психологическият потенциал на фотографските изображения (които по същото време са обект на изключително силен интерес от страна на теоре-

тиците в областта на масовата култура и рекламата в Америка), у нас не се изучават, коментират и използват, дори напротив – в известен смисъл се negliжират, за сметка на по-прагматичните възможности на фотографското изображение като богатата му информативност и неоспоримата му реалис-

тичност. „Първичният ефект и значението на рекламната снимка е информацията – пише Любомир Димов в статия, посветена на рекламната фотография, публикувана на страниците на списание „Българско фото“. – Тази информация има стойност и значение на търговско съобщение. [...] В някои случаи рекламната снимка може само с показване на формата на предмета да отговори веднага на всички въпроси, да даде пълна и изчерпателна информация за него” (Димов, 1969, с.18). Към фотографски техники като фотомонтаж, многократно експониране, фотографика, стилизация и пр., използвани активно в рекламата още от 20-те години на 20-ти век, у нас се прибегва премерено и пестеливо, тъй като идеологията налага идеята, че в социалистическото общество рекламата трябва да бъде точна, ясна и конкретна и „триковете, постигнати чрез способите на фотографията трябва да имат известна граница, защото ако придават на рекламирания предмет несъществуващи качества, превръщат рекламата в измама” (Димов, 1969, с. 19). Както бе споменато по-горе, всички методи за отвличане на вниманието от функционалността на стоките и конструирането на образи, провокиращи импулсивни и нерационални решения, се описват като присъщи на Запада и следователно – като несвойствени за социалистическата реклама. В резултат на наложените ограничения фотографите нямат никаква възможност за художествени интерпретации в работата по поставените им задачи: рекламираният обект трябва да бъде поставен в центъра на зрителското внимание, да бъде ясно видим и в достатъчно едър мащаб; човешкото присъствие трябва да служи като „фон” на предметите, а не да се превръща в акцент на композициите; моделите позират срещу камерата (обикновено гледат директно в нея), не пресъздават естествени ситуации; жените не съблазняват, поведението им е съдържано, външността им е приятна, но „красотата не е непременно търсено качество – много по-важно е умението да се показва рекламираната стока” (Димов, 1969, с. 20). Статичността става отличителна характеристика на социалистическата реклама, докато по същото време в Америка се залага все повече на естествеността и неподправеността на сюжетите. Красноречив пример са рекламите на компаниите „Кока-кола” или „Кодак”, представящи продуктите в обичайни, ежедневни ситуации, които зрителят наблюдава отстрани, подобно на „воайор”. В тях фотографите са изправени пред сложни композиционни и технически задачи, а това води до появата на сериозна професионална конкуренция и налагането на все по-високи изисквания към медията. У нас идеологическата рамка ограничава развитието на рекламната фотография, а в световен мащаб тя е основната „школа”, през която преминават почти всички известни фотографи, независимо от това към коя друга сфера ще се насочат впоследствие. Противно на тази практика, най-добрите български фотографи не се занимават с реклама на продукти и услуги – тази дейност се смята по-скоро за техническа, отколкото за творческа. Те са ангажирани с друг вид реклама – тази, свързана с новия приоритет на страната, туризма. Снимането на черноморските и планински

курорти и селата и градовете с автентична архитектура като Пловдив, Созопол, Жеравна, Копревщица и пр., дава по-големи възможности за творческа изява, а ограниченията са далеч по-малко – позволени са и разголените тела, и хиперболизираната истина, и много от фотографските трикове, представящи по-убедително и по-завладяващо природните дадености на страната и любопитните за чуждестранните туристи дестинации (Gadževa, 2017).

През 60-те години в социалистическата реклама се появяват подробни описания на техническите характеристики на стоките и тяхното съдържание. Изглежда така, сякаш изделието е само маркирано – фотографията представя външния му вид, но истинската реклама е насочена към неговите специфични особености. Социалистическият потребител е преди всичко читател, за него образът има по-голяма стойност тогава, когато е разказан. За целта фотографите трябва да бъдат достатъчно детайлни, за да може наблюдаващите безпроблемно да движат погледа си в посоката, начертана от думите и да съсредоточават вниманието си върху някои от характеристиките на предметите, за сметка на други, които трябва да останат на заден план.

Освен от тясната идеологическа рамка, развитието на рекламната фотография в страната се ограничава и от техническите възможности, с които разполага медията. Овлабяването на цвета е едно от най-сериозните препятствия – през 60-те години създаването на цветни фотографски изображения е предизвикателство не само за авторите в България, но и за техните колеги от другите европейски страни. Цветните фотографски материали са скъпи, несъвършени и трудни за обработка – работата с тях отнема много време и средства, а крайният резултат е твърде несигурен. Тъй като държавната фотолаборатория все още не разполага с модерна база както за проявяването на цветните диапозитиви и негативи, така и за отпечатването на качествени копия, повечето поръчки се изпращат в чужбина. За тяхното изпълнение се чака около месец, а цената на проявяването и копирането на десет копия е колкото четвърт средна работна заплата (Гаджева, 2014, с. 7). Това, че цветните изображения въздействат по-силно на потребителите от черно-белите, е добре известно и у нас, но разпространението на реклами с цветни фотографски изображения остава сложна задача до средата на 70-те години. Това, разбира се, не важи за пропагандните издания, рекламиращи България и българската търговия извън пределите на държавата – те се изпълняват изцяло в цвят и се отпечатват в много по-добро качество, отколкото всички подобни материали, разпространявани в страната.

Не по-малък за нашата рекламна фотография е и проблемът с фотоувеличенията и тяхното качество. През 60-те години рекламата „излиза“ по улиците на града и привлича вниманието на минувачите под формата на плакати и витринни аранжировки. Стоките са превърнати в „гледки“, а наблюдаването им става естествена част от прекарването на свободното време. В списанието „Реклама, новости, витрини, стоки, мода“, издание на ДСП „Реклама“, се от-

белязва, че през 1965 година рекламният фотоплакат все още не е заел своето достойно място в системата на рекламните форми и средства и че повечето от търговските и стопански организации у нас предпочитат рисуваните плакати и се въздържат да рекламират своите стоки и услуги чрез фотографски такива (Иванов, 1965, с. 3). Като най-подходящи обекти за поставяне на фоторекламата са посочени продоволствените магазини, заведенията за обществено хранене, тролейбусите, трамваите и автобусите и техните спирки (Иванов, 1965, с. 4). Едва през 1966 година, в ателието за цветна фотография при ДСП „Реклама“, са направени първите успешни опити за отпечатване на фотографски увеличения в големи размери, включително и в цвят. От статия, посветена на цветната гигантография, разбираме, че успешно са изработени увеличения върху цветна фотохартия с различни размери, достигащи до 2,5 м дължина и 1 м ширина, с тематика готово облекло и парфюмерия (Ганев 66, 21). Авторът с гордост обявява, че България е първата социалистическа страна, в която се изработва цветна гигантография и че това е голям успех не само за ДСП „Реклама“, но и за нашата фотография като цяло.

ЩЕ БЪДЕТЕ ВНАГИ В ДОБРО НАСТРОЕНИЕ,
АКО В ДОМА ВИ ИМА РАДИОПРИЕМНИК

СИМФОНΙΑ и МЕЛОДИЯ

С КРАСИВА ВЪНШНОСТ, ДОБРА СЕЛЕКТИВНОСТ И ЧИСТ ТОН

ПРЕПОРЪЧВАМЕ ВИ И

МАЛКИТЕ РАДИОПРИЕМНИЦИ

ИЗЯЩНИ

ЕВТИНИ

ИЗПИТАНИ

МАЕСТРО

ЧАЙКА

КОМСОМОЛЕЦ

Реклама на радиоапарати.
Списание „Лада“, 1964.

През 60-те години на 20-ти век фотографските изображения стават неизменна част от живота на хората в България – те се влияват в ежедневието им от страниците на вестниците и списанията, от рекламните брошури и плакати, от художествените галерии. Макар все така контролирано от партията, изобразителното средство поема в нови посоки, добива по-голяма увереност в своя естетически и психологически потенциал и с напълно променено самочувствие заявява своето присъствие на

сцената на изкуствата. Но общественият и идеологическият интерес са фокусирани единствено върху така наречената „художествена“ фотография, която умишлено е толерирана от властта. Тя има за цел да пропагандира социалистическия начин на живот чрез ефектни и въздействащи изображения, често показвани извън пределите на страната – в международни конкурси, изложби и чуждестранни списания. По различен начин стои въпросът с комерсиалната фотографията, която е свързана с продаването на стоки и услуги. Тъй като модата и рекламата се представят като явления, типични за „масовата култура“, спрямо която социализмът е особено предпазлив, те се възприемат като потенциално „опасни“ и „вредни“ за българското общество и се контролират много по-строго от властта. На Запада, който се асоциира с лъжовни, подтикващи към консумация и прекомерно потребление прелъстителни и крещящи образи, нагло изпълващи ежедневието на хората, социализмът противопоставя съдържаните, информативни и умишлено естетически negliжирани изображения. Това изкуствено налагано от идеологията разделение на две неравностойни, нито като техническа, нито като кадрова обезпеченост, линии в развитието на родната ни фотография ще доведе до сериозен дисбаланс в медията, на която през следващите десетилетия ще ѝ се налага все повече да се съобразява с пазарните отношения.

Използвана литература

Гаджева, К., 2014. Първи национални фотографски изложби в България. Организация на фотографския живот в страната през 60-те години на XX век. *Проблеми на изкуството*, 4, с. 3-9. [Gadjeva, K., 2014. Purvi natsionalni fotografski izlozhbi v Bulgaria. Organizatsia na fotografskia zhivot v stranata prez 60-te godini na XX vek. *Problemi na izkustvoto*, 4, p. 3-9].

Гаймер, П., 2011. *Теории за фотографията*. София. [Geimer, P., 2011. *Teorii na fotografiyata*. Sofia].

Ганев, А., 1966. Цветната Гигантография – нова насока в модерната реклама. *Реклама, новости, витрини, стоки, мода*, 4, с. 21-22. [Ganev, A., 1966. Tsvetnata Gigantografia – nova nasoka v modernata reklama. *Reklama, novosti, vitrini, stoki, moda*, 4, p. 21-22].

Димов, Л., 1969. Реклама, мода и фотография. *Българско фото*, 3, с. 18. [Dimov, L., 1969. Reklama, moda i fotografia. *Bulgarsko foto*, 3, p. 18].

Еленков, И., 2011. Идеологически послания към всекидневието на 60-те години на XX век през погледа и паметта за дребните неща. *Социологически проблеми*, 3-4, с. 136-147. [Elenkov, I., 2011. Ideologicheski poslania kam vsekidnevieto na 60-te godini na XX vek prez pogleda i pametta za drebните neshta. *Sotsiologicheski problemi*, 3-4, p. 136-147].

Зонтаг, С., 1999. *За фотографията*. София. [Zontag, S., 1999. *Za fotografiyata*. Sofia]

Иванов, Б., 1965. Рекламният фотоплакат. *Реклама, новости, витрини, стоки, мода*, 2, с. 3-4. [Ivanov, B., 1965. Reklamniyat fotoplakat. *Reklama, novosti, vitrini, stoki, moda*, 2, p. 3-4].

Леви, И., 1969. Широко движение за нов социалистически бит. (Материали в помощ на политическата работа на ОФ). София. [Levi, I., 1969. *Shiroko dvizhenie za nov sotsialisticheski bit.* (Materiali v pomosht na politicheskata rabota na OF). Sofia].

Минева, М., 2003. Разкази и образи на социалистическото потребление. *Социологически проблеми*, 2-3, с. 143-165. [Mineva, M., 2003. *Razkazi i obrazi na sotsialisticheskoto potreblenie.* *Sotsiologicheski problemi*, 2-3, p. 143-165].

Феофанов, О., 1974. *США: реклама и общество*. Москва. [Feofanov, O., 1974. *USA: reklama i obshchestvo.* Moskva].

Цонков, Г., 1965. *За нов социалистически бит*. (В помощ на пропагандистите на Отечествения фронт). София. [Tsonkov, G., 1965. *Za nov sotsialisticheski bit.* (V pomosht na propagandistite na Otechestvenia front). Sofia].

Armstrong, Scott., 2010. *Persuasive Advertising. Evidence-based Principles*. Palgrave Macmillan.

Gadjeva, K., 2017. Bulgaria Through the Eyes of Foreigners During the 1960s: Photographic Representations of the "Tourist Paradise". –In: *The Multi-Mediatized Other. The Construction of Reality in East-Central Europe, 1945-1980*. (Ed. by. Demski, D.; Kassabova, A.; Kristòf, I.; Laineste, L.; Olszewska, K.). Budapest, pp. 536-555.

¹ За социалистическата реклама и потребление виж още: Ангелов, А., 2011. Консумативна култура и стокови проекции на Запада в социалистическа България. *Анамнеза*, 2011, 1-2, с. 237-380. Available at:

<[http://anamnesis.info/fonts/versiq.1.3/journal/flash_journal/broi12-](http://anamnesis.info/fonts/versiq.1.3/journal/flash_journal/broi12-A.Angelov/A_Angelov_statiya_br_1-2_2011.pdf)

[A.Angelov/A_Angelov_statiya_br_1-2_2011.pdf](http://anamnesis.info/fonts/versiq.1.3/journal/flash_journal/broi12-A.Angelov/A_Angelov_statiya_br_1-2_2011.pdf) > [Accessed 08.07. 2018]; Банков, К., 2009. *Консумативното общество*. София; Брунбауер, У. 2010. *Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944-1989)*. Русе. Дичев, И, 2005. *Пространства на желанието. Желания за пространство*. София; Еленков, Ив., 2008. *Културният фронт*. София; Минева, М., 2010. Консумацията, този политически обект на желанието. *Критика и хуманизъм*, 3, с. 225-325.

² Данните от проучването са публикувани в: Armstrong, S., 2010. *Persuasive Advertising. Evidence-based Principles*. Palgrave Macmillan, 210.

³ ДА-София, фонд 1482, оп. 4, а. е. 21 – Информация за работата на ДСП „Реклама” през 1961 г., с. 98.

Елена Азманова-Рударска, Венцислав Божинов
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
[eazmanova@abv.bg], [v_bozhinov@abv.bg]

Литературната творба и нейната екранизирана версия – експеримент, общество, власт (по примера на анкети със студенти)

Abstract: *The article highlights three main points: (1) the experiment - once, as a research that tries to outline the dimensions of the interconnection between the literary work and its screened version in the minds of today's young people, and secondly as an experiment of the Regime on socialist society through the mechanisms of cinema. (2) the public - what have been the public attitudes and expectations of cinema in Bulgaria before 1989 and what are contemporary public expectations regarding the obligatory literary works in education in literature and their film analogues; (3) the regime - the specifics of ideological uses of cinema; the strategies of "the regime" in the formation of national self-awareness through the tools of literary education and through interpretations of classical literary stories in screen productions (TV theater, film, TV series).*

The article is based on a study conducted among students in Bulgarian Philology (full-time and part-time) and in English Language and Ethnology (full-time), at the Faculty of Philology at "Neofit Rilski" South-West University during 2016/2017 and 2017/2018 academic years. The survey has been conducted in the form of polls and semi-structured interviews.

Key word: *cinema, literature, regime, society, experiment.*

Първоначално проучването беше базирано на проведена анкета със студенти от Филологическия факултет на ЮЗУ „Н. Рилски“, като общият брой на анкетираните студенти е 50. Анкетата беше предпочетена като форма на теренно проучване, доколкото тя принадлежи към количествените методи на изследване и дава възможност да бъдат обхванати по-голям брой студенти за постигане на подходяща представителна извадка. Анкетата съдържа 20 въпроса със свободни отговори, като така се доближава до полуструктурираното интервю, което предлага възможност и за качествен анализ. От друга страна, анкетата позволява да бъде запазена анонимността на анкетираните студенти,

с оглед на това, че сред интервюираните имаше и студенти от турски произход, както и студенти българи мюсюлмани, за които се предполагаше, че някои от поставените въпроси биха били идеологически болезнени. Пряката работа с тези студенти потвърди предварителните опасения относно нашата предпазливост по отношение на групата въпроси, засягащи идеологическата употребата на киното в миналото от социалистическата власт в България.

На следващ етап беше приложен и качествен метод на изследване, реализиран посредством полуструктурирани интервюта и свободни разговори с цел да се преодолее вероятността, анкетираните студенти да дават отговори, които според тях се очакват, а не които те искрено споделят.

Въпросът за употребата на екранизираната версия на литературна творба в обучението по литература има на първо място методически аспект. Веднъж поставя въпроса за възможността екранизирана версия на литературна творба да бъде успешно използвана в обучението на студенти в различните дисциплини, разглеждащи българската литература, втори път, се отнася до възможността филмовата версия на творбата да бъде използвана при литературното обучение в основната и гимназиалната степен на българското училище. Предизвикателството тук е съществено, доколкото у нас не съществуват сериозни методически разработки, интерпретиращи въпроса за приложението на киното в литературното обучение. Въпреки че филмите негласно се използват в литературното обучение, учебните програми по литература не съдържат компонент, който да се отнася до употребата на киното за образователни цели специално в частта литературно обучение. Тук е необходимо да се посочи, че отношението към подобна употреба на киното в часовете по литература се интерпретира двояко от самата учителска общност – от една страна, като иновативен подход, употребата на който е заявка за модерно обучение, и от друга – като предпоставка за непълноценен учебен процес, който игнорира литературната творба, подменяйки я с лесно възприемаем и различен от литературния текст продукт. Несъмнено тук отношение има и учебната среда, която принципно не е съобразена и не предлага необходимите условия за включването на филма като пълноценен обучителен продукт.

Разглеждането на въпроса, отнасящ се до експериментите на властта в употребата на киното като средство за идеологическо въздействие, е необходимо да се очертае времевият диапазон, за който се смята, че киното е идеологически употребявано. Той е особено любопитен от гледна точка на приписваната му идеологическа същност и от степента на нейното въздействие върху съвременните студенти, които не са били родени във времето на „идеологизираното кино“.

Българското кино вече е на повече от сто години, а неговото начало се поставя с общоизвестния филм на Васил Гендов „Българан е галант“. Филмът е популярен като факт, но не и като продукт, тъй като с изключение на няколко кадъра лентата не е съхранена. Броят на филмите, създадени в периода от

1915 г. до налагането на комунистическата власт в България, е 55 (до 1948 г.). Още проходящото българско кино (ако приемем, че именно през спорната за историците на българското кино 1910 г. се е състояла първата прожекция на „Българан е галант“) е идеологически натоварено с филма на австрийския режисьор Георг Якоби „Богдан Стимов“ (1916 г.), с който освен че се пропагандира благотворителна акция за Българския червен кръст и Турския червен полумесец под патронажа на царица Елеонора, България е представена в положителна светлина пред публиката на страните от Тройния съюз. Нещо повече, в няколко кадъра се появяват и членовете на царското семейство – цар Фердинанд и царица Елеонора (Грозев 2011: 90 – 91). Заедно с това се появяват и първите оценки за естетическата стойност на киното, както и въпросът доколко киното е изкуство и каква е връзката му с театъра и литературата. Може би съвсем логично като първа се появява оценката на литературния и театрален критик, френският възпитаник Иван Андрейчин, за когото киното ще влезе в естествен сблъсък с театъра и ще го победи, тъй като „във всички области на човешкия труд, машината побеждава и прави излишна човешката сила“ (Андрейчин 1910: 68). Киното не убягва и от критическия поглед на литературоведа, критика и преводач Александър Балабанов, който също обръща внимание на въпроса за естетическите достойнства на новия културен факт (Балабанов 1909).

Анализ и наблюдение върху новото изкуство в България, имащо пряко отношение към разглеждания от нас въпрос, е студията на писателя Стилиян Чилингиров от 1914 г. „Кинематографът – частен или обществен“ (Чилингиров 1914). Чилингиров подхожда социологически към киното от гледна точка на възможностите му за възпитателно въздействие и ценностно изграждане особено сред младите. Според него именно частният характер на киното и личната инициатива, основана на стремеж на приходи от прожекции, са предпоставка за посредствения подбор на кино творбите, достигащи до зрителя. Като възможност за решаване на проблема с обезценяването на зрителския вкус и превръщането на киното в просветителско и възпитателно средство писателят вижда в премахването на частната инициатива в киноразпространението и налагането на пълен контрол от страна на държавата и читалищните настоятелства.

През разглеждания период се пораждат обществени настроения, произтичащи основно от средите на учителството, за налагане на контрол от страна на държавата по посока на репертоара на киносалоните у нас. В следствие на това към Министерството на просвещението през 1914 г. е създадена комисия, която да осъществява контрол върху излъчваните в кината филми (Грозев 2011: 102). На следващата година се появява и „Правилник за контрола на кинематографическите филми“, въведен с Указ № 378 от княз Фердинанд I (вж. „Държавен вестник“, бр. 178, 1915, с. 3). Основните акценти в Правилника са по посока на контрол спрямо сцени, възбуждащи ниски инстинкти, пропо-

вядващи бунтове и анархизъм, представящи бандитизъм и кървави сцени, подиграващи религиозните и националните чувства, оскърбяващи държавната власт, както и филми с лошо качество.

Със значително повече задачи, както и различен по дух е „Законът за кинематографите“, въведен с указ № 72 на цар Борис III през 1930 г. (<http://kinoto.bg/bg/articles/arhivi/zakon-za-kinematografite-1930-g>). Ако Правилникът от 1915 г. в своя най-общ смисъл е едно морализаторско средство, което откликва на обществените нагласи по отношение на новото изкуство, то на Законът от 1930 г. са възложени значително повече задачи, свързани както с контрола върху кинематографите, така и с обучението и възпитанието, отнасящи се до религиозните и национални чувства. В него в чл. 1 е заявено, че: „Върховният надзор над всички кинематографи принадлежи на Министерството на народното просвещение“. Към лицата, откриващи кинематографи, има изрично изискване *да не са осъждани* (Чл. 2.). Наложено е възрастово ограничение за посещение на кинематограф – 18 години, „ако за филма, който се прожектира, няма предварително разрешение от контролните органи на Министерството на народното просвещение (Чл. 14.)“. Особено любопитен е Чл. 13. от същия закон, който определя състава на контролиращия орган – *Върховния съвет за кинематографите в България*: представител на Министерството на войната, на земеделието и държавните имоти, на обществените сгради, пътищата и благоустройството; представител на Св. Синод, представител на Софийската търговско-индустриална камара; главния секретар на Министерството на народното просвещение; началникът на средното и основно образование при Министерството на народното просвещение; един представител на Читалищния съюз в България; представител на Дирекцията на народното здраве; представител на Дома на изкуството и печата, директорът на училищните кинематографи.

Глава II на Закона урежда въпроса за „Читалищни, училищни и подвижни кинематографи“, като тук особено интересен е Чл. 30.: „Училищните кинематографи имат за цел да *допълнят знанията на учащата се младеж* и на населението, *да подпомогнат нагледното обучение по отделните предмети* в училището, да дават познания в областта на науките и изкуствата, *да насаждат граждански, национални, религиозни, нравствени и семейни добродетели*, да култивират художествен усет, както и да поддържат и заякчават връзката между училището и семейството“. Съдържанието на този член еднозначно показва, че киното се разбира не само като средство за обучение, но и като важен инструмент за идеологическо въздействие върху учениците. Според Чл. 38. контролът по места върху научно-възпитателната работа на училищните кинематографи освен управителят има и „местният родителско-учителски комитет“.

В българското кино настъпват бързи промени веднага след септември 1944 г., въпреки че до 1948 г. няколко частни кинематографични фирми за-

павзат своето съществуване (подробно за настъпилите промени – Грозев 2011: 236 – 257).

След 1948 г. кинопроизводството у нас е национализирано, а през 1962 г. със създаването на Студия за игрални филми „Бояна“ то е и централизирано. Така с единственото държавно предприятие за производство на филми се поставя идеологическа рамка и се осъществява пълен контрол върху киноиндустрията у нас. В същото време производството на филми се осъществява в големи мащаби, като се има предвид, че Студия за игрални филми „Бояна“ продуцира за периода до 1989 г. средно годишно по 20 игрални, 25 телевизионни и 50 анимационни филма. По този показател НР България изпреварва останалите балкански страни.

В годините на социализма киното се популяризира чрез голям брой кинозалони – над 3000 за цялата страна, а от края на 1960-те години и посредством Националната телевизия. Друг тип изследване може да покаже какъв е процентът на телевизори в българските домакинства в края на 1960-те години, за да се отчете силата на въздействие на телевизионното кино върху населението. Все пак трябва да се подчертае, че киното на този етап е без сериозна конкуренция – такава, каквато има днес от всички средства за продуциране и възпроизводство на електронен образ. Изнесените дотук кратко обобщени данни имат за цел единствено да покажат, че комунистическата власт гледа сериозно на киното и то е важен идеологически инструмент през разглеждания период.

Така очертаният контекст на функционирането на българското кино в периода преди и след 1944 г. показва еднозначно, че властите категорично са осъзнавали и използвали възможностите на киното по посока на неговите обучителни, но и идеологически възможности. Тъй като проведената анкета се отнася до студенти, родени след 1990 г., е интересно да се види какъв е съвременният контекст на функциониране на киното. Тук съвсем бегло ще споменем съвременния *Закон за филмовата индустрия*, като обърнем внимание на факта, че в него липсват части, които да третират киното като средство за обучение или идеологическо въздействие. В Чл. 1. са разписани задачите на действащия закон: „Този закон урежда отношенията, свързани с производството, разпространението, промоцията и показва на филмите в Република България и държавното подпомагане на българската филмова индустрия, като създава условия за нейното развитие“. Цитираният Чл. 1. ясно показва, че киното се е освободило от идеологическата опека на закона, който към настоящия момент се интересува преди всичко от киното като индустрия. Единственият контрол по отношение съдържанието на филмите се отнася до възпиране на разпространението на образци, „които възхваляват или оневиняват жестокост, насилие или употреба на наркотици, подбуждат към ненавист на основата на расов, полов, религиозен или национален признак“ (Чл. 37.).

Ако трябва най-общо да се съпоставят отделните периоди (преди и след 1944 г.), може да се каже, че идеологическият контрол спрямо киното преди 1944 г. се осъществява по отношение на зрителя и възможността да бъде гледан или не определен филм. В периода след 1944 г. до 1989 г. се контролира предхождащият процес, а именно – замисъл и създаване на филма. Наред с това съществуват изключения на вече създаден, но спрял от разпространение филм. Разбира се, колективните посещения на филми също са своеобразна форма на контрол на филмовото потребление.

Филмите, които са екранизирани версии на предвидени за изучаване литературни творби, са създадени в голямата си част в периода 1944 – 1989 г. и носят неговите идеологически белези. Вече беше споменато, че студентите, обект на провеждане на изследването, са родени доста по-късно и върху този период тях не би трябвало да има пряко отражение. Разбира се, трябва да се има предвид, че получените отговори са своеобразна моментна снимка на разбирането на студентите за мястото на киното в литературното обучение. В този смисъл проучването отразява специфични разбирания в конкретно време и е логично, те да не съвпадат с предишни или с последващи оценки. Как най-общо могат да се обобщат резултатите от анкетата и какви изводи могат да се направят от тях?

Отговорите на студентите на един от основните въпроси в анкетата: *Каква е основната задача на литературата?*, се колебаят между полюса – запълване на свободното време и крайно противоположният аспект – изграждане на самосъзнание. Ако първият тип отговори са спорадични, то вторият тип преобладават, като са доразвити по посока на разбирането, че литературата е основно средство за запознаване с националното минало и история. Отговорите са изключително показателни относно функцията на литературата, която се натоварва с функциите на историческия разказ, което от своя страна вторично я идеологизира. От художествения текст се очаква да обучава в национална история, т.е. творбата се полага в чуждо на нея поле, това на историческата наука. Така срещу историческия разказ, който се основава на историческия документ и е специфична форма на негов научен „преразказ“, се поставя фикционалният художествен текст, който носи белезите на историчност, но по същество е нещо коренно различно.

Това е проблем, известен още от Възраждането, е подробно очертан и анализиран от Ел. Тачева в нейното основополагащо изследване „Свищовският литературен кръг в историята на българската възрожденска литература“. Според изследователката, още в началото на XIX век „паралелните търсения на литературното мислене“ откриват „книгата-учебник“ и „книгата-история“ (Тачева 2003:73) – „Етнодиференциращата енергия на историята също е потърсена, за да бъде вградена в училищния дискурс. Историографските опити, [...] са ориентирани към идеята за светска образованост и модерно учебно четиво“ (пак там).

Друг е въпросът доколко действащите съвременни учебници интерпретиращи българската история предлагат нейния обективен образ, а не изграждат очаквания от обществото разказ-мит за българското минало. Както учебниците по литература поради своята масовост и общодостъпност изграждат представата за „високите“ образци на българската литература, така учебниците по история се оказват основен „източник на историческо знание“, притежаващи „каноничен характер“ (виж Иванова 2012).

От гледна точка на поставената изследователска задача особено показателни са отговорите на въпроса: *Кой филм или литературна творба се оценяват високо от българското общество не толкова заради художествените му/и качества, отколкото заради историята, която разказва?*. От всички филми, които са екранизирана версия на изучавана литературна творба, категорично водещо място заема „Време разделно“, създаден по едноименния роман на Антон Дончев, като веднага след него се нарежда „Под игото“. Въпреки че анкетата беше предпочетена като метод, гарантиращ анонимността на анкетирания, студентите българи мюсюлмани и български турци изрично подчертаха, че желаят анонимност. Групите, в които беше проведена анкетата, са твърде малки, което предпостави при анализа на анкетите неволното установяване на авторството на анкетните листове. Тъй като изследователската етика го изисква, анонимността на студентите е запазена, но все пак е любопитен резултатът от техните отговори. Категорично отново водещо от гледна точка на тяхната задължителна употреба в обучението по литература заемат филмите „Време разделно“ и „Под игото“. Тази констатация не може, а и не бива да бъде обяснявана еднозначно. По-скоро може да се изразят различни допускания, които вероятно в своята едновременност биха дали някакъв отговор.

По отношение на студентите българи мюсюлмани този факт може да бъде обяснен с негласното убеждение, станало част от криптокултурата на тази религиозна общност, а именно че общността е продукт на насилствена ислямизация. Подобно мнение е често споделяно в техни теренни проучвания от самите тях, както и от техни респонденти (също българи мюсюлмани). Но дори и в този случай може да се изрази някакво съмнение, тъй като в повечето случаи се задейства моделът не на откровения, а на очаквания отговор (дори когато допитването е анонимно). Разбира се, проблемът е твърде сложен. Не по-малко любопитство буди фактът, че студентка – българска туркиня – дава същия отговор. Възможно е да става дума за проблем на изследователската авторрецепция, при която нашите предварителни очаквания се сблъскват с обективната реалност.

Може де се допусне и следваща интерпретация, която произтича от особения статут на филма – той битува в колективното съзнание, разпънат между крайното си отрицание, като груба идеологическа манипулация, употребена в кризисното време на „Възродителния процес“ и почти категоричното си съ-

ществуване на съвременен мит, без който големият национален мит на българите би бил непълноценен. В този смисъл е възможно извеждането му на първо място да не е произтича от приемането на неговата идеологемна сърцевина, а от безпрекословното приемане на първенстващата му роля, именно защото се мисли като мит, който не може да бъде оспорван. В този ред е логично да се спомене фактът, че филмът беше класиран на първо място в телевизионната анкета „Лачените обувки на незнайния воин“, която показва зрителската оценка за стоте най-харесвани български филма. Колкото и едно подобно проучване, облечено в забавен формат, да е лишено от изследователска прецизност, то ясно показва обществените нагласи. То не дава отговор на въпроса: „По каква причина (критерии) го класирахте на първо място?“. Не става ясно дали при зрителския избор са били водещи кинематографичните достойнства на филма, или определяща е била неговата идеологическа основа. И все пак идеологизираният избор се натрапва предвид факта, че филмови образци с висока художествена и кинематографична стойност останаха „незабелязани“ от българския зрител. Тук само ще подчертаем, че процесът на митологизация се гради върху няколко сериозни опори. Първо – това е „Чепинският летописен запис“ на поп Методий Драгинов, като тук съвсем не става дума за доказването на неговата достоверност или недостоверност. От разговори със студенти българи мюсюлмани става ясно, че той присъства в колективното съзнание на общността като по-достоверен документ, отколкото изследванията, например, на османиста Махиел Кийл (Кийл 2017), доказващи през османските джизие-регистри поетапната и икономически предпоставена промяна на религията. Тук логично идва въпросът: „Защо документът, чиято автентичност е научно оборена, се мисли като достоверен?“, който настоящата статия само поставя. Втората опора е многократно коментираното време за създаване на романа – 43 дни. Това писане може да бъде сравнено с акта на получаване на скрижалите от Моисей или с пророческо откровение – т.е. своеобразна божествена намеса, игнорираща обичайния творчески акт. Третата опора е съвпадението на кризите – кризата в романа (респективно във филма) и кризата по време на неговата употреба. Така филмът загуби своята първична кинематографична същност и придоби нова – митологична, тъй като художественото време и неговата криза съвпадна с кризата на реалното време.

Отговорите на въпроса: *Има ли роля литературата за изграждане на национално самосъзнание?*, са не по-малко любопитни. По-голямата част от тях са положителни и в някаква степен това беше очаквано, но те представят в голямата си част една твърде неспецифична роля, която студентите приписват на литературата. Разбирания като: „Това е историята на един народ“, „Играе главна роля за изграждане на националното самосъзнание“, „Дава възможност да се докоснем до това, което се е случвало векове наред“, „Литературата е средство за укрепване на националното самосъзнание“ и пр. преобладават в писмените отговори на студентите. Част от отговорите приписват на литера-

турата качества, които по презумпция притежава историческата наука. Те в голяма степен са показателни как масовият читател възприема литературния текст, а оттук може да се правят изводи кои качества на литературната творба са в основата за нейното престижно конституиране в колективното съзнание.

В този контекст е интересно едно мнение за романа от 1965 г., излязло в методическото списание „История и география“: „Историческият роман „Време разделно“ оказва силно патриотично въздействие върху читателя и е ценно художествено произведение, което обосновава и ярко разкрива религиозния фанатизъм на исляма. С успех може да се ползува за патриотичното и атеистическо възпитание на учениците, особено в районите с българо-мохамеданско население“ (Якимова 1965: 55 – 57). Публикацията е поместена в списание, което е предназначено за учителите по история и география и започва да излиза през 1958 г. като орган на Министерството на образованието. Този факт показва, че веднага след първото издание на романа (1964 г.) той е мислен и употребяван надлитературно като средство за патриотическо и атеистическо възпитание именно в контекста на българското образование.

Въпросът: *Има ли роля киното за изграждане на национално самосъзнание?*, е аналогичен на предходния, но в него литературата е заменена с кино. И в този случай преобладаващите отговори са положителни и почти идентични по съдържание на предходните. Очаквано, има отговори, които съпоставят литературата и киното: „Не толкова, колкото литературата“, но друга група отговори са категорични в осмислянето на киното като средство за формиране на национално съзнание и историческа памет: „Когато гледаме един филм, който ни разказва за историческото ни минало и е стойностно направен, ще ни накара да се чувстваме горди българи“. Особено показателен е отговорът: „Има. По този начин ще се докоснем до истинските събития, съпътствали нашия живот векове наред. Ще дам пример с филма „Време разделно“. В него можем да проследим какво се е случвало, когато сме били под турско робство“. Малка група от въпросите се усъмняват във възможностите на киното въобще: „Въпрос на гледна точка. Спорно е!“; „Българинът трябва да се научи да чете книги. Филмът е бягство от книгата!“. На филма се приписват предимно развлекателна роля и той бива съпоставят с литературата, на която се делегира правото да бъде престижното изкуство, а оттук и да изпълнява задачи, свързани с изграждане на националното самосъзнание.

В същото време има и група отговори, които са критични както по отношение на художествените достойнства на киното, така и по отношение на възможността то да бъде употребено като средство за манипулация: „Киното е излязло отдавна от пределите си (предаваме написаното без редакция, бел. авт.) да изгражда каквото и да било съзнание в обществото, което и без друго е деградирало“; „Донякъде, защото понякога гледната точка може да бъде изкривена с цел да се наложи единно национално-политическо самосъзнание“. Двете мнения са противоречиви по смисъл. В първото на критика са подложени

ни едновременно и киното и обществото, като неспособността на киното е видяна като произтичаща от деградиралото общество. Във второто твърдение е посочена възможността киното да се употребява като инструмент за манипулативно идеологическо въздействие.

Като наблюдатели на живи процеси в обществото, отчитаме факта, че рецепцията на определена художествена творба е нееднозначна в различните исторически контексти. За това как се възприема определен филм и как неговата рецепция се мени във времето дава отговор Мария Тодорова в „Ислямизацията като мотив в българската историография, литература и кино“ (Тодорова 2010: 390 – 419), представяйки свой опит да покаже пред студентската аудитория на Уелсли Колидж (САЩ) филма „Време разделно“. Както сама споделя, изборът на конкретния филм е предопределен от мнението ѝ, че той е „добра основа за дискусия както върху национални интерпретации на едно имперско минало, така и върху съвременните проблеми“ (Пак там: 390). Острата реакция срещу избора ѝ от страна на млада жена, туркиня от България, е поводът М. Тодорова да си зададе въпроса за връзката между процеса на възприемане и спецификата на контекста, в който определен художествен продукт ще бъде възприеман. Опитът на Тодорова е от 1999 г. – отразеният в статията от 2017 г. Контекстът на възприемане е различен както по отношение на времето – изминали са 18 години, така и по отношение на мястото – теренно проучване, върху което се опира статията, е проведено в ЮЗУ „Н. Рилски“ (Благоевград), който е неотменна и особено важна образователна институция в региона, а влиянието му върху местното население (включително върху българите мюсюлмани и българските турци) далеч надхвърля чисто образователните функции.

Мария Тодорова посочва, че анализира романа и филма не с високата и задълбочена претенция на литературния изследовател, а посредством „елементарен прочит на литературния текст от историк“ (Пак там: 410 – 413), като по този начин разбулва привидностите, с които обичайно са облечени и двете творби (роман и филм). Нейното категорично твърдение е, че романът „не използва никакви етнически или национални стереотипи“, че творбата не „обрисова национални типажи, а чисто човешки“ (Пак там: 410 – 413). Това и дава повод да заключи: „Струва ми се, че ислямизацията като добре усвоен мотив е послужила като форма за изливане на нов материал и на ново послание. Цялата история може да се интерпретира като един алегоричен разказ за власт и толерантност, за политически фанатизъм и житейски компромис; за вземане на непоколебима житейска и политическа позиция, за законност и ред, за деспотизъм и произвол, за героизъм и саможертва, за сласт и любов, една история с много силно и без съмнение актуално звучене“ (Пак там: 410 – 413).

Не по-малко показателни са отговорите на въпроса: *Кои филми трябва да се изучават задължително в българското училище?*, като и в този случай

бяхме изненадани от нашите студенти българи мюсюлмани и български турци. Преобладаващите отговори от всички анкетни карти – на първо място „Под игото“ и на второ място „Време разделно“ се съдържаха и в техните отговори. Все пак трябва да се подчертае, че „Под игото“ се съдържа в половината от всички отговори, а повече от половината от останалите се пода на „Време разделно“. Вероятно този дял на „Под игото“ в отговорите до голяма степен е предпоставен от популярността и неоспоримостта на водеща книга. Само да припомним, че „Под игото“ беше класирана като любима книга на българите в телевизионния конкурс на БНТ „Голямото четене“.

Въпросът: *Кой от филмите е надхвърлил задачата си да бъде изкуство и е политически употребен?*, е подчертано директен. Тук се натрапва отказът или невъзможността интервюираните да дадат отговор – 32 от всички 50 не дават отговор. Въпреки че един от отговорите е различен от общите нагласи, той трябва да бъде споменат: „Колкото и да държи класациите за най-български филм, той („Време разделно“) е политически употребен. Наслоена е омраза срещу поробителите, но задаваме ли си въпроса по време на сватбата във филма коя е тази религия, която позволява ритането на хляба. Ислямът – християнството; турци – българи – нестихваща вражда“ (отговорът е представен без редакция, бел. авт.). Този отговор се усъмнява в реалистичната адекватност на сцената със сватбата и стъпкиания от Караибрахим хляб, опирайки се на твърдението, че и в двете религии отношението към хляба е аналогично и той като символ стои категорично високо. Тук само може да се мисли по посока на факта, че именно тази сцена многократно е изваждана от контекста на самия филм с пропагандна цел. Именно тя послужи като силен аргумент да бъдат исторически „изобретени“ множество съвременни сватби, които са режисирани и повтарят епизода със сватбата, състояла се на поляната.

Като заключение може да се каже, че върху киното в България се упражнява идеологически контрол още от самото му начало. Характерът на идеологическите употреби на киното в различните периоди са различни, както е различен и контролът върху етапите на неговото реализиране – творческо намерение и създаване или достъп до зрителя и зрителско възприемане. Логично е съвременният контрол върху киното да се реализира единствено по посока на осмислянето му като търговски продукт, което обаче не отменя обществените очаквания към него като художествен продукт с висока идеологическа стойност. За това как се мисли екранизираната версия на литературната творба от студентите даде интересни (макар и очаквани) резултати. Обобщено може да се твърди, че въпреки предполагаемата идеологическа необремененост на студентите, родени след 1990 г., подобна беше регистрирана в анкетните отговори. Те представят още една гледна точка към въпроса за експериментите на властта с киното и как то би могло да се използва като силно идеологическо средство. Отговорите на студентите в някаква степен осветляват и въпроса за рецепцията на литературната творба или възприема-

нето на определен филм от аудиторията особено когато е обвързана с исторически факт. В същото време анкетата показва, че съдържащата се в художествената творба (литературна или кинематографична) идеологията е устойчива и с времето може да се превърне устойчив мит.

Литература:

Андрейчин 1910: *Андрейчин, Иван Ст.* Книга за театъра. С., 1910. [Andreychin, Ivan St. Kniga za tuatara]

Балабанов 1909: *Балабанов, Александър.* Мисли върху театъра. – В: *Художник* 1909, № 4. [Balabanov, Aleksandar. Misli varhu tuatara]

Грозев 2011: *Грозев, Александър.* Киното в България. Част I (1897 – 1956). Изд. Фабер, С., 2011. [Grozев, Aleksandar. Kinoto v Bulgariya.]

Закон за кинематографите (<http://kinoto.bg/bg/articles/arhivi/zakon-za-kinematografite-1930-g> – посетен последно на 08.08.2018 г.)

Закон за филмовата индустрия:

<https://www.nfc.bg/%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5-%D0%B8-%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B8/%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5> (последно посетен на 18.08.2018 г.)

Иванова 2012: *Иванова, Евгения.* Консенсуси на българската памет. – В: *Либерален преглед*, 2012 г. (<http://librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/1537-2012-03-29-07-44-45>) [Ivanova, Evgeniya. Konsensusi na balgarskata pamet]

Кийл 2017: *Кийл, Махиел.* България под османска власт. ИК „Тендрил“, С., 2017. [Kiy, Mahiel. Bulgariya pod osmanska vlast.]

Тачева 2003: *Тачева, Елена.* Свищовският литературен кръг в историята на българската възрожденска литература. УИ „Н. Рилски“, Благоевград, 2003. [Tacheva, Elena. Svishtovskiyat literaturnen krag v istoriyata na balgarskata vazrozhdhen-ska literatura.]

Тодорова 2010: *Тодорова, Мария.* България, Балканите, светът: идеи, процеси, събития, Изд. „Просвета“. София, 2010. [Todorova, Mariya. Bulgariya, Balkanite, svetat: idei, protsesi, sabitiya]

Чилингиров 1914: *Чилингиров, Стилян.* Кинематографът – частен или обществен. – В: *Преглед на министерството на вътрешните работи и народното здраве*. N 7-10, 1914 г. [Chilingirov, Stilyan. Kinematografat – chasten ili obshtestven]

Якимова 1965: *Якимова, Вера.* „Време разделно“ – исторически роман от Антон Дончев. – В: *История и география*, бр. 3, 1965 г. [Yakimova, Vera. „Vreme razdelno“ – istoricheski roman ot Anton Donchev].

Михаел Митерауер
Виенски университет
[michael.mitterauer@univie.ac.at]

Един експеримент между университета и училището: списанието за учители “Приноси към социално-историческото познание”

Abstract: *The collaboration between university scholars and the teachers in the high schools is very often but in Austria it did not happened for a long time. In 1971 assistant professors from the Institute of Economic and Social History at Vienna University founded together with teachers from the high schools the journal “Contributions to the historical social knowledge”. By that time it was an unique experiment. This cooperation has been functioning for decades. It contributed a lot for the development of the history research and science as well as for teaching history. Only by experiments and exchange with society science could remain alive and relevant.*

Key word: *history, social science, post diploma education of teachers, experiments in the universities.*

В началото нямаше теоретични напътствия, нито програмен текст, нито пък разяснения за основните цели, а само една покана:

Почитаеми колеги,

Това обръщение е един експеримент.

Ние се опитваме да ви предоставим допълнителни материали за часовете по история и обществознание. Знаем, че в първия брой това ще е съвсем недостатъчно – планирането в по-дългосрочен план ще е възможно едва с течение на времето. И все пак вярваме, че и в този брой представяме напълно различни по характер статии. Моля, вземете отношение към тях с помощта на приложената анкетна карта. От вашата критика ще можем да видим дали нашето начинание има смисъл. Или дали самото начинание е смислено, но началото не е сполучливо. И в какви посоки трябва да се направят промени. Изразете своя интерес, ако мислите, че би било хубаво да има едно списание с теми от историческото социално познание, т. е. теми от

социалното познание, представени чрез исторически материал. *Hue* Ви молим за Вашата критика и мнения за това как да изглежда редакционно списанието, както и за съвети как можем да го финансираме. (Beitraege zur Historische Sozialkunde, 1/1, Mai 1971).

„*Hue*“ – това беше работната група за социално-историческо познание към Института за стопанска история към Виенския университет. От една страна ставаше дума за асистенти в института и студенти по история, а от друга – за гимназиални преподаватели. Професорите в института фигурираха в първия брой, но не участваха в основния екип. Така се получи една нова форма на съвместна работа между университета и училището.

Адресатите на тази покана за мнение и съвет бяха колеги и колежки от всички видове училища, където трябваше да се преподава новата дисциплина „История и социално познание (обществознание)“¹.

Към първия брой на списанието беше приложен формуляр за отговор на въпросите. И тази възможност да се изрази мнение беше широко използвана. Имаше и критични реакции. Така се получи диалог между училището и университета. Такива форми на интеракция между образователните институции имаха голямо значение и дотогава бяха неизпробван експеримент. Основателите на списанието искаха да осигурят за преподаването в училище допълнителен учебен материал, който да обхване социално-исторически теми. Но в университетите липсваха достатъчно предпоставки, както в преподаването, така и в изследователската работа, за да се осъществи това намерение. Търсеха се нови социално-исторически постановки и това беше голямо предизвикателство, както за училищата, така и за университетите. Новото списание даде предпазливите определения „*допълнителни материали*“ и „*примерно представяне*“. Общите усилия за намиране на такъв подход бяха експеримент, чийто шансове за реализация тогава не можеха да се предвидят.

Образователно-политическият контекст

Непосредствен подтик за създаването на предмета „*История и обществознание*“ в Австрия бе даден през 1969 г. Дискусията за новото учебно съдържание първоначално тръгва от Германия, където през 1960-те години се стига до остро противопоставяне по този въпрос. Социалните науки придобиват голямо обществено значение и търсят път към подобаващо място в учебното дело. Традиционното преподаване на история е поставено под въпрос по отношение на своята релевантност за съвремието и все повече е принудено да се защитава. На някои места се говори за премахването на историята като предмет с всички свои последици за образованието на учители в университетите. Тази основополагаща заплаха доведе до това да се потърси нова форма

¹ Дисциплината „История и обществознание“ е въведена в преподаването в Австрия също през 1971 г.

чрез приобщаването на социално-научно учебно съдържание. В Австрия тази дискусия възниква по-късно и от самото начало се води в духа на компромисните формули за преподаване на „История и обществознание“ и „География и стопанска наука“. Но нито училищата, нито университетите бяха подготвени за тази нова ориентация.

Все пак би било твърде опростено да се обясни създаването на „Приносите“ само чрез необходимостта от учебни материали за преподаването и преквалификацията на учителите по история. Несъмнено, списанието се заражда в резултат на едно общо недоволство на младите историци и изобщо на изследователските среди в историческата наука. Затова не става дума само за прибавянето на социално-научни теми и подходи – става дума за основно обновяване на дисциплината *история*. „Историческата социална наука“ се превръща в стратегическо важно понятие на тази борба за обновяване на историята и обединителен център на съмишленици.

Особено добре това се вижда в някои критични броеве на списанието, противопоставящи се на традиционното празнично отбелязване на юбилейни дати. Възпоминанията на „велики личности“ и „велики събития“ от собственото минало – изобщо идентификационното боравене с историята – вместо аналитичното, насърчиха много хора да се противопоставят на традиционните исторически образи, и то не само от социално-историческа перспектива.

Важно условие за появата на „Приносите“ е дебатът от 1960-те и 1970-те години за основно реформиране на висшето образование. През 1966 г. е приет нов закон за висшето образование, който формулира нови образователни цели, а през следващите години се дебатира университетската система. През 1968 г. в резултат на студентска инициатива към Института за стопанска и социална история на Виенския университет е създадено първото институтско представителство към университета. Темата за политическото участие става принцип в „Приносите“. Световното студентското движение от 1968 г. също изиграва важна роля, макар че в Австрия настроенията за промяна започват значително по-рано. Още през 1965 г. те намират израз в легендарния „Симпозиум 600“. Това е студентското паралелно отбелязване (по-точно – организирано в противовес на официалното празнуване) на 600 годишния юбилей на Виенския университет. Ернст Ханиш с право определя тази студентска акция като „интелектуален вододел“ в своята книга „Дългата сянка на държавата. Австрийската обществена история през 20 век“ (1994).

Дългосрочни перспективи (1971 – 2014 г.)

През 1974 г. Ернст Брукмюлер пише, че всички периодични издания преживяват критичната си фаза или веднага след създаването си, или през третата година, или едва след 20 години, но „Приносите“ успешно са преодолели първите два критични момента. Днес те отдавна са преминали и третата фаза, навлизайки с леко променено заглавие в 47-мата си годишнина (2017).

Днес списанието излиза четири пъти годишно, като всяка от книжките е тематична и обхваща 48 страници. Списанието съдържа статии, както и дидактични материали по исторически теми, препоръки за преподаването на „*политическо образование*” и за работа по проекти, публикации, ориентирани към практиката, библиографии, дискусии по въпроси на училищната политика. Целта е да се представи нова социално-историческа литература в кратка и четивна форма, която да бъде полезна за преподаването в училище.

Актьори и автори

В изграждането на списанието участват и студенти, и студентки – както в годините на изграждането му, така и днес. Пример за това е книжка 1 от 2014 г. с основна тема „Гладът в исторически контекст. Теории – примери – решения”. Тя възниква от един курс по проекта „История на глада от Средновековието до XX век. Причини и развития на гладните кризи /кризи на глада в дългосрочна перспектива/”. Ръководители на този курс са трима научни сътрудници от *Института по стопанска и социална история*. Повечето от авторите и авторките на статиите все още следват в университета.

Има много такива тематични книжки, които се развиват от университетски курсове, макар че в редакционната колегия на „*Приносите*” не са включени студенти. Към кръга на авторите принадлежат и много учители и учителки. Те споделят и своя опит при използването на тематичните броеве в преподаването. Преподавателите са не само автори, но участват и в редакционната колегия. Важна инициатива, която идва от училището е големият проект „Вие като място на *славяне* – някога и сега”. В хода на работата по отделните книжки възникват повече или по-малко сплотени екипи, които след това продължават съвместната си работа.

Мрежа на интердисциплинарността

Според Йохан Климт, специалист по училищно образование в началото на 1970-те години, дисциплината „*социално познание*” включва само малка част социология. Тя трябва да включва според него етнология, стопанска история, социална психология, политология и правно познание. („*Приноси...*”, 1/1971:1). Така от самото начало интердисциплинарността е важна задача от подготовката и преквалификацията на учителите. Затова се организират семинари с по един представител историк и по един от другите дисциплини. В „*Приносите*” също се търси интердисциплинарност. Израз на съвместната работа с историята на изкуството е книжката „*Архитектура и общество*”, а с историята на църквата – „*Ритуал и общество*”. Редица тематични книжки, посветени на биологистични постановки в историята, правят биологията партньорска дисциплина. По темата „*Брак и семейство в древните цивилизации*” социалната история се кооперира с така наречените „*Орхидейни науки*”: египтология, ориенталистика, японистика и синология. Тези тематични книжки

дават възможности за намиране на междупредметни връзки – като например проектът „*Промени и континуитети в света на труда*” свързва преподаването по немски език, история и социално познание. Една от книжките със заглавие „*Запазване – променяне – разрушаване*”, която се отнася до архитектурата и закрилата на паметниците, се използва и в преподаването на изобразително изкуство, география и стопанско познание, политическо образование и труд, практическо обучение. Вижда се, че от този подход има практическа полза, което води до изнамиране на повече нови и нови теми.

Представяне на дългосрочни процеси и разрези (профили)

От самото си начало списанието си поставя за цел да преодолее хронологичното разказване на историята по протежение на епохите. „*Приносите*“ се съсредоточават върху отделни социални феномени, които анализират в тяхната историческа промяна – по правило до времето на съвременността. Особената ценност на този подход е в по-доброто разбиране на днешните отношения и дадености в техния исторически генезис. Историята като историческо социално познание е много подходяща за такова разбиране. Към многобройните теми, избрани в този смисъл на дългосрочно представяне, могат да се причислят „*Прехрана*”, „*Училище*”, „*Женският труд*”, „*Миграция*”, „*Детство*”, „*Политическо участие*” и много други книжки. Идеята е да се постигне историческа дълбочина и по-добро разбиране на тези проблемни кръгове в съвременността, като се използва историко-генетичен подход. Макар да не е необходимо винаги да се стига назад до Средновековието или Античността, целта е да се преодолее възприятието на днешните жизнени отношения само в техния непосредствен съвременен контекст. „*Приносите*” издигат дългосрочното представяне като методически принцип и така развиват нови форми на ученето от историята.

Историческият разрез (профил) също цели по-добро разбиране, но при него става дума за феномени с близък времеви хоризонт. Такава е например темата „*Феодализъм*”, разглеждана в различни региони на света. Същото важи за аграрните революции в ранното средновековие или за различните процеси на индустриализация. Така стават възможни сравнения между различни, но сравними социални явления или процеси. Сравнителният подход също е подходящ за разбиране на обществата в миналото и съвременността. Отзивите от училищната практика показваха, че такива теми са най-подходящи за края на учебната година.

Трудности на преподаването

Един от проблемите, които се очертават в експеримента между училището и университета, е проблемът с четивността. Езикът на училището и езикът на науката са в отношение на напрежение помежду си. Това напрежение още повече се изостря с развитието на по-силната теоретична рефлексия на

историческата наука. Не винаги е необходимо наред с навлизането на социално-историческия подходи и постановки, историческата наука да възприема и специалния научен жаргон на социалните науки. „Приносите“ се опитват да запазят по-ясни изразни средства и да намерят общ език за подобряване на комуникацията.

От „Историческа социална наука“ към „политическо образование“

През 2008 година предметът „История и социално познание“ беше разширен с „Политическо образование“ като задължителен предмет в програмата на основното училище. В Института за интердисциплинарни изследвания и следдипломна квалификация към университета в Клагенфурт се организира постоянен курс за учители по преподаване на *политическо образование*. Издадени са отделни книжки на „Приносите“ за въвеждащите тематични блокове „История на семейството“ и „История на училището“. Такива теми трябва да допринесат за осъзнаването на политическите измерения на всекидневието, за това, как те засягат собствената личност. Абсолвентите на курса – учители, са привлечени към съвместна работа в семинарите и дискусии по тези теми.

Проблеми на дидактиката на историята

През 1973 г. в „Приносите“ излиза статията на Михаел Хан „Основни черти на дидактиката на историята“. Авторът пише: „Заниманията с история днес вече не изглеждат съвсем смислени. Затова и предметът „История“ е загубил от някогашната си ценност. Критиците откриват в досегашното преподаване нежелани обществено-политически и педагогически въздействия: преподаването на история, в което действат само „великите личности“, а историческите събития се представят от тяхната гледна точка, възпитава учениците в поведение, което гледа на социалните и политически процеси от перспективата на безсилен обект. То прави от учениците хора, които безкритично се нагаждат към обществения ред и му се подчиняват. Силното наблюдение на събитийните факти принуждава децата към чисто зазубряне и предотвратява развитието на структурни възгледи и на проблемно мислене и съзнание, както и на способности за мислене и работа, които трябва да бъдат в центъра на преподаването. На чисто хронологичното представяне на миналото липсват социалните допирни точки със съвременността, така, че „заниманията с миналото“ в училище не допринасят за преодоляване на бъдещите жизнени ситуации.“

Тази критика надхвърля дефицита на социално-исторически теми и подходи, които новият тогава предмет „История и социално познание“ си поставя за цел да въведе. Поставянето под въпрос на традиционното преподаване на история се насочва и срещу преподаването в университетите, което подготвя учителите по този начин.

Тематични линии на развитие

От самото начало изобщо не беше ясно какви трябва да бъдат новите теми по история след нейното обединение със социалното познание. В началото на експеримента между училището и университета имаше една фаза на търсене, която се опираше на два момента – предвиденото учебно съдържание и състоянието на социално-историческите изследвания. „Приносите“ не се стремяха към изграждане на затворена картина на социално-историческото развитие, а към търсене на актуални за съвременността теми. Кое е актуално, зависеше от преценката на членовете на редакцията, от техните изследователски интереси и най-общо от ограничените им ресурси. Но въпреки това се постигна голямо тематично разнообразие. Забележителни са книжките „Семейство и еманципация“, „Историческа промяна на младостта“ и други подобни теми, които се занимават с отношенията между половете и възрастите. „Новото женско движение“ през 1970-те години също доста рано даде своите импулси за това, в „Приносите“ да навлязат темите от историята на жените. Друг тематичен кръг в списанието е свързан с културно-историческото развитие като „Изкуство и култура на XX век“, „Образ – художник – общество“, „Кич и изкуство“, „Народна набожност“. Изследванията върху историята на всекидневието и изобщо движението за „история от-долу“, която отбеляза голям подем през 1980-те години, също дават силни нови импулси за преподаването. По-късно тези нови изследователски полета се обединяват в направлението на *историческата антропология*.

Друг тематичен акцент е свързан с интегрирането в преподаването на историята на извъневропейското пространство, на колониализма и Третия свят. Тук „Приносите“ включват темите „Африка“, „Мексико“ и други.

Обществена актуалност

Редакционната колегия открито полага усилия за актуалността на темите, като чрез историческата им перспектива позволява да се разбере по-добре тяхното съвременно значение. Именно това създава собствения профил на списанието и го отличава от други исторически списания. Никога в работата на „Приносите“ специфичните традиции на историческата дисциплина или исторически извори не са били аргумент за избора на темите. Тъкмо напротив. Дори и вътрешно-научните „обрати“ в последните десетилетия – като „лингвистичния обрат“ – намират слаб отзвук, доколкото те не са породени от дълбоки обществени движения, каквито например предизвиква интересът към история на всекидневието. Списанието откликва обаче на големи обществени и политически промени като енергийната криза от 1974 г. или падането на „Желязната завеса“ през 1989 г., както и разширяването на Европейския съюз в следващите години. Винаги изборът на теми произлиза от съпреживяването на историческите промени. Не липсват и остри дискусии по някои теми: такава е темата за военното дело и войната като социално-историческа тема, която

е избрана като тема за „Приносите“ едва в началото на XXI век. Военната тема има доминираща роля в класическото преподаване на историята, но причината за нежеланието за включване на тази тема в списанието не е само отхвърлянето на тази традиция. Емоционалното преживяване на тази тема и антивоенните нагласи на основателите на списанието също изиграват роля. Изобщо би било интересно да се изследва тематичният избор на „Приносите“ в контекста на жизнените истории на авторите и авторките от различните поколения в историята на списанието.

От експеримент към институция

„Приносите“ започнаха през 1971 г. като експеримент, чието по-нататъшно развитие едва ли можеше да се предвиди. В течение на годините, той се разви в издание, чието въздействие далеч надхвърли първоначалната читателска публика. Идеята за избора на актуални за обществото теми, представени в тяхната историческа дълбочина, се оказа интересен и успешен подход. Все се намираше начин да се преодолеят кризите, свързани с финансовите ресурси или други пречки. Постепенно кооперирането между училище и университет не остана такова, каквото беше преди, и то също се промени. Темите на списанието все повече се определят от учените. Трябва ли да се очакват нови импулси от училището? Отговорността тук се носи от управлението на образованието. В миналото се насърчаваше много следдипломната квалификация на учителите. Днес тази политика е в стагнация. Същото се отнася за учебните планове, в които въпреки някои козметични промени, преподаването все още се придържа към хронологичното изложение по епохи. Дали да се надяваме, че в горния курс ще се отвори място за алтернативни подходи? Вероятно и учителите биха могли да окажат натиск върху управленските структури, за да се постигне тази промяна.

А могат ли да се очакват нови импулси за „Приносите“ от университетите? Списанието е до голяма степен заслуга на Института за стопанска и социална история към Виенския университет. В този смисъл този експеримент е по-скоро изключение в университетската практика. Персоналните промени, които настъпват, ще отслабят тази традиция. Тя все по-малко подхожда на кариерните образци на младите учени, за които „Приносите“ не могат да допринесат толкова много. Обзорни статии без научен апарат (или само примерна библиография), които са ориентирани към по-широка публика, надхвърляща гилдийните граници на колегията, нямат тежест при оценката на научния труд на младите. Вече играе малка роля това, че именно този тип публикации са иновативни и дават много нови професионални знания. Да се ангажираш с тази посока на работа е контрапродуктивно за кариерното планиране в условията на решително реструктуриране на академичните образци.

Дали тези неблагоприятни рамкови условия ще могат да се преодолеят? Може би в университетите ще се стигне отново до пробив, който ще отвори място за нови експерименти?

Като институция „*Приносите*” са способни да оцеляват и в трудни времена. Да запазят вътрешния си континуитет, зависи от посветеността и готовността за работа на отделните борци, от тяхната способност да работят заедно за общите цели.

Статията е публикувана в списанието: *Historische Sozialkunde. Geschichte – Fachdidaktik – Politische Bildung*”, *Rueckblicke und Ausblicke. Die ersten 46 Jahre einer Zeitschrift*, 1/2017, S. 6 – 19.

Превод от немски език (със съкращения): Кристина Попова

Маринела Младенова

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

[marinela_mladenova@abv.bg]

Герхард Фридрих Милер и началото на руската академична журналистика¹

Abstract: *In the paper the contribution of Gerhard Friedrich Müller for the founding of the modern Russian journalism and academic publishing has been concerned in wider cultural and historical context. His name is well known in the Russian and European historiography with his many works on history, ethnography, archeology, geography, genealogy. Müller is among the most read authors of his time with immense contribution for the creation of a scientific notion about Russia in the European societies. During 1940s in the USSR a struggle against “cosmopolitism” was initiated and his name was neglected and undervalued in the Soviet historiography. In some researches he was presented as “falsifier” of the Russian history and he was accused of all kind of sins. This could partly explain why in the reviews of the history of the modern Russian journalism his contribution is modestly mentioned and with ambivalent evaluation. In the paper his role in the development of the Russian journalism by the works edited by him is outlined. On the pages of his editions the educated elite of Russia communicated and prepared to play increasing role in the cultural and political life of the country.*

Key word: *Gerhard Friedrich Müller, modern Russian journalism, academic publishing.*

Увод

На 25 февруари (6 март) 1725 год. Петър Велики подписва указа си „О приглашении учёных людей в Российскую Академию Наук и о выдачи, желающих ехать в Россию, нужных пособий“. Година преди това е излязъл императорски указ за създаване на първата руска Академия на науките (*Академии наук и курьезных художеств*). Идеята за създаване на академична институция

¹ The research was held within the framework of the project *Knowledge Exchange and Academic Cultures. Europe and the Black Sea Region*. This project received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 734645.

по модела на Френската академия на науките и на Лондонското кралско общество е част от мащабните проекти на Петър I за реформиране на Русия и отварянето ѝ към западния свят. Поканата към „учените хора“ от Европа да дойдат в Русия намира отзвук и в състава на първата руска Академия на науките немските учени имат значителен превес.¹ Сред тях значимо място заема Герхард Милер, дошъл в страната едва 20-годишен и свързал съдбата си с Академията в продължение на 58 години. Името му е добре познато в руската и в европейската историография с многобройни трудове по история, етнография, археология, география, генеалогия, с него се свързва поставянето на основите на научната организация на архивистиката в Русия, първата История на Сибир в три тома и ред други фундаментални изследвания (Белковец 1988:111). Почетен член на множество чуждестранни научни дружества², учен-енциклопедист, далеч надхвърлил мащабите на своето време, Милер е сред най-четените за времето си автори в Европа, с огромен принос за изграждане на научната представа за Русия в европейските общества. Улф Леман отбелязва: „В цяла Европа Милер се ползва с авторитет на знаменит историк и географ. Библиографията от хвалебствени рецензии на трудовете му, на честото преиздаване на стари и издаването на нови, както и преводите им на различни езици, би запълнила много страници“ (цит.по Белковец 1988: 6). Причината за този засилен интерес към написаното от Милер според Леман се дължи на това, че в „трудовете му отново и отново се поставят важни за западноевропейеца въпроси за това, как Русия намира своя път към историческия прогрес“ (по Белковец 1988:6). Историческото му наследство е толкова обемно и значимо, че К. Н. Бестужев-Рюмин го нарича „баща на руската историческа наука“ (Каменский, 1990, р. 21), а Белковец отбелязва, че и до днес богатите му сбирки не са загубили значимостта си и представители на различни науки продължават да намират в тях ценни материали (Белковец 1988:111). Элерт нарича Милер „великият трудолюбец“ и посочва, че той поставя началото на цял ред нови направления, значително изпреварвайки своето време³. Милер е първият руски историограф, първият ректор на Санктпетербургския университет и един от основателите на историческата етнография в Русия.

През 40-те години на 20 век в СССР се разгръща борба с „космополитизма“ и неговото име остава в сянка и недооценено от съветската историография. Така например то не фигурира в „Историография истории СССР, 1971 и в „Историография истории СССР, 1978. (Белковец 1988: 111-122)⁴. Белковец отбелязва: „Уже в 1947 г. в книге С. А. Семенова-Зусера Миллер, вслед за Байером, был изображен как фальсификатор русской истории, которого „с гениальной политической прозорливостью“ разоблачал М. В. Ломоносов. От Семенова-Зусера получила начало традиция обвинять ученого в любых грехах без обращения к его трудам и без всякой ссылки на них“. (Белковец 1988: 38-39). По този повед Каменский пише: „Результатом такого подхода явилось то, что многих авторов интересовали не реальные заслуги Милле-

ра, а лишь тот факт, что он был немцем, да еще и с клеймом "норманиста". (Каменски 1996:374).

Тези обстоятелства донякъде обясняват защо и в обзорните издания по история на руската журналистика приносят на Милер за изграждането на модерна руска журналистика и академична публицистика е споменаван по-скоро скромно и с нееднозначна оценка. Причините за това биха могли да бъдат търсени в коментара на Берков, който в „История русской журналистики XVIII века“ пише по повод статията на Милер „Опыт новейшей истории о России“: „В популярном журнале Академии Наук Миллер давал читателям искаженное представление о русской истории, вместо того чтобы использовать это издание в воспитательно-патриотических целях. Последнее было совершенно невозможно для Миллера, не сумевшего, несмотря на почти шестидесятилетнее пребывание в России, преодолеть свое презрительно-высокомерное отношение к русскому народу и русской культуре. (Берков 1952:89). По повод пристрастного отношение на Берков, Белковец отбелязва „Высоко оценив в целом академические „Ежемесячные сочинения“⁵, он сделал все возможное, чтобы оторвать журнал от его редактора“, като цитира „парадоксалния“ извод на автора на „Русской журналистики XVIII века“: „Можно не сомневаться, что, если бы во главе „Ежемесячных сочинений“ с самого начала стоял Ломоносов, журнал имел бы более живой и общественно-значительный характер., (Белковец 1988:40). Подобна оценка се среща и в изследването на Белявский, който отбелязва: „Совершенно неслучайно, выступая с работами, враждебными России и русскому народу, Миллер одновременно с этим стремился ослабить чувство национального сознания русского народа и пропагандировал космополитические, антипатриотические идеи“ (Белявский 1955:61) и заключава, че цялата дейност на Милер е сериозно препятствие за развитието на руската наука и култура.

Тази категорична присъда, споделяна и от част от съвременниците на Милер, начело с М. Ломоносов, рефлектира до голяма степен върху оценката на приноса му към създаване на модерна журналистика в Русия и в по-късни проучвания. Така например в статията на Чеботарев от 2006 година „Значение газеты „Санктпетербургские ведомости“ в информационно-просветительной деятельности XVIII века в России“, името на Милер липсва, макар че той е първият редактор и съставител на вестника през първите две години от съществуването му (1728-1730 год.). Нито веднъж то не е споменато и в статията на А. Малышев „Рассуждения о языке и стиле в „Примечаниях к Санктпетербургским ведомостям“ (1728–1742), макар че именно Милер е инициатор, първи издател (и единствен автор в началото) на въпросното списание, за което Малышев отбелязва: „„Примечания к Санкт-Петербургским ведомостям“ представляют собой уникальное в истории отечественной журналистики двуязычное немецко-русское периодическое издание... В постпетровской России научно-популярной литературе, у истоков которой стояли „Примечания“, со временем было отведено особое место в процессе ознакомления

русского читателя со знаниями об окружающем его мире“ (Малышев 2014: 62).

Подобни наблюдения се отнасят и до някой по-обзорни изследвания по история на руската журналистика. В „История отечественных средств массовой информации“ (Козлова 2000) в раздел 2, представящ *„Санктпетербургские ведомости“ (1727-1917) – первая газета, которую стала издавать Академия Наук*, името на Милер е отбелязано в едно изречение: *“Ее издателем и редактором был Г.Миллер“*, а в раздела за първите руски списания, към които се отнасят *“Месячные исторические, генеалогические и географические примечания в Ведомостях”* или *„Примечания“*, създадени по идея на Милер, редактирани и издавани от него в първите години, то не фигурира изобщо. Името на Милер липсва и в „История русской журналистики“⁶ (1703—1917) (Есин 2000), където към информацията за *“Примечания”* стои изречението: *С первым русским журналом „Примечания“ связаны и первые шаги М.В. Ломоносова как журналиста. Здесь в 1741 г. он работал в качестве автора и переводчика. Были опубликованы некоторые оды Ломоносова, переводы научных статей.* (Есин 2000:6).

В приложението към издадените през 1996 година „Избрани съчинения по история на Русия“ на Милер⁷ Каменски пише: „В русской историографии ХУШ—ХІХ вв. вряд ли найдется другой историк, который бы и при жизни, и после смерти подвергался таким нападкам, как Г.Ф. Миллер, суждения о котором были бы столь полярны, а научным наследием которого, несмотря на это, столь активно пользовались бы многие поколения специалистов, причем не только исследователей истории России, но и географов, этнографов, лингвистов, историков культуры и др. Парадокс и в том, что имя ученого, которого некоторые именовали не иначе как „отцом русской истории“, не говоря уже о его трудах, почти неизвестно широким кругам читателей, а если и известно, то лишь как имя человека, дерзнувшего спорить с великим Ломоносовым по „норманскому вопросу““ (Каменски 1996: 374).

В обстойната си публикация „Г.Ф.Миллер в оценке отечественной историографии“, проследявайки противоречивите оценки за мястото на Милер в руската историография, Белковец отбелязва: „В статията на М.М. Щранге⁸, където Милер и неговите „Ежемесячни съчинения“⁹ би трябвало да заемат подобаващо място, списанието не е споменато. Но игнорирането на трудовете на учения все пак е по-малкото зло, в сравнение с необективната оценка, която демонстрират работи от най-различен характер“ (Белковец 1988:120).

Своеобразна научна реабилитация Милер получава едва след 1982 година, като авторът коментира, че внимание и преоценка заслужават не само историческите му трудове, но и журналистическата му дейност, както и дейността на учения „на попрището на руското просвещение“ (Белковец 1988:122). Той самият прави такава преоценка в монографията си „Россия в немецкой исторической журналистике ХVІІІ в. Г. Ф. Миллер и А. Ф.

Бюшинг“, в която разглежда приноса на Милер за запознаване на западният читател с Русия чрез издаването от него списание на немски език „Sammlung russischer Geschichte“. Белковец отбелязва: *„Иностранная журналистика в России вообще сыграла огромную роль в удовлетворении читательского интереса к России в Западной Европе.“*, като констатира: *О «Собрании Российской истории» Миллера, которое стоит на первом месте среди немецких журналов, выходивших в России в XVIII столетии, что обуславливалось его научным характером, авторитетом издателя, сравнительной длительностью издания, а главное, тем резонансом, который оно вызывало у научной общественности Германии, мы находим в литературе лишь краткие, чаще случайные упоминания* (Белковиц 1988:7).

Тук няма да се спираме на журналистическата дейност на Милер, насочена към немскоезичния читател, целта ни е накратко да очертаем приносът му за създаването и утвърждаването на руската научно-популярна и академична журналистика в ранните години на нейното прохождение и развитие.

Към началото на руската журналистика

За предвестник на руската преса част от изследователите приемат ръкописния вестник „Вéсти-Кура́нты“ („вестовые письма“), започнал да излиза през 1621 година по заповед на Михаил Романов (Морозова 2003: 138). Вестникът представлява залепени хартиени листи с ръкописен текст, разположен в колони, достигащи понякога дължина няколко метра. Преписван в един или няколко екземпляра, два, три или четири пъти в месеца, той е предназначен за четене на глас на Романов и приближените му и е обкръжен от „строга дипломатическа тайна“ (Западов 1973: 16), тъй като съдържа преводна информация за политически събития, военни сблъсъци, междудържавни преговори, търговски новини от Западна и Мала Азия и т.н.¹⁰ Първият печатан руски вестник „Ведомости“, предназначен за широк кръг читатели, е създаден с императорски указ и излиза на 17.12. 1702¹¹. Западов отбелязва, че целта на Петър Първи е чрез вестника да пропагандира военните и стопанските си начинания, както и да държи определен кръг читатели в „курса на правителствената политика“. Не случайно главна тема на петровските „Ведомости“ са военните действия в Северната война и икономическия потенциал на страната. Този първи вестник няма постоянно наименование¹², постоянен тираж и цена, в различните години е набран с различен шрифт¹³ и е с различна периодичност¹⁴. От 1728¹⁵ година получава заглавието „Санктпетербургские ведомости“ и с издаването му се заема Академията на науките. Първи съставител, редактор, основен автор и коректор на вестника става едва 23-годишният Г.Ф.Милер¹⁶, дошъл няколко години преди това от Лайпциг.

Милер и приносът му към изграждането на модерната руска

журналистика. „Санктпетербургские ведомости“ и „Примечания к Ведомостям“

За приноса на Милер към развитието на руската журналистика безспорна роля изиграва престоят му в Лайпцигския университет, откъдето получава бакалавърска степен. Тук негов преподавател е Йохан Менке, син на основателя и издателя на първото немско научно списание – „Acta eruditorum“ – Отто Менке. По-късно синът продължава делото на баща си, а от 1715 г. издава на немски и „Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen“. Част от руските биографи на Милер отбелязват, че той е слушал при Менке курс по *История на журналистиката* (Каменский 2003:283). Трудно е да се предположи до каква степен този факт повлиява при избора му за съставител и редактор на „Санктпетербургские новости“, но безспорно младият Милер е имал визия за посоката на модернизация на прощаждатата руска преса. В „Истории Академии наук“, която пише през 1776 (публикувана едва през 1890), във връзка със „Санктпетербургские ведомости“, той отбелязва, че през 1727 година при Академията започват да се издават „Ведомости“ в размери, „непознати преди това в Русия“¹⁷. Вестникът бележи преломен момент в развитието на руската журналистика, поставяйки я на нови основи. „Санктпетербургские ведомости“, започва да излиза редовно 2 пъти в седмицата, като запазва тази си периодичност през целия 18 век, всички броеве имат еднакъв формат с идентично оформление на заглавната страница. Милер е негов главен редактор през първите две години от съществуването му (1728-1730). Той подбира материалите за всеки брой, превежда новини от чуждестранни вестници, прави коректурите и следи за редовното излизане на вестника¹⁸ (Западов 1964:20). През първите години в съдържанието му доминира информацията от чуждестранни източници, като основната част от материалите са преводни, но се публикуват и съобщения от „собствени кореспонденти“ (Берков 1952:61). Впечатлява многообразието от информационни ресурси, включващи много широки географски граници. Във вестника се публикуват сведения и материали преди всичко от Западна Европа, но също така и от Източна Европа (Речъ Посполита, Курляндия и Семигалия, Източна Пруссия, австрийските владения в Европа, османските владения на Балканите, османските владения в Крим), Азия (британски, испански, френски, холандски и португалски владения в Азия), Османската империя, Персия (Източна Грузия, Армения, Азербайджан, Гилян и Мазендаран), Кавказ, Далечния Изток, Африка (британски, испански, френски, холандски и португалски владения в Африка), Арабските страни, Америка (британски, испански, френски, холандски и португалски владения в Америка и Западна Индия) и др.¹⁹. Изключително разнообразни са и темите, свързани с публикуваната информация: международни отношения, законодателство, търговия, научни и културни връзки, наука, техника, култура, изкуство, църква, строителство, промишленост, армия и флота, дворцова и светска хроника, стихийни бедствия, епидемии, природни явления, куриози и чудеса, бит и

направи, криминална хроника, здравеопазване, благотворителност, икономика и финанси и др.²⁰. За превода на многобройните материали са привлечени преводачи от Академията, но те се сблъскват с изключителни трудности. За част от термините и понятията от западноевропейските езици в руския липсват преводни еквиваленти, а често и самите понятия са непознати и трябва да бъдат допълнително въвеждани и обяснявани. За трудностите пред преводача от този период споменават редица автори²¹. Известен е разказът на Вебер за съдбата на преводач на име Волков, посланик в Константинопол, Париж и Венеция, завършил живота си със самоубийство от отчаяние, че не може да преведе от френски на руски технически термини по градинарство²². Авторът отбелязва: „Макар Волков да е бил много способен човек, все пак този труд не е бил по силите му, на всяка крачка в съчинението се срещат френски технически изрази, съвършено неизвестни в руския език“ (Пекарский 1862:226). В езиковата ситуация, определяна като „ситуация словарного голода“²³ с този проблем често се сблъсква и Милер. В брой първи на Санктпетербургские ведомости от 1728 година той се обръща към читателите на вестника със следното предисловие:

„Суриозным читателям Россииских ведомостей подается ко известию. Высокопочтенный читателю, Понеже в Россииских ведомостях, которые с Немецких, Французских, Галандских, и протчих курантов к пользе и ради курьозитаты Россиискаго народа, на Россиискии язык переводятся, и в Типографии здешней Императорской Академии печатаются, при переводе оных стиль инои употреблен быть не может, как ныне в употреблении и в прошлых Россииских ведомостях уже употреблен был, из которых иностранные термины и слова оставлены быть не могут, но оные конечно при ведомостях употреблять надлежит, что и в немецких и в протчих курантах чинится, понеже оные так ясно изъяснить и истолковать невозможно. И тако тем, которые сии ведомости читать желают, а в Истории, Генеалогии и Географии необучены, и в иностранных языках неискусны, оные ясно и подлинно разуметь трудно будет, то разсуждено за благо и весьма потребно, особливо же ныне в начале не токмо Исторические, Генеалогические и Географические примечания во оных ведомостях, но и изъяснения и толкования всех иностранных в помянутых ведомостях случающихся слов и терминов сочинять, и оные по окончании всякаго месяца прилагать“ [СПб. Вед. 1728: I-II]²⁴.

С идеята му да се печатат специални „примечания“²⁵ за поясняване и тълкуване на често използваните във вестника непознати термини, всъщност се слага началото на първото руско научно-популярно списание²⁶. Пълното му название е „Исторических/генеалогических и географических примечаний“²⁷, през първата година излиза веднъж месечно в обем 4-8 стр., а от 1729 вече като приложение към всеки брой²⁸. Тиражът му е 250 екземпляра и както и „Санктпетербургские ведомости“ излиза на два езика – немски и руски. В него подробно се тълкуват съобщаваните новини и се добавя допълнителна информация към публикуваните във вестника материали (Западов 1973: 22).

Основаното от Милер списание се появява само няколко десетилетия след възникването на научната журналистика в Западна Европа и първите научни статии в Русия са публикувани именно в „Примечания к Ведомостям“²⁹. Това са основно статии по математика, астрономии, химии, естествознание, палеонтология, история и др. на професори от Академията на науките (Каменский 2012:283-284).

Замислено отначало като приложение-справочник към публикуваните материали в „Санктпетербургские ведомости“, много бързо списанието заживява самостоятелен живот и в него все по-често се появяват статии, нямашщи връзка със съдържанието на вестника, „поражающи с разностранността и широтата на тематическия си обхват“ (Западов 1973:22). Громова отбелязва: „Так, постепенно, „Примечания“ утрачивают связь с содержанием газеты и становятся самостоятельным изданием, где в популярной форме печатаются материалы по истории, географии, этнографии, математике, естествознанию, переводы из английских и немецких сатирико-нравоучительных журналов, переводные и оригинальные литературные произведения в стихах и прозе, статьи литературоведческого содержания. Одним словом. „Примечания“ перерастают первоначальную идею – быть лексиконом, словарем к газете – и по содержанию, и структуре приближаются к научно-популярному журналу (Громова 2013:31). Тук се публикуват резултатите от научни изследвания в Академията и макар че в това взема участие „цялата академична младеж“, според Белковец именно Милер е „душата“ на списанието, негов основен организатор и вдъхновител в периода 1728-1730 година. (Белковец 62). В своята „История русской журналистики XVIII в.“ Берков определя списанието като „первый русский журнал вообще, первый русский журнал Академии наук и, наконец, первый русский литературный и научно-популярный журнал“ (Берков 1952, 64). То престава да излиза през 1742 година, но още през 18 век е преиздадено три пъти. През 1730 година Милер е назначен за професор по история и същата година се заема с издаването на първото руско историческо списание (на немски език), определено от Соловьев като „знаменито“ – „Sammlung russischer Geschichte“³⁰, запознаващо западния читател с Русия и нейната история. Изданието има много силен отзвук сред научните среди в Западна Европа, но и като цяло немската научна журналистика в Русия изиграва огромна роля за удовлетворяване на интереса на западния свят към страната. Каменский отбелязва по повод списанието: „На многие годы журнал "Sammlung Russischer Geschichte" стал основным источником по русской истории для всей просвещенной Европы. Тома журнала стояли на полках библиотек Вольтера, Гердера, Гёте и многих других деятелей европейской культуры. Журнал способствовал распространению и популяризации знаний по русской истории и в самой России, ведь в то время немецким языком владели все мало-мальски образованные люди, и, следовательно, всякий, кто интере-

совался историей отечества, становился читателем журнала“ (Каменский 1996:378).

Затова не буди изненада решението на Руската академия на науките начело на новото научно списание, *Ежемесячные сочинения*³¹, което започва да излиза през 1755 и в известен смисъл се явява продължение на „Примечания“, да застане Г.Ф Милер.

Милер и „Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие“

След закриването през 1742 година на „Примечания к Ведомостям“, създадо бързо своя читателска аудитория сред образованата част на тогавашното руско общество, липсата му се чувства осезателно. Громова отбелязва: „О популярности журнала в среде образованных людей свидетельствуют данные о том, что многие ученые XVIII в. имели его комплекты в своих личных библиотеках. Интерес к „Примечаниям“ сохранялся на протяжении многих десятков лет после их закрытия, подтверждением чему служат также издания сборников статей из „Примечаний“ в 1765-1766. 1787 и 1791 г.“ (Громова 2013:34). Още по-силно това рефлектира върху авторите – поети, писатели, академици – които губят възможността да публикуват и популяризират новите си творби или научни статии. Острата нужда от подобно издание се чувства от всички в Академията, но до появата на ново списание минават 12 години и едва през 1755 година се появява първият брой на „Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие“. За негов главен редактор е назначен Ф.Г. Милер, като докрая на съществуването му през 1764 година той го издава почти сам. Проучвайки летописите на Академията на науките, Ерохина отбелязва: „Из доношения Миллера, отправленного в Канцелярию Академии наук 11 февраля 1759 г., становится известно, что всю работу по изданию „Ежемесячных сочинений“ Г. Ф. Миллер из-за отсутствия помощников вынужден был осуществлять практически единолично. Он занимался редактированием, нередко переводами, правил корректуры, иногда сам составлял реестр, что для него было не по статусу и ему не хватало на все это времени“ (Ерохина 2012:139).

Според е въпросът чия е идеята за издаване на това списание. В библиографските източници от средата на 19 век появата „Ежемесячные сочинения“ се свързва единствено с името на Милер. Митрополит Евгений³² (Е.А.Болховитинов) пише: „Но неговата енергичност не се задоволява само със служба в Академията. Той иска да разпространява сведенията на академиците и своите собствени по цяла Русия. Затова, при встъпването си в длъжност конференц-секретар, той предлага Академията да издава на руски език „Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие“, представя им проекта и източниците си, обещава им сам да бъде редактор под цензурата на специален съвет и в уверение на удобствата от този труд им показал много подготвени материали (запаси) за това издание. Президентът и Академията

приели неговото предложение...“ (Болховитинов 1845, с. 65). (превод мой). Берков в своята „История русской журналистики“ по повод появата на „Ежемесячные сочинения“ пише: „Идеята за подобно издание принадлежи на Ломоносов“ (Берков 1952:77), към тази теза се придържат и авторите на следващите обзорни издания по история на руската журналистика Западов (1964), Есин (2000), Громова (2013) и др. По този повод Каменский отбелязва: „Так, в любом труде по истории русской журналистики, изданном в последние десятилетия, можно прочесть, что журнал был основан Ломоносовым, но редактором был Миллер. [...] Характеризуя журнал, все без исключения авторы сходятся в его высокой оценке, но Миллер при этом оказывается как бы ни при чем“ (Каменский 1996:386). Малко по-надолу, авторът, коментирайки фактите, свързани с историята на възникване на списанието, пише: „...но в сущности вопрос о том, кто его задумал, значительно менее важен, чем кто его издавал. Ведь взгляды и вкусы редактора не могли не отразиться на выборе статей, авторов, определении лица издания“ (Каменский 1996:388).

Първият брой на списанието, излязъл през януари 1755 година, започва с редакционна статия – „Предупреждение“³³, в което върху 13 страници Милер представя концепцията си за характера и посоката на развитие на новото издание. То е предназначено „для всех“ и в него ще се публикуват не само научни съчинения, но и такива, насочени към цялото общество, с практически и приложен характер. Авторът пише: „И такъ предлагаемы будутъ здѣсь всякія сочиненія, какія только обществу полезны быть могутъ, а именно: не одни только разсужденія о собственно такъ называемыхъ Наукахъ, но и такія, которыя въ Экономіи, въ купечествѣ, въ рудокопныхъ дѣлахъ, въ Мануфактурахъ, въ Механическихъ рукодѣліяхъ, въ Архитектурѣ, въ Музыкѣ, въ живописномъ и рѣзномъ художествахъ, и въ прочихъ, какое ни есть новое изобрѣтеніе показываютъ, или къ поправленію чего нибудь поводъ подать могутъ“. Те трябва да са на достъпен и разбираем език „чтобъ всякій, какого бы кто звания или понятія ни былъ, могъ разуметь предлагаемыя матеріи... Произведения „кои ради глубокого ихъ смысла не всемъ ясны и вразумительны бываютъ въ журналъ не включаются“, като специално внимание се обръща на стремежа да се запази благопристойност и да се избягват лични обиди и нападки. Списанието е отворено и за писатели и поети, като Милер отбелязва: Такіе стихотворцы, какихъ Россія нынѣ имѣеть, достойны, чтобѣ потомкамъ въ примѣръ представлены были (стр. 8). Непосредствено след Предупреждението е публикуван списък с чуждестранни научно-популярни списания – „иностранные журналы равнаго съ нашимъ у намѣренія“, преди всичко на немски, френски, италиански, английски и датски език, използвани като образец и източник на част от преводните материали. В списанието се печатат преводни и оригинални статии в множество научни области – физика, химия, астрономия, география, етнография, икономиката, техника, история, рецензии, литературни обзори. На страниците му намират място откъси от съчиненията

на водещи западноевропейски учени от това време: Бюфон, Линей, Нютон, сътрудници на списанието са едни от най-известните личности от руската история и култура от средата на 18 век - В. Тредяковски, А. Ржевский, М. Ломоносов, А. Сумароков, М. Херасков, И. Елагин, А. Ржевский, В. Татищев и ред. други. Тук се публикуват съобщения за нови книги, „которые у всех народов и на всех языках в свет выходят“, материали за научни изобретения и открития, информации за нови руски периодични издания с подробно представяне на техните планове и програми, първите руски печатни преводи на Волтер, преводи от издания на английските просветители Р. Стил и Дж. Аддисон и ред. други. Тук Милер публикува и множество свои статии – първите в руската наука специализирани изследвания върху историята на Новгород, историята на руските летописи, на руските географски открития, както и първата руска статия по археология. Известният руски библиограф Митрополит Евгений (Е.А. Болховитинов) пише за Милер и издаваното от него списание: „Вся Россия с жадностью и удовольствием читала сей первый русский ежамесечник, в котором много помещено иностранных переводных, а большая половина Русских любопытнейших статей исторических, географических, коммерческих, ученых и других“ (Болховитинов 1845:67).

Сто години след излизането на списанието, оценката за него е все така висока. В статията си „Очерки русской журналистики“ Милютин отбелязва: „Ежемесячные сочинения, если судить их с исторической точки зрения, могут быть названы одним излучших журналов, какие издавались только в России.... Журнал этот имеет значение и в настоящее время, что современные исследователи могут извлекать из него многообразную пользу“ (Милютин 1851, p.2)

Но може би най-важна е оценката, която самият Милер дава, правейки в края на живота си равностойка на изминатия път. В своята Автобиография³⁴ той отбелязва за „Ежемесячные сочинения“: „Може би от всички мои съчинения това е най-полезното за руското общество“ (Милер 1937, p.151).

Заклучение

Приносът на Милер към изграждането на модерната руска журналистика и публицистика, разглеждан в по-широк културноисторически контекст, има още няколко значими аспекта. На страниците на издаваните от него списания той обединява образования елит на Русия, допринасяйки за създаване на интелектуална общност, чиято роля в културния и политически живот на Русия ще нараства все повече. „Ежемесячные сочинения“, се превръщат в образец³⁵ за появата в края на 50-те години и 60-те години на 18 век на множество нови списания в руския културен живот³⁶. Те нямат авторитета и аудиторията на издаваното от Милер³⁷, някои са с много кратък живот, но всички играят важна роля в един преходен за Русия период, когато се заражда качествено нова култура, встъпваща в сложни взаимоотношения със старата традиционна руска култура и с културите на западноевропейските народи.

Библиография

Berkow P. N. 1958. Deutsch-russische kulturelle Beziehungen im 18. Jahrhundert. In: Die deutsch-russischen Beziehungen und Leonhard Euler. Berlin, pp. 71–75.

Белковец, Л. П. 1988. Россия в немецкой исторической журналистике XVIII в. Г. Ф. Миллер и А. Ф. Бюшинг. Томск. [Belkovets 1988. Rossia v nemetskoj istoricheskoy zhurnalistike XVIII v. G. F. Miller i A. F. Byushing. Tomsk].

Белявский, М. Т. 1955. М. В. Ломоносов и основание Московского университета / Под ред. М. Н. Тихомирова; Издат. Моск. Университета [Belyavskiy M. T. 1955. M. V. Lomonosov i osnovanie Moskovskogo universiteta / Pod red. M. N. Tihomirova; Izdat. Mosk. Universiteta].

Болховитинов, Е.А. 1845. Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России“ / Соч. митр. Евгения. Т. 1-2; (Предисл. изд.: Михаил Погодин), Москва : Москвитянин. [Bolhovitinov E.A. 1845 Slovary russkih svetskih pisateley, sootchestvennikov i chuzhestrantsev, pisavshih v Rossii“ / Soch. mitr. Evgenia. T. 1-2; (Predisl. izd.: Mihail Pogodin)].

Виноградов, В. В. 1982. Очерки по истории русского литературного языка XVII- XIX веков, изд. 3-е. М.: Высшая школа. [Vinogradov V.V.1982. Ocherki po istorii russkogo literaturnogo yazyka XVII-XIX vekov].

Газета „Санктпетербургские ведомости“ XVIII века. Указатели к содержанию 1728-1731. 1987. Ленинград. Отг. ред. А.И.Копанев (Gazeta „Sanktpeterburgskie vedomosti“ XVIII veka. Ukazateli k soderzhaniyu 1728-1731., 1987. Otg. red. A.I.Kopanev).

Глухов, А. Первая столичная газета. Available at <http://www.gpntb.ru/win/library97/08.html> [Gluchov, A. Pervaya Stolichnaya gazeta]. [Accessed 3 May 2018].

Громова, Л. 2013. История русской журналистики 18-19 веков. Издательство Санкт-Петербургского университета. [Gromova L. 2013. Istoria russkoy zhurnalistiki 18-19 vekov. Izdatelystvo Sankt-Peterburgskogo universiteta].

Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащих. С Пб., 1755. Генварь [Ezhemesyachnye sochinenia k polyze i uveseleniyu sluzhashtia. S Pb., 1755. Genvary].

Ерохина, Т. В. 2012. Г. Ф. Миллер и „Ежемесячные сочинения“: к истории возникновения журнала. В: Вестник Челябинского государственного университета. № 25 (279) История. Вып. 52. р. 137–141. [Erohina T. V. 2012. G. F. Miller i „Ezhemesyachnye sochinenia“:k istorii vozniknovenia zhurnala. In.: Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. № 25 (279) Istoria. Выр. 52. S. 137–141].

Есин, Б. И. 2000. История русской журналистики (1703–1917). [Esin B. I. 2000. Istoria russkoy zhurnalistiki (1703–1917)].

Западов, А.В., 1964. Русская журналистика 18 века. Издательство Наука, Москва [Zapadov A.V. 1964. Russkaya zhurnalistika 18 veka].

Западов, А.В. 1973. История русской журналистики. XVIII–XIX веков. Третье, исправленное издание. Под редакцией проф. А.В. Западова. Издательство Высшая школа, Москва [Zapadov A.V. 1973. Istoria russkoy zhurnalistiki. XVIII–XIX vekov. Tretye, ispravlennoe izdanie. Pod redaktsiey prof. A.V. Zapadova. Izdatelystvo Vysshaya shkola, Moskva].

Каменский, А. Б. 1990. Работал для веков в глуши..... *Родина*, бр.3,р.3 [Kamenskiy A.B.,1990. Rabotal dlya vekov v glushi... Rodina, 3.,p.21.]

Каменский, А. Б. 1996. Судьба и труды историкографа Герарда Фридриха Миллера (1705— 1783) В.: *Сочинения по истории России. Избранное.* М.: Наука. [Kamenskiy A.B, 1996. Sudyba i trudy istoriografa Gerarda Fridriha Millera (1705— 1783) In: Sochinenia po istorii Rossii. Izbrannoe. M.: Nauka].

Каменский, А. Б. 2012. К вопросу о становлении русской исторической науки // Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.). К 80-летию члена-корреспондента РАН В.И.Буганова: сборник статей / отв. ред. Н.М.Рогожин. М. р. 276–289 [Kamenskiy A.B., 2012. K voprosu o stanovlenii russkoy istoricheskoy nauki // Issledovania po istochnikovedeniyu istorii Rossii (do 1917 g.). K 80-letiyu chlena-korrespondenta RAN V.I.Buganova: sbornik statey / otv. red. N.M.Rogozhin. M., p. 276–289].

Ковалева, М.М. 1996. *Лекции по истории отечественной журналистики.* Часть I. XVIII в. - 40-е гг. XIX века. Екатеринбург [Kovaleva, M.M. 1996. Lektsii po istorii otechestvennoy zhurnalistiki. Chasty I. XVIII v. - 40-e gg. XIX veka].

Лазаревич Э. А. 1974. Как началась российская журналистика. *Природа*, № 4, <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/JRN/RUSJRN.HTM> [Lazarevich Э. А. 1974. (Kak nachalasy rossiyskaya zhurnalistika. Priroda, № 4]. [Accessed 3 May 2018].

Малышев, А. 2017. *Толкование в научно-популярных текстах первой половины XVIII века (на примере журнала “Примечания к Санкт-Петербургским ведомостям”).* Диссертация. [Malyshev A., 2017. Tolkovanie v nauchno-populyarnykh tekstah pervoy poloviny XVIII veka (na primere zhurnala “Primechania k Sankt-Peterburgskim vedomostyam”). Disertatsia]. Available at: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/14065/%D0%9F%D0%A0%D0%98%D0%9C%D0%95%D0%A7%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%AF> [Accessed 5 may 2018].

Малышев, А. 2014. Рассуждения о языке и стиле в „Примечаниях к Санкт-петербургским ведомостям“(1728–1742)*. В: *Ученые записки Петрозаводского государственного университета*, 03.05. Филология 62–65. [Malyshev, A. 2014. Rassuzhdenia o yazyke i stile v „Primechaniah k Sankt-peterburgskim vedomostyam“(1728–1742)* V: Uchenye zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta, 03.05. Filologia 62–65].

Миллер, Г.Ф.1937. *История Сибири.* Отг. ред. И.И. Мещанинов. [Miller, G.F. 1937. Istoria Sibiri. Otg. red. I.I. Meshtaninov].

Миллер, Г.Ф. 1937. Автобиография. Описание моих служб. In: *История Сибири*, 1937, с. 145-155. [Miller G.F. Avtobiografia. Opisanie moih sluzhb. In: Istoria Sibiri, 1937, s. 145-155].

Милютин, В.А. 1851. Очерки русской журналистики, преимущественно старой. Статья первая // *Современник*. 1851. № 1. отд. II. С. 18. [Milyutin V.A. 1851. Ocherki russkoy zhurnalistiki, preimushtestvenno staroy, Statyya pervaya // Sovremennik. 1851. № 1. otd. II. S. 18].

Морозова, Т. 2003. У истоков русской журналистики. сп. Москва 2003, януари, р. 138 [Morozova T. U istokov russkoy zhurnalistike. sp. Moskva 2003, yanuari, p.138].

Пекарский, П.П. 1862. Наука и литература в России при Петре Великом. Т. 1: *Описание славяно-русских книг и типографий* 1698-1725 годов, 226. [Pekarskiy, P.P.1862. Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom. T. 2 : Opisanie slavyano-russkikh knig i tipografiiy 1698-1725 godov, 1862, t.1. 226].

Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России / Евгений (Болховитинов, Евфимий Алексеевич); Соч. митр. Евгения. Т. 1-2 ; [Предисл. изд.: Михаил Погодин]. 1845. Москва. [Slovary russkih svetskikh pisateley, sootchestvennikov i chuzhestrantsev, pisavshih v Rossii / Evgeniy (Bolhovitinov, Evfimiy Alekseevich); 1845. Soch. mitr. Evgenia. T. 1-2 ; [Predisl. izd.: Mihail Pogodin]. Moskva : Univ. tip., Available at <http://books.e-heritage.ru/book/10078804> [Accessed 7 may 2018].

Элерт, А. 2005. Великий трудолюбец. В: Родина, N: 9, p.44. [Elert, A., 2005. Velikiy trudololyubets. In: Rodina, N:9, p.44].

Штранге, М. М. 1972. Идеи просвещения в русской историографии 50—70-х годов XVIII в. стр. 177-187. В: *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе*. Сборник статей, посвященный Л. В. Черепнину, 1972, Москва: Наука [Shtrange, M. M. 1972. Idei prosveshthenia v russkoy istoriografii 50—70-h godov XVIII v. str. 177-187. V: Feodalynaya Rossia vo vsemirno-istoricheskom protsesse. Sbornik statey, posvyashtennyy L. V. Cherepninu].

¹ Така например от първите 13 академика, девет, начело с председателя й - Роберт-Лауренс Блументрост, са немци по произход. През целия 18 век немските учени доминират в Академията: от общо 111 члена – техният брой е 67 (<https://www.genroge.ru/grbook/04.htm>).

² Той е почетен член на Кралското научно общество в Лондон, на Стокхолмското, Лайпцигското и Гьотингентското научно общество и кореспондент на Парижката академия на науките.

³ Вж. (Элерт 2005, p. 44).

⁴ Белковец отбелязва също, че през последните десетилетия се наблюдава връщане и преоценка на историческото му наследство.

⁵ Чийто дългогодишен и единствен главен редактор е Милер.

⁶ Авторът накратко отбелязва: Уже в 1728 г. появился первый опыт издания русского журнала под названием «Примечания». В том же году стала издаваться газета «Санкт-Петербургские ведомости» при Академии наук в Петербурге, сменившая петровские «Ведомости». (Есин 2000:6).

⁷ Миллер Г.Ф. Сочинения по истории России. Избранное. — М.: Наука, 1996 Судьба и труды историографа Герарда Фридриха Миллера (1705—1783)

⁸ Има се предвид статията на М. М. Штранге М. М. Идеи просвещения в русской историографии 50—70-х годов XVIII в. стр. 177-187, публикувана в: *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе*. Сборник статей, посвященный Л. В. Черепнину, 1972, Москва: Наука

⁹ «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие» (в 1758—1762 годы — «Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие», от 1763 года — «Ежемесячные сочинения и известия о ученых делах») — е първото руско ежесечно научно-популярно списание литературно списание, излизало в периода 1755-1764 година, чийто главен редактор в целия период на съществуването му е

Милер. Списанието спира да излиза след заминаването му за Москва, където заема длъжността „начальник Московского архива иностранной коллегии“.

¹⁰ Вж. Глухов А. Первая столичная газета.

¹¹ Той не е запазен, предполага се, че е отпечатан в ограничен брой екземпляри, и е известен от ръкописните си копия. Запазени са печатните броеве от 02.01. 1703 година нататък (Вж. Западов 1973:16)

¹² Така например различните броеве имат различни заглавия: „Ведомости Московского государства“, „Ведомости Московские“, „Российские ведомости“, „Подлинное доношение“, „Реляция“, „Ведомости о военных и иных делах, достойных знания и памяти, случившихся в Московском государстве и во иных окрестных странах. Начаты в лето от Христа 1704 от генваря, а окончены декабрем сего же года“ и т.н.

¹³ До 1715 година е набиран със стария църковен шрифт, а след това с нововъведената гражданска азбука (Западов 1973:20)

¹⁴ По този повод Ковалева пише: „Указ царя выполнялся неукоснительно, хотя формат, тираж и периодичность газеты не были постоянными. Чаше всего использовался формат в 1/12 долю листа с очень узкими полями. Газета могла иметь вид тетрадки или брошюры, а иногда состояла из одного листа. Колебания в объеме – от 2 до 22 страниц текста. Тираж был большим в первые два года издания (2 тысячи и более), а за 1703 год был издан в 4 тысячах экземпляров. В отдельные годы тираж насчитывал 100, 200 экземпляров, а перед смертью Петра (с 1724 года) - только 30. Количество номеров в год также нерегулярно. Наибольшее в 1705 году, когда вышло 4.6 номеров. В 1717 году напечатано 3 номера, а в 1718 один номер. Все было неустойчиво в первой печатной газете России ... „(Ковалева 1996:12).

¹⁵ През 1727 година вестникът започва да излиза на немски език под името St. Petersburger Zeitung, от 1728 година започва да се публикува и в превод на руски със заглавие „Санкт-Петербургские ведомости“. (Морозова, 2003 р.143).

¹⁶ От 1728 година паралелно е редактор и на St. Petersburger Zeitung, начело на който през 1727 стоят академиките Грос и Бекенштейн (Морозова, 2003 р.143).

¹⁷ Авторът пише: *Mit dem anfang des Jahrs 1727 fing man an, bei der academie in deutscher und russischer sprache zeitung zu drucken auf einem solchen fuss als solchen noch nie in Russland geschehen war.* (<http://books.e-heritage.ru/book/10074709>)

¹⁸ Като организира и абонамент за вестника.

¹⁹ Вж. Газета „Санктпетербургские ведомости“ XVIII века. Указатели к содержанию 1728-1731. Ленинград 1987. Отг. ред. А.И.Копанев.

²⁰ Газета „Санктпетербургские ведомости“ XVIII века. Указатели к содержанию 1728-1731. Ленинград 1987. Отг. ред. А.И.Копанев.

²¹ Виж. напр. Виноградов (1982:58-59)

²² (Пекарский, 1862, т.1. р. 226).

²³ Вж. Малышев Александър „Толкование в научно-популярных текстах первой половины XVIII века (на примере журнала “Примечания к Санкт-Петербургским ведомостям”). Дисертация, 2017 СП.

²⁴ Цитатът е даден в опростен правопис .

²⁵ Бележки.

²⁶ В съветската историческа енциклопедия то е отбелязано като „първото руско научно, научно-популярно и литературно списание“.

Виж <https://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/14065/%D0%9F%D0%A0%D0%98%D0%9C%D0%95%D0%A7%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%AF>

²⁷ Названието търпи промяна в различните броеве: «Месячные исторические, генеалогические и географические примечания в Ведомостях» (1728 г., № 1), «Примечания в Ведомостях» (1728 г., № 2-10), «Исторические, генеалогические и географические примечания в Ведомостях» (1729-1731 гг.), «Примечания на Ведомости» (1732-1736, 1738-1740 гг.), «Примечания при Ведомостях» (1739 г., ч. 1-12), «Примечания к Ведомостям» (1741-1742 гг.). Като кратък вариант по-често се използва «Примечания к Ведомостям» или «Примечания».

²⁸ „Явление небывалое во всей последующей истории русской журналистики“, отбелязва Ковалева (Ковалева 1996:17).

²⁹ През първата година излиза само на руски език, а от 1729 год. – и на немски.

³⁰ Това списание и ролята му за формирането на научната представа за Русия в Западна Европа са подробно разгледани в монографията на Белковец (Белковец 1988).

³¹ Започва да излиза под заглавие «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие», в периода 1758—1762 името му е «Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие», а от 1763 год. — «Ежемесячные сочинения и известия о ученых делах».

³² Чисто светско име е Е.А.Болховитинов, църковен историк и библиограф, автор на „Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России“ / Соч. митр. Евгения. Т. 1-2; (Предисл. изд.: Михаил Погодин), Москва : Московитянин, 1845

³³ Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащая. С Пб., 1755. Генварь.

³⁴ Автобиография, Описание моих служб, публикувана в „История Сибири“, 1937, с. 145-155.

³⁵ Милютин отбелязва: *“Ежемесячные сочинения”... доказали пользу периодических изданий и побудили других писателей вступить также на поприще журнальной деятельности, до той поры совершенно им неизвестное.* „Современник“, 1851, январь, т. XXV, отд. II, стр. 2.

³⁶ Сред тях са например първите частни издания „Трудолюбивая пчела“ на Сумароков и „Праздное время“, литературните списания „Полезное увеселение“, „Свободные часы“, „Невинное упражнение“, „Доброе намерение“, „Собрание лучших сочинений“ и ред. др. (Виж Западов 1973).

³⁷ По този повод Болховитинов отбелязва: „нищо едно от тях не може да се сравни с това на Милер нищо по ползата, нищо по разнообразието от интересни статии“ (Болховитинов 1845:67).

Герт Дресел

Университет в Клагенфурт

[Gert.Dressel@aau.at]

Биографичното разказване в училище. Полета на напрежения и възможности

Abstract: *Humans are storytellers. These days, people in Europe have become narrators about their own life history because in the course of the so-called “late modernity” a successive loss in meaning of traditional and life patterns, of systems of orientation and identification has taken place (e.g. social, local, regional or national identities, family respectively relatives, gender roles, political orientations). Not only, but especially in times of personal and social crises and in multiple life worlds it is a necessity to explain yourself and others, why life took that direction and not another. The own life and a coherence of the own life will be composed by biographical narrations.*

Since the 1980`s biographical narrations have become more important in several systems of society, amongst others in the humanities (e.g. oral history) and in the educational system, especially in schools. Though, the interests of oral historians and teachers are different concerning the using of biographical narrations. The paper focusses on eleven specific situations in collaboration projects with schools and colleges of education in Austria. Based on these examples the author reflects on several fundamental dangers, limitations, challenges, and the opportunities of biographical storytelling in school instruction.

Key word: *biographical telling, oral history, educational system, school instruction.*

Да разказваш истории за себе си

Още Ролан Барт и Клод Леви Строс казваха: Хората са разказвачи на истории “ (Viehöver 2001, p. 178). В т. нар. късна модерност хората вече се превръщат преди всичко в разказвачи на своя собствен живот. (Alheit 1993, Dausien 2004, Dressel 2006). Това е свързано с историческите промени и обществената динамика, които мнозина преживяват през своя живот във времето на XX и началото на XXI век.

През изминалите десетилетия хората в Западна и Централна Европа, както и в Югоизточна Европа, са засегнати от една или друга политическа или икономическа смяна на системата. Наред с това някога стабилните идентичности (каквито например са обществените слоеве, политическите партии, религиите) отчасти загубват от значението си; също така в множество европейски страни обществените ценностни представи (например по отношение на семейство, пол, сексуалност) от 1960-те години насетне видимо се трансформират. В сферата на комуникацията между хората в последните двадесет години се извършват революционни промени, които обхващат не само технологиите, а навлизат в самите основи на всекидневното на човека. Трябва да се справяме с всички прекъсвания и промени – и това се отнася не само за възрастните, а засяга също и по-младите. Наред с всички възникващи за немалко хора нови възможности, много други пък възприемат една или друга страна на обществената промяна като объркване на света, в който живеят. Или най-малкото като предизвикателство. Защото тези промени правят собствената индивидуална биография, която винаги се изгражда във взаимодействието с историята и обществото, да изглежда накъсана или противоречива.

Коя съм аз, както пита немската писателка Криста Волф (1999, с. 551), ако например, през различните години на своя живот съм се подписвала под различни религиозни или политически вярвания. Кой съм аз, пита американският социолог Ричард Сенет (1998) в неговата книга „The Corrosion of Character“ (която в немския превод носи показателното заглавие „Der flexible Mensch“ – *Гъвкавият човек*¹), ако през годините на своя живот многократно или постоянно сменям местожителството, местоработата и професията си? Кой съм аз, ако например, съм роден във Виена от родители-българи и имам българско гражданство, но моите приятели и приятелки, които също са израснали тук, като австрийски граждани могат да гласуват в политическите избори в Австрия, а аз – не?

Разказването за самия себе си може да спомогне да подредиш живота си при цялата негова противоречивост и сложни преживявания, като го интегрираш в една история и постигнеш кохерентност (Apitzsch 2003, von Engelhardt 1990, Löffler 1999, Sieder 1999). Това може да бъде „само“ ретроспективен и интерпретативен акт: някои спомени се изтласкват, други се забравят или още отдавна са били забравени, докато пък определени спомени придобиват водещо значение (Dressel and Novy 2009); и именно чрез тази променлива игра на спомняне, селекция и забора, се извеждат червените нишки на каузалността и континуитета, която в крайна сметка чрез наративността изгражда и композира личната идентичност (Bateson 1990). Впрочем: много от нас познават и практикуват подобна биографична работа в своето всекидневие. Повечето от нас имат опит с това да разказват своя живот, при което всеки път ние отново подреждаме и изграждаме собствената си биография.

Историите на живота в науката и образованието

Успоредно с биографичната работа, която хората извършват, от 1980-те години в Германия и Австрия историите на живота и тяхното разказване стават „предмет“ на изследване, както в изследователските, така и в образователните институции. Образованието ги открива като дидактичен инструментариум. Към тях се насочват различни научни дисциплини: история, социология и етнология, образованието за възрастни, както и училището. През 1980-те години започва биографичното анкетиране на хората чрез интервюта по метода на *Oral History*, както и тяхното насърчаване да записват своите истории: разказите за живота се събират, описват и публикуват като „*история отдолу*“, като история на всекидневието, под мотото „*За да не отмине без следа*“, както например се нарича достигналата междувременно над 70 тома австрийска популярно-автобиографична поредица, която се издава на базата на колекцията на жизнеописателни документи на Виенския университет.²

В педагогически контекст, особено в училищата, тази парадигма също се утвърждава, с което да се покаже, че може да се учи не само от „*историята*“ (в единствено число), но и от „*историите*“ (в множествено число), както в часовете по история, така също и по онези предмети, в които се търси демократично ориентираното политическо образование, което е основен принцип в Австрия (Baacke and Schulze 1993).

Чрез жизнеописателното разказване от т. нар. свидетели и свидетелки на събитията, трябва не просто да се илюстрира и онагледят „*голямата история*“, а да се покаже по какъв начин хората преживяват историята и обществото. Ако в началото, преди всичко в училище, се канеха оцелелите от национал-социализма в Австрия и Германия, отдавна вече училищните проекти за интервюта със свидетели и свидетелки не се ограничават с тази група: свое място в училищните уроци заемат мъже и жени от различни социални среди с преживяванията си и разказите за техния живот, както и емигранти. Такъв е например проектът за съвместни интервюта и изложба на Виенския център за исторически малцинства с ученици и учители от една гимназия във Виена. В този проект учениците, които са около 18 годишни и голяма част от тях също от емигрантски произход, интервюират емигранти от своя квартал, за да очертаят облика на новите заселници и да почувстват легитимното им място в историята на квартала. Една от целите е тези заселници да престанат да се възприемат като екзотични. Защото често вътрешните различия между т. нар. автохтонни австрийки и австрийци (или между германците, или между българите) са по-големи, отколкото различията между местните и новодошлите. Произходът (културен или географски) е само една категория между многото (пол, степен на образование, поколение и т.н.), които структурират биографията и изграждат различията или приликите и общото между хората. Другояче казано: винаги са ми били чужди представителите на онези възгледи, които изхождат от идеята за хомогенната национална или религиозна идентичност

на предполагаеми статични и хомогенни общности. Защо трябва да имам нещо повече общо с моя австрийски съсед във Виена, който ми е съсед по случайност, отколкото с някои български колеги – историци, с които ме свързват много години на общо мислене и действие?

Полета на напрежение

За устните истории и изследователите, които използват биографичния метод, жизнеописателните разкази са интерпретации на разказващите на техния собствен живот, които възникват в конкретната ситуация „тук и сега“, както и в контекста на колективната култура на спомнянето. В противовес на това, за педагозите жизнеописателните разкази са преди всичко дидактичен инструментариум. Тези различни подходи произвеждат полета на напрежение, поне тогава, когато се срещнат науката и училището. Именно затова става дума тук. Чрез единадесет конкретни сцени и ситуации от проектите (срв. Dressel 2012), които съм преживял в рамките на съвместната работа с училища и педагогически институти в Австрия в последните години, бих искал да представя рефлексивно някои основни опасности, граници и предизвикателства, но също и едни или други възможности и шансове, които дава жизнеописателното разказване в училищното преподаване. Тези разсъждения се отнасят до съответния момент, защото и тук никога не може да се правят общовалидни изводи.

Сцени 1 и 2

В четвърти клас³ на едно основно училище в един селски регион в Австрия учителят по история и 13- 14 годишните ученици интервюират 85 годишната г-жа Ф. – Въпрос на един ученик: „Как разбрахте, че войната е започнала?“ – Г-жа Ф.: „Вече бяхме разбрали. Веднъж бяхме се отдалечили малко от къщи. Тогава една жена каза, че аз трябва да отида в селото да уредя нещо в общината. Като стигнах, самолетите вече летяха над селото. Бързо отидох у нас. Слязохме в мазето, чувахме горе самолетите как летят и стрелят. Много къщи изгоряха. Немската войска беше при нас в селото. Тогава те застреляха коне и хора, и те трябваше да се погребат“. – Учителят: „Как се държаха руснаците с вас, или нямаше контакт с тях?“

Пасажът от интервюто не е съвсем еднозначен. Кой е стрелял? Частите на немския Вермахт, или „самолетите“? Кой са „те“? Но въпросите на учителя не поясняват това. Разказаното от г-жа Ф. кара учителя по-скоро да постави въпрос за неспоменатите в разказа „руснаци“ – като че ли е могло „те“ да бъдат само „руснаци“.

Преди няколко години Улрих Беар пише (2000, с. 7) за потребността на т. нар. свидетели и свидетелки, че, когато разказват, те „очакват от своята публика отговор, и това тяхно искане нечуто отзвучава, ако никой не иска или

не може да го долови“. Или, да конкретизираме това на базата на нашия пример: разказаното отзвучава, ако слушателите не реагират на това, което им се предлага, ако никой не постави по-нататъшни въпроси, които целят повече яснота и обяснение.

Често пъти хората, които са преживели историята и са възприемани като „свидетели на времето“, честно се стараят да отговорят на очакванията на публиката, да разкажат „истината“ за себе си (Lejeune 1975). С това те се смятат не само за легитимни говорители за историята на своята личност, но и за „голямата история“, с която личността е преплетена. Александър фон Плато (2001, 2007), един от пионерите на немскоезичната устна история, обръща внимание на проблематиката на използването на т. нар. свидетели на събитията в часовете по история в училище, а и изобщо в публичното пространство (срв. също Donnermaier 2006). Въоръжени с авторитета на легитимни говорители, онези, които лично са „го“ преживели, се превръщат в дидактично средство за осъществяване на определени педагогически и медийни цели (например в документалните телевизионни предавания). Техните разкази не само илюстрират, но авторизират онези разкази за историята, които подхождат според учителите на учебното съдържание. Няма място такива допълнителни въпроси към свидетелите на събитията, които могат да предизвикат противоречиви отговори. Но пък в случаите, когато „поуката от историята“ на разказващия съвпада с онази, която учителят цели, тази „поука“ или послание се подчертава от него още веднъж:

В едно друго училище в Долна Австрия учениците и учителят по история задават въпроси към г-н Д. за неговия живот. Интервюто завършва по следния начин: Г-н Д.: „Това беше твърде много“ – Учителят: „Вие сте преживели твърде много, това не бива да се забравя“ – Г-н Д.: „Беше важно, да кажем на младите, какво беше.“ – Учителят към учениците: „Ето така можете да си представите, както г-н Д. каза, че е бил добре, когато Хитлер идва. И това е основният момент, защо всички са били толкова въодушевени, най-вече, защото не е имало какво да ядат.“ – Г-н Д.: „Да, когато Хитлер влезе във Виена, наистина беше... Разбира се, онова, което той после направи с евреите...“ – Учителят: „Но за това никой тогава не предполагаше“ – Г-н Д.: „Никой не мислеше. Разбира се.“ – Учителят: „Но хората, безработните, които всичките идваха в града. Като помисля за момчетата на семейство Х., те винаги казваха: бащата изведнъж получи работа в една самолетна фабрика (...) и веднага животът потръгна.“ – Г-н Д.: „Да, за мен Хитлер донесе по-добри времена.“

Неслучайно някои историци определят т. нар. свидетели и свидетелки на историята като „най-големите врагове“ на историците. (срв. Kraushaar 1999). Но „свидетелите на събитията“ не биха били „враговете“ на историчес-

ката гилдия, ако към тях не се отправят прекомерните изисквания, като към хора, които „лично са го преживели“, които трябва да знаят точно и „правилно“, какво „наистина“ е било. Никога не можем да узнаем от свидетелите „една“ истина за една определена история. Но ако предоставим на хората едно разказвателно пространство, за да разкажат своята собствена история, можем да се обогатим със знания, каквито не можем лесно да получим от други източници и които далеч надхвърлят чистото илюстриране на историята с помощта на жизнени разкази.

Сцени 3 и 4

В едно друго училище в един селски регион 13-14 годишни ученици интервюират една прислужница, родена през 1920-те години. Разговорът се заснема с камера. Интервюиращите момчета и момичета проявяват жив интерес и любопитство при разговора с г-жа Г. Присъстващият учител, както и аз, който участвам в проекта, внимаваме да не се намесваме. И жената разказва все повече. Но когато става дума за религия, църква или за семейната ситуация в нейното детство, тя сменя темата. След интервюто, когато камерата вече е изключена, г-жа Г. ми казва на четири очи: „Тук не мога да говоря за това.“ – „За какво?“ – питам аз. – „За това, какво значи, да израснеш като извънбрачно дете!“, казва г-жа Г. Майката на г-жа Г. също е била прислужница, а биологичният баща е бил господарят. Г-жа Г. ми разказва за многобройните унижения, които е трябвало да преживее в детството си, като извънбрачно дете, от страна на енорийския свещеник и на селяните. А някои от хората, или техни наследници, още са живи.

Във всяко интервю присъстват не само онези, които фактически участват, но и онези, които са част от общността на колективната памет. Чрез това, че едно интервю се записва, чрез това, че то се провежда в училище, където присъстват ученици и учители, местната общност също участва. В описания случай аз представлявах за разказващата относително нерелевантна фигура. Като учен, който идва от Виена, при това говори с акцент на германец, не бях част от местната общност, а и щях да напусна региона след интервюто. Близостта може да създаде дистанция – а дистанцията – близост (Ланграйтер 2003)...

Разказването за живота не се случва в автономно пространство. Хората трябва да „произвеждат“ себеописания в различни културни контексти и социални ситуации (Kenneth J. Gergen 1998). Всяко автобиографично разказване възниква в конкретно социално-комуникативно пространство. Неговата „валидност“ зависи винаги от „съгласието на другите“. Историческата истина, която разказващият разкрива, е всъщност „културно споразумение“ (срв. Hahn 2000). Затова в автобиографичното разказване се отразяват онези исторически дискурси и дискурси на спомени, които са доминантни в специфичния социа-

лен и интерактивен контекст (Schulz-Hageleit 2003, Jureit 1998) и го регламентират: „За какво мога да говоря, за какво ще се говори?“ И: „Ами за какво да мълча, за какво се мълчи?“ (Sieder, 1999, p. 245). Или другояче казано: Жизнеописателните разкази са на първо място източници за паметта и дискурсите на спомена на колектива, на една специфична общност, днес и тук. И в този смисъл свидетелите и свидетелките на събитията са по-малко свидетели за миналото, колкото на настоящето, и най-вече – на спомена за историята в настоящето.

И все пак: как в училищния контекст да се постигне по-голяма чувствителност – или като първа крачка – „конструктивно докосване“ на неговите участници – за това, че жизнените разкази не са нито „правдиви“ в смисъла на историческата „истина“, нито могат да се редуцират до дидактичен инструмент, който „разхубавява“ урока по история и го илюстрира? Тук става дума за това, че за интервютата в училище, е необходима добра предварителна подготовка, както и последващо обсъждане на интервютата, а също и квалификация на учителите в тази област. Но затова е необходимо време. Време и внимание, които никак не се намират лесно в училищното всекидневие.

В една гимназия във Виена. Моята колежка и аз искаме да се срещнем с Г-н М., ангажиран учител, с чиито ученици подготвяме общ проект за жизнени истории на мигранти в един виенски квартал. Първоначално чакаме на стълбището, защото г-н М. е дежурен в междучасието. Сред шумотевицата на петминутното междучасие, съзираме г-н М., той също ни вижда и отиваме заедно в учителската стая. Той бързо си оправя книжката на работното си място, което е около един квадратен метър, като междувременно отговаря на въпросите на един или друг колега. Веднага след това влизаме в класната стая при учениците, с които искаме да правим проекта. За това имаме на разположение един учебен час, който в Австрия е 50 минути. А самите ученици през следващите месеци преди всичко трябва да се подготвят за матурата.

Сцени 5, 6 и 7

Отново сме в едно основно училище в Долна Австрия, този път и директорката присъства. Учениците задават въпроси на бившия кмет, който е на близо 80 години. Интервюто се заснема с камера. Интервюто започва. Кметът започва да разказва. Ученик задава въпрос. Директорката обръща внимание, че въпросът не е правилен. Въпреки това бившият кмет продължава да разказва. Друг ученик кашля. Директорката изключва камерата, след това отново я включва и моли да се повтори разказа още веднъж, защото иска за училището да остане един „перфектен“ видеозапис на интервюто. Сега не само учениците се чувстват несигурни, но и аз, който участвам в подготовката. А директорката продължава да оценява въпросите на

децата: „Въпросът ти не е правилен“ и по-рядко: „Да, ето това сега беше правилен въпрос.“

Поведението на директорката е екстремнен случай. Но често в такива особени случаи разпознаваме и нещо изключително типично. Защото, когато караме хората да разказват за живота си в училище, това по свой начин смущава, и то всички участници, защото преобръща с главата надолу доминиращата култура на ученето и преподаването. Харесваме го или не, училището както и преди, е място, където се оценява. Там на онова, което вършат учениците, се поставят оценки: то е достатъчно, или не е достатъчно за изискванията, които са общи за всички. Затова за учениците може да бъде смущаващо, когато трябва да разказват в учебния час, ако им липсва необходимото доверие.

Моята колежка и аз искаме да подготвим в рамките на урока осемнадесетгодишните ученици от една виенска гимназия за провеждането на интервюта с мигранти в следващите седмици. Тъй като повечето ученици самите имат такъв миграционен произход, ние си мислехме – нека те разкажат своята история. Разместваме мебелировката в класната стая така, че да се получи кръг. След това каним учениците да разкажат за себе си. Общият разговор не върви...

При жизненоописателното интервю – независимо дали е в група или поединично – може да потръгне, а може и да не се получи. Само, че е важно за доброто провеждане (дори и това да бъде противоречие), в конкретната ситуация на интервюто, да не се оценяват нито отговорите, нито въпросите. Желателно е поканените да разкажат живота си, да бъдат подкрепяни и окуражавани с предварително съвместно обсъдени и подготвени въпроси, и сигнализиране на внимание и интерес, чрез създаване на връзка и доверие между участниците, чрез отказ от внушения и оценки от типа на „правилно“ и „неправилно“ и други намеси, които могат да възпрепятстват разказването (Schütze 1983, Rosenthal 1995, Sieder 1998). Хората, които разказват за себе си, трябва да чувстват уважение, а не да се чувстват използвани или изпитвани. Това не изключва критична рефлексия след интервюто.

Едно основно училище в един селски регион в Каринтия: подготвям с учениците въпросите за интервюто, което предстои да направим. След един час в училището ще дойде г-жа В., която е на 75 години. 12-13 годишните деца седят по трима. Помолих ги да си помислят и да напишат какво искат да питат г-жа В. „Ако си представите, че г-жа В. някога също е била на 13 или 14 години, какво искате да научите от нея?“ Учителката върви от група на група, помага на момичетата и момчетата, разказва малко, какво е било,

когато тя е била на тяхната възраст. Много от децата се смеят. На един голям плакатен лист записваме много въпроси, които хрумват на децата, а понякога учителката им подсказва. Когато г-жа В. идва и започва интервюто, учителката задава въпроси редом с учениците, като една от тях. Но и при интервюто пада много смях.

Сцени 8 и 9

Тридесет учители, които представляват всъщност прекалено голяма група, участват в едnodневен следдипломен уъркшоп в едно педагогическо училище. В центъра на внимание е тяхното разбиране за професията и собствените им преживявания, свързани с ученето. С моята колежка разделяме групата на две. Във всяка от групите, направлявани от нас, 5-6 от учителите разказват за своите най-важни учебни преживявания като деца и юноши в училище или извън него. Останалите участници наблюдават ситуацията на разказването. На наблюдателите сме поставили следните въпроси: Какво правят разказите на другите с мен (нещо като самонаблюдение)? Какви общи теми се крият в индивидуално разказаните истории? Какъв е процесът на разказване? Разказите продължават около 50 минути, не се дискутират, изобщо не става дума за съгласуване на някаква (историческа) истина – тъкмо напротив: място имат различните преживявания. Модераторът внимава всички участници да имат приблизително същото време за разказване, както другите. След това се обсъждат въпросите. Разказвачите споделят, че при всички различия на разказаните преживявания, са чувствали разбиране. И разказвачите и наблюдателите са единомдушни, колко е важна атмосферата на доверие, на внимание и взаимно изслушване, колко е важно да не се дискутира и оценява, а просто да се разказва. В общата рефлексия се очертават съществени различия, като например как съответната социална среда е била конституираща за определени преживявания на ученето. Някои наблюдатели съжсаяват, че не са имали възможност също да разкажат за себе си. Впрочем заключението на една от групите беше: Ученето се случва там, където любопитството е по-голямо от страха.

Тази постановка няма нищо общо с психотерапията (често има такива недоразумения). Тук в никакъв случай не се търсят дълбинни психологически обяснения, а биографията се разглежда като постоянен обмен между индивидите, обществото и историята. Става дума за преживяванията, които хората имат като деца – като момичета или момчета, а по-късно - като жени или мъже, като представители на определено поколение или определена среда (буржоазна, работническа, селска, градска и пр.) И става дума за личното преживяване да разкажеш своя живот, ако като учител, или учен, искаш да накараш другите - т. нар. свидетели на историята - да разказват своята биография. Именно така може да се разбере как жизнените преживявания и разкази са

взаимосвързани с историческите и обществени структури и как поради това преживяванията, спомените и разказите се различават помежду си. Така също може да се разбере, че от тук не може да се изведе „единствената историческа истина“ и „единствената поука“. И също: може да се научи от какъв комуникационен процес се нуждае спомнянето и разказването за живота, а именно атмосфера, в която има поне един минимум на взаимно внимание и доверие, отношения, които правят възможна тази комуникация. Важно е учениците да се подготвят за такива интервюта със свидетели на събитията, а след това процесът на интервюто да завършва с рефлексия на разговора, ако програмата на часовете позволява това. Но освен това е важно създаването на общо рефлексивно пространство за жизнени разкази и разказване, което да бъде свободно от каквито и да било дидактични съображения, защото е безсмислено да поучаваме експертите-педагози от позицията на учени (срв. Krainz 2009; Dressel и др. 2014), така както пък е проблематично и да поучаваме учениците чрез жизнени разкази.

Един друг следдипломен семинар за квалификация на учители: някои от осемте участници са и активни краеведи и имат различни публикации (например книги или изложби) за историята на селата, където работят. В процеса на един все още незавършил проект, те канят свидетели на исторически събития в часовете си и са ги интервюирали заедно със студентите. Междувременно всички интервюта са транскрибирани. Аз ръководя този уъркшоп, в който става дума как да се продължи с интервютата със свидетелите и каква публикация да се подготви. При подготовката си за уъркшопна, разсъждавам как да организирам най-смислено четирите часа, които той продължава. Реших да се откажа от всякакви поучения, а да подбера определени пасажки от множеството транскрибирани интервюта, за които мислех, че поне отчасти не съответстват на доминантния за участниците образ на историята. Това между другото бяха пасажки от личности, дошли като мигранти и мигрантки в съответния регион и които разказват за своите преживявания на чуждостта, или пък като принадлежащи към най-бедните групи сред селяните са се сблъскали с различни насилия в селския контекст. В продължение на 45 минути с групата, разделени по двойки, четем избраните от мен пасажки и им поставям въпроса: „Какво ви изненадва или дразни?“ Има няколко „Аха“!

10. Сцена

В едно основно училище във Виена: Поканен съм в класната стая в един късен следобед да модерирам едно „Разказвателно кафене“. Кой разказва? Няколко родители и учителката на класа. Кой слуша и кой задава въпросите? 13 – 14 годишни ученички. Теми на „разказвателното кафене“ са детството и младостта на онези, които разказват. От известно време една ху-

дожничка и една музейна педагожка работят съвместно с учениците и с две учителки в многобройни малки проекти. Между тях е създаден климат на доверие и сътрудничество, поне по мое впечатление. Повечето от децата са от т. нар. мигрантски произход. Присъстват родители, някои от които са от Сърбия, Хърватия или Турция. Един от бащите е потомствен австриец, учителката също. В хода на разказите едно от момичетата шепне формулировки на немски език на своя разказващ баща, чийто майчин език не е немски. В конкретната ситуация това нито пречи на присъстващите, нито пък е неприятно за бащата или за момичето, а просто изразява подкрепа. Участниците разказват какви игри са играли в детството си, а някои за това, как е трябвало доста рано да започнат работа. Те разказват как например в Турция през 1960-те години като деца е трябвало да пасат животни – нещо, което го е имало и в Австрия недълго преди това. Много хора разказват за училищните си години, а също и за това, как са нарушавали правилата, как тайно са изпушили първата си цигари или са се влюбили за първи път. Децата слушат внимателно и задават въпроси, искат да научат още от учителката си: „Нещо друго лошо направихте ли?“, „Как се влюбихте за първи път?“ и какви ли не други въпроси, които интересуват децата и юношите. Родителите и учителката разказват... След 90 минути аз, като модератор, закривам „разказвателното кафене“. Родители, учителката и учениците остават да си бърбят и да се смеят, като хапват заедно и пият сок.

Може би става целта не е, чрез разказването на жизнени истории, да постигаме някакви дидактични задачи, а преди всичко чрез тях да създаваме контакт, връзка и доверие, да придобиваме „лице“ един за друг, което поражда взаимно разбиране. Това не означава винаги да имаме едно мнение или винаги да приемаме различията, но да откриваме общите неща, за които преди това не сме предполагали. Именно това е най-важното, което можем да научим от разказването на спомени в училище. И това е предостатъчно.

Епилог: 11. Сцена

В началото на 2017 година в една гимназия на 70 километра южно от Виена се срещат една 85 годишна жена, която като еврейка и като дете без родители в годините на националсоциализма е била принудена да емигрира от Виена в Швеция с двама млади мюсюлмани от Афганистан, които след осеммесечна одисея са намерили подслон в Австрия. Двамата мъже участват в урока и междувременно са научили немски доста добре. Тримата седят на една сцена и разказват своите лични преживявания на бягство от своята страна и идване на чуждо място. Около 150 ученици, както и учители слушат внимателно. Радвам се, че мога да модерирам този разговор и точно, че съм поставен пред предизвикателството, да го модерирам. Защото предвид поколенческите и религиозни различия, преди това се питах: ще

мине ли добре? Добре мина. И дори повече от добре. Разказите на жената за нейните преживявания в чуждата страна – при нейния случай - в Швеция, са всъщност много подобни на разказите на афганистанците за техните преживявания в Австрия. Религията или различната възраст не са от толкова голямо значение, общата тема са преживяванията на срещата с чуждата страна. Тези преживявания създават връзка и интензивен контакт между самите разказващи, както и между тях и публиката Някои ученици сред публиката също имат свои подобни преживявания и разказват за тях. Защото всъщност ние всички познаваме усещането, понякога да се почувстваш чужд, дори да не сме били принуждавани да напуснем своята страна.

Литература:

Alheit, P., 1993. Transitorische Bildungsprozesse: Das „biographische Paradigma“ in der Weiterbildung. In: Mader, W. (Hg.). Weiterbildung und Gesellschaft. Theoretische Modelle und politische Perspektiven. 2. Aufl., Bremen, pp. 343–416.

Apitzsch, U., 2003. Migrationsbiographien als Orte transnationaler Räume. In: Apitzsch, U. and Jansen, M. (Hg.). Migration, Biographie und Geschlechterverhältnisse. Münster, pp. 65–80.

Baacke, D. and Schulze, T., 1993. Aus Geschichten lernen. Zur Einübung pädagogischen Verstehens. Weinheim and München.

Bear, U., 2000. Einleitung. In: Bear, U. (Hg.). „Niemand zeugt für den Zeugen“. Erinnerungskultur und historische Verantwortung nach der Shoah. Frankfurt am Main, pp. 7–31.

Bateson, M. C., 1990. Composing a Life. New York.

Dausien, B., 2004. Geschlecht und Biografie. Anmerkungen zu einem vielschichtigen theoretischen Zusammenhang. In: Mieth, I. et al. (Hg.). Geschlechterkonstruktionen in Ost und West. Biografische Perspektiven. Münster, pp. 19–44.

Donnermair, C., 2006. „... Ich glaube nur dem, der selbst dabei war ...“ Über die Arbeit mit mündlichen Quellen im Geschichtsunterricht. In: Eigner, P. et al. (Hg.): Briefe – Tagebücher – Autobiographien. Studien und Quellen für den Unterricht. Innsbruck/Wien, pp. 106–111.

Dressel, G., 2006. „Erinnerungswerkstätten“. Was die zeitgeschichtlich-biographische Forschung und Bildungsarbeit aus der Lektüre von Christa Wolfs „Kindheitsmuster“ gewinnen kann. In: BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen 19 (2), pp. 283–299.

Dressel, G., 2012. Erzählungen in einer Region. Erinnerungsdiskurse, Interventionen und Lernprozesse. In: Arnold, M. et al. (Hg.). Erzählungen im Öffentlichen. Über die Wirkung narrativer Diskurse. Wiesbaden, pp. 219–248.

Dressel, Gert et al. (Hg.), 2014. Interdisziplinär und transdisziplinär forschen. Praktiken und Methoden. Bielefeld.

Dressel, G. and Novy, K., 2009. Vergessen gehört zum Erinnern. „So etwas gibt sehr viel, wenn man sprechen kann“ – Biografiearbeit als Bildungsarbeit. In: tools. Österreichische Fachzeitschrift für Erwachsenenbildung, Heft 49, pp. 8–10.

von Engelhardt, M., 1990. Sprache und Identität. Zur Selbstdarstellung und Selbstsuche im autobiographischen Erzählen. In: Kößler, H. (Hg.). Sprache. Fünf Vorträge. Erlangen, pp. 65–88.

Gergen, K. J., 1998. Erzählung, moralische Identität und historisches Bewusstsein. Eine sozialkonstruktionistische Darstellung. In: Straub, J. (Hg.). Erzählung, Identität und historisches Bewusstsein. Die psychologische Konstruktion von Zeit und Geschichte, Frankfurt am Main, pp. 170–202.

Hahn, A., 2000. Konstruktionen des Selbst, der Welt und der Geschichte. Aufsätze zur Kulturosoziologie. Frankfurt am Main.

Henke-Bockschatz, G., 2004. Zeitzeugenbefragung. In: Mayer, U. et al. (Hg.). Handbuch Methoden im Geschichtsunterricht. Klaus Bergmann zum Gedächtnis. Schwalbach/Ts., pp. 354–369.

Jureit, U., 1998. Konstruktion und Sinn. Methodische Überlegungen zu biographischen Sinnkonstruktionen. Oldenburg.

Krainz, E. E., 2009. Ende des Disziplinären? In: Hanschitz, R.-C. (Hg.). Transdisziplinarität in Forschung und Praxis. Chancen und Risiken partizipativer Prozesse. Wiesbaden, pp. 7–14.

Kraushaar, W., 1999. Der Zeitzeuge als Feind des Historikers? Neuerscheinungen zur 68er-Bewegung. In: Mittelweg 36, 8. (6), pp. 49–72.

Langreiter, N., 2003. Nähe und Distanz. Methodische Reflexionen nach einer Feldforschung über Gastwirtinnen in Tirol. In: Schweizerisches Archiv für Volkskunde 99 (2), pp. 183–203.

Lejeune, P., 1975. Le pacte autobiographique. Paris.

Linde, C., 1993. Life Stories. The Creation of Coherence. New York and Oxford.

Löffler, K., 1999. Zurechtgerückt. Der Zweite Weltkrieg als biographischer Stoff. Berlin.

von Plato, A., 2001. Chancen und Gefahren des Einsatzes von Zeitzeugen im Unterricht. In: BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen 14 (2), pp. 134–137.

von Plato, A., 2007. Geschichte ohne Zeitzeugen? Einige Fragen zur „Erfahrung“ im Übergang von Zeitgeschichte zur Geschichte. In: Fritz Bauer Institut (Hg.). Zeugenschaft des Holocaust. Zwischen Trauma, Tradierung und Ermittlung. Frankfurt am Main, pp. 141–156.

Rosenthal, G., 1995. Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen. Frankfurt am Main and New York.

Schütze, F., 1983. Biographieforschung und narratives Interview. In: Neue Praxis. Zeitschrift für Sozialarbeit, Sozialpädagogik und Sozialpolitik 13 (3), pp. 283–293.

Schulz-Hageleit, P., 2003. Zur Problematik des „Durcharbeitens“ lebensgeschichtlicher Erfahrungen. In: Reulecke, J. (Hg.). Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert. München, pp. 17–32.

Sennett, R., 1998. The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism. New York.

Sieder, R., 1998. Erzählungen analysieren – Analysen erzählen. Narrativ-biographisches Interview, Textanalyse und Falldarstellung. In: Wernhart, K. R. and Zips, W. (Hg.). Ethnohistorie. Rekonstruktion und Kulturkritik. Wien, pp. 145–172.

Sieder, R., 1999. Gesellschaft und Person: Geschichte und Biographie. Nachschrift. In: Sieder, R. (Hg.). Brüchiges Leben. Biographien in sozialen Systemen. Wien, pp. 234–264.

Viehöver, Willy, 2001. Diskurse als Narrationen. In: Keller, R. et al. (Hg.): Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse. Band 1: Theorien und Methoden. Opladen, pp. 177–206.

Wolf, C., 1999. Kindheitsmuster. München.

Превод от немски език: Кристина Попова

¹ В България книгата на Сенет е позната също под това заглавие. (б. пр.)

² „Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen an der Universität Wien“, ръководена от историка д-р Гюнтер Мюлер (б. пр.)

³ Това съответства на осми клас в България. (б. пр.)

Камен Рикев

Университет „Мария Кюри-Склодовска“ в Люблин

[rikev@umcs.pl]

Студентски теренни практики на Балканите – между регионалната типичност и националната изключителност

Abstract: *The paper shares personal insights into two field practices in the Balkans, organised by the Marie Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland for students of various MA programs in 2013 and 2014. The author's role as the planner and supervisor of these practices was complicated by his background from the region, whereas the participants (over 60 students for the two expeditions) were coming exclusively from Central and Eastern Europe and did not possess extensive knowledge or experience of the Peninsula. The paper reveals several key points in presenting the historical and cultural heritage of the Balkans, such as the strategies of approaching the process of europeisation of the Balkan countries, the ancient or Ottoman heritage, as well as the national liberation movements.*

Key word: *the Balkans, field practices, cultural heritage, europeisation, ancient heritage, Ottoman heritage.*

В тази статия споделям впечатления от реакциите на полски студенти спрямо Балканите въз основа на две теренни практики, проведени на Полуострова през 2013 и 2014 г. Двуседмичните практики бяха интегрален елемент от провежданата в три поредни години специализация по балканистика за студенти от университета *Мария Кюри-Склодовска* в Люблин¹. Освен езиковите курсове, обучението в нея предвиждаше лекции и семинари по история на балканските литератури и балкански култури, а практиките даваха възможност за прилагане на придобитите знания и компетенции с двойна стойност – от една страна, на *потвърждаване* на усвоените информации чрез лично преживяване, а от друга, на *творческо съприкосновение* с Балканите, при което всеки може адекватно да се ориентира в специфичната реалност, като изследва конкретни нейни аспекти.

Първата от трите теренни практики (през 2012 г.) бе под ръководството на проф. хаб. д-р Петър Сотиров, а следващите две, които ще коментирам тук, – под мое. Темата на експедицията от 2013 г. бе *Съвременни модели на частен и публичен живот на Балканите*², а на тази от 2014 г. – *Актуалният балкански мултикултурализъм*³. В ръководените от мен пътувания взеха участие над 60 студенти от различни магистърски програми в Люблинския университет. В хода на двете практики бяха посетени всички съвременни балкански държави, а през третия семестър на обучението студентите трябваше да защитят в съпоставителен план малка изследователска теза по конкретизиран от тях проблем.

При съставянето на програмите и определянето на тематичния фокус на теренните практики се ръководих от няколко принципа. Експедициите трябваше, разбира се, по студентски да съчетаят полезното с приятното. В кръга на дихотомичното мислене те трябваше също така да обхванат възможности за лесно съзиране, формулиране и съпоставки между:

- общобалканските феномени и специфичното за всяка отделна държава;
- вековната културна отвореност и капсулираност на местните общности;
- съжителството на обособени културни и религиозни модели при силната доминация на част от тях в конкретна общност;
- динамиката на ежедневието в големия град и малките селища;
- нестихващия сблъсък между предизвикателствата на настоящето и историческото наследство (включително феномена на младите национални държави и древните им корени);
- трайните стереотипи за Балканите и изненадващите лични открития, разминаващи се с тях.

Докато студентите трупаха материали за своите реферати, задачата на преподавателя също остана докрай провокативна. Теренните практики се оказаха отлично средство за изграждане на своеобразен *разказ за Балканите*, който да съвместява образователни и научни аспекти, като същевременно поддържа интереса на участниците до последната точка от експедицията. Фрагментите от този *разказ*, формално маркирани от посетените обекти, естествено трябваше да се съсредоточат върху същностни проблеми, но и да отчетат основополагащото различие в ракурса: преподавател и изследовател на Балканите, родом от България, говори за Полуострова на младежи от Централна Европа, които тепърва прохождат в спецификата на региона.

Концентрирайки се върху скритите пречки пред опознаването на Балканите и стратегиите при планиране на подобни теренни практики, бих открил следните проблеми:

Екзотика

Не подлежи на никакво съмнение, че Балканите привличат именно със своята екзотика. В коментирания тук случай тъкмо тя стоеше в центъра на търсенията при досег с всяка отделна балканска държава. В такъв контекст притегателен център е *различието*, а не *обедняващото звено* между познатата полска (централноевропейска) и балканските култури. На практика това се изразяваше в съзнателно търсене на всяка крачка на непознати и причудливи явления от страна на студентите.

Изградената през първите два семестра от специализацията парадигма на Полуострова като екзотично-енигматична територия поставя ръководителя на практиките в неизгодна позиция, доколкото го принуждава непрестанно да поддържа концепцията за дълбинните, често невидими измерения на наблюдаваните явления. От друга страна обаче, идеята за пребиваване в *екзотично пространство* се оказва особено функционална, когато трябва да се парират евентуални несъответствия с негативен резултат в студентския хоризонт на очакване, който неизбежно се основава върху базисните принципи на цивилизованост, градоустройство и комуникация в родната полска действителност. Липса на визуален контакт със събеседника за сметка на телесен допир, отправяне на причудлив комплимент (особено към дамите), разминаване в графика или в предварително установеното меню, шофьор в градския транспорт с цигара в уста или публични тоалетни, достъпни единствено за персонала – това е само част от конкретните ситуации, в които *екзотиката* бе успешно призовавана да тушира първоначалното неразбиране и неприятните съпоставки сред практикантите. В тясна връзка с концепта *екзотика* е и следващата проблемна зона в балканските експедиции.

Европеизацията

Постоянен ракурс на културното развитие и обществено-политическия живот в днешните балкански държави – едновременно на вътрешни и външни изследователи, коментатори и публични фигури – е тяхното *европеизиране*. Веднага обаче трябва да подчертая пълния провал при разкриването на тази съпоставителна перспектива при провеждането на теренните практики⁴. От една страна, тя работи срещу идеята за балканска самобитност, а от друга, автоматично поражда негативни за Полуострова изводи поради неубедителната степен на европеизаност, която установяват студентите.

Най-видимият продукт на европеизацията, с който практикантите се сблъскват при навлизането във всяка отделна държава, са архитектурата и градоустройството. При това е невъзможно така замислена експедиция да избегне посещенията на обекти в големи балкански градове (ключови в това отношение са старите централни части на Букурещ, Русе, София, Белград, Загреб, Солун). Личният ми опит води до категоричното заключение, че модерните сгради в европейски стил, строени от края на XIX век, не са най-

притегателната точка за стажантите, нито пък представителните градски паркове или обслужването в магазините са убедителни аргументи за европеизираност. В този контекст стратегията при представянето на европеизацията на Полуострова се оказва еднозначно губеща, което неизбежно повлия и върху последващото изясняване на европеизиращи процеси напр. в литературния развой на балканските нации. Може би тъкмо заради това най-голямо очарование предизвиква спонтанният досег с градове като Истанбул и Сараево, при които концептът *европеизация* не е доминиращ при разкриване на тяхното значение за историята на региона. Както идеята за модерността обаче, проблематична зона са и наглед безспорните следи от древността.

Античността – не само гръцка

Стремежът за разкриване на славна древност (антична или средновековна) не може да се ограничи до отделна държава от региона. В този аспект е нормално да се очаква, че входните знания на практикантите ще бъдат зависими от стереотипа за класическа Гърция. Ето защо запознаване с материални свидетелства на даките или траките, както и с римското наследство на региона, веднага провокира разширяване на познавателния хоризонт, но може да бъде натоварено и с друга съществена роля, а именно онагледяване на съревнованието за *най-древна цивилизация*, което е критерий не за автентичност на представените артефакти, а тъкмо обратното – за агресивното разширяване на модерните национални разкази.

Именно акцентът върху частната национална история, върху уникалността на отделна култура в региона се оказва неизбежен елемент при конкретно посещение с екскурзовод или научен сътрудник по време на експедициите. За необременения с етническа или културна пристрастност практикант такива срещи гарантират скука не заради неквалифицираността на представящия информацията, а заради трудното разграничение на достоверно от недостоверно и на действително самобитното в поредицата от разкази за своеобразието и героизма на всеки изследван народ.

В такъв контекст ми се струва особено важно да подчертая, че ролята на най-сполучливи отправни точки към възприемането на Балканите като цялостен регион са именно тези фигури, които функционират като национални герои едновременно в няколко държави. Светите братя Кирил и Методий, цар Самуил, Скендербег, Мехмед паша Соколович, Баба Новак или фикционални персонажи като Крали Марко, Карагьоз и Баба Марта (Докия) се оказват много по-провокативни за практикантите, отколкото фигури като княз Лазар, Васил Левски или Ригас Фереос например.

Османското наследство като културна атракция

Стремежът към изтъкване на националната уникалност или препоръчането на отделна нация като етнически толерантна пропускат да се възполз-

ват от османското наследство като мощен генератор на интерес, на действителна екзотика, каквато средновековните владетели и героите за национално освобождение не са в състояние да предложат. На практика студентите бяха непрестанно информирани от местните гидове и консултантите за злокобните последици от османската власт на дадена територия и за премахването на османските влияния, окачествявани като чужди, като *par excellence* доказателство за еманципирането и европеизирането на даден етнос⁵.

В противовес на този елемент от националните разкази⁶ люблинските практиканти с ентузиазъм търсеха белези на османското влияние в посетените държави. Категорично мога да потвърдя, че тъкмо следите на ислямската империя поддържаха усещането за екзотика и изначална привлекателност на региона и тъкмо свидетелствата за османски културен градеж събуждаха най-значим интерес. В това отношение дори византийски, римски или древногръцки артефакти криеха по-малка атрактивност.

Въпреки предварителната подготовка, по време на престоя на Балканите можеха да се регистрират редица ситуации, при които студенти недоумяваха от поведението на местни информатори, от една страна деклариращи личното си задоволство от живота в мултикултурна среда, а от друга, еднозначно дистанциращи се от етнически и културни групи. Тук имам предвид не само окачествяваните като *турци* мюсюлмани, но и различните малцинства в отделните държави. Налагащите се изводи на практикантите бяха впоследствие формулирани като разминаване между декларации и реалност, като недействителна толерантност от страна на представителите на Полуострова.

Докато повишеният интерес на практикантите към османското наследство би могъл да се използва като индикатор за бъдещи стратегии в туризма и културните атракции на отделните страни от региона, той многократно опроверга нагласи, типични за съвременния външен изследовател на Балканите. Убедени в достъпността на всеки сакрален обект като културна, а оттам и като привлекателна за външни посетители зона, люблинските студенти регистрираха нееднакъв прием от страна на местните общности, влизайки неканени в католически или православни храмове, от една страна, и в джамии, от друга (тук изключвам планираните визити на истанбулската *Султан Ахмед* и одринската *Селим джамия*). Подобен опит затвърди убеждението, че достъпността до молитвено пространство не е само конфесионално, но и регионално обусловена, че балканският мултикултурализъм е действителен, но и действително своеобразен, както и че терминологията, описваща сходни явления в други региони на света, не бива да се прилага безкритично към Полуострова.

Изводи

Теренните практики в рамките на специализацията по балканистика на Люблинския университет доказаха изключителната си ефективност като съставна част от образователния процес, но и като коректив за преподавателя и

изследователя на региона по отношение на избраните от него стратегии за разкриване на историята, културата и литературата на региона. Най-важният извод за мен бе потвърждаването на факта, че Балканите все още се нуждаят от собствен – логически адекватен и академично коректен *разказ*, от изграждането, доколкото е изобщо постижимо, на канон, който да открие същностните за Полуострова явления в обособените научни области. При това отделните национални разкази *не са в състояние* да послужат като градиво за цялостен подход към региона.

Наблюдаваните явления и опитно извлечените информации по време на двете експедиции показаха, че и във второто десетилетие на ХХІ век клишета като *балкански котел*, *балканска работа (синдром)* или умозрителният балкански модел за мултикултурно съжителство имат основания, доколкото насочват към общи за региона процеси. В същото време всяка национална култура на Полуострова остава устремена в собствения си път на еманципиране от съседите и от наследството на някогашните империи, с което частните национални разкази решително не обхващат общия балкански контекст. Последният се оказва необходим единствено в ситуации, при които се подчертава как конкретно селище или народ са се превърнали в ключов фактор в региона.

За планиращите подобни теренни практики на Полуострова бих открил следните съображения:

- ограничаване на темата за успешна европеизация в балканските държави, като тя се обогати с въпроса за нейната *относителност* – както в периоди след извоюването на национална независимост, така и от 90-те години на ХХ век до днес;
- възползване от античното и средновековното наследство като белег на универсализма в старите културни формации на Балканите;
- широко разбиране и ангажиране на практикантите с проблематиката на ориентализма без пренебрегване на османското наследство;
- свеждане на националноосвободителната тематика до съпоставителни изследвания на сходни процеси в няколко страни от региона;
- подчертаване на динамиката между национална изключителност и регионална типичност като ключ към съвременната общностна идентичност на жителите на Полуострова;
- непрестанно критично отношение към получените от местни информатори сведения за събития, обекти и процеси и затвърждаване на убеждението, че конкретен проблем може да бъде адекватно пояснен не на място, а едва след отдалечаването от него.

В заключение мога единствено да изразя надеждата за бъдещи теренни практики на Балканите с подобен териториален и тематичен обхват. Между другото те доказват по неоспорим начин тезата за неизбежната сухота и умозрителност на всяко аудиторно обучение – нещо, което може да се компенсира

само чрез лично пребиваване в трудно податливата на научни анализи реалност.

Библиография

Baruch Wachtel, A. [Барух Вахтел, А.], 2010. *Балканите в световната история*. София, 144 стр. [ориг. загл. *The Balkans in World History*. Oxford University Press, 2008].

Jezernik, B. [Йезерник, Божидар], 2013. *Дивата Европа. Балканите през погледа на западните пътешественици*. София, 312 стр. [ориг. загл. *Wild Europe: the Balkans in the gaze of Western travellers*. London, 2004].

Rikev, K. [Риков, К.], 2015. Новата специалност балканистика в Люблинския университет – образователни, научни и културни предизвикателства. In: *Bulgaria. Tradycyjna i nowoczesna*. Poznań, pp. 125–134. [Novata specialnost balkanistika v Lublinska universitet – obrazovatelni, nauchni i kulturni predizvikelstva]

Sotirov, P. [Сотиров, П.], 2015. Старата и млада българистика в университета „Мария Кюри-Склодовска“ в Люблин. In: *Bulgaria. Tradycyjna i nowoczesna*. Poznań, pp. 119–124. [Starata i mlada balgaristika v universiteta „Marie Curie-Skłodowska” v Lublin]

Todorova, M., 2008. *Balkany wyobrazone*. Wołowiec, 544 pp. [ориг. загл. *Imagining the Balkans*. Oxford University Press, 1997].

¹ Подробно за специализацията по балканистика в УМЦС вж. Sotirov 2015, p. 121. За позитивния ефект от специализацията върху пазара на труда вж. Rikev 2015, p. 130.

² Теренната практика обхваща следните обекти от осем държави на Полуострова: Брашов, замъка Бран и Букурещ в Румъния; Русе, Велико Търново, комплекс *Етъра*, Трявна и Кърджали с Перперикон в България; Кавала, Солун, манастирския комплекс *Метеора* и Вергина в Гърция; Охрид, Тирана, Будва, Мостар, Дубровник и Загреб.

³ Практиката обхваща Клуж-Напока и замъка *Хунедоара*, Белград, София и Копривщица, Истанбул и Полонезкьой, Кавала, останките на Филипи, както и Солун, Скопие, Улцин, Сараево и Осиек.

⁴ Тук споделям ясно изразената от Мария Тодорова (2008, p. 403) теза, че подобно на случая с Ориента, Балканите са послужили [на Европа] като склад за негативни черти, в опозиция на които биват изграждани позитивните и ласкателни образи на „европееца“ и „Запада“.

⁵ А чрез подобен ракурс се постига рязък контраст с доминиращата извън Полуострова теза, че самобитността на Балканите като цяло се формира именно благодарение на наследството на Османската империя (срв. Todorova 2008, pp. 347–348).

⁶ Безвъпросният стремеж към европеизиране на предмодерните балкански култури се потвърждава от Божидар Йезерник (2013, p. 21). Подчертаването на европеизираността на балканските държави в края на XX век е в синхрон с тези като изказаната от Андрю Барух Вахтел (2010, p. 102), според когото *развитието през XX в. превърна Балканите от екзотичен, напълно маргинален, полуколониялен трети свят в неделима част от Европа*. Въпреки закономерността на подобни становища, трудно бих се съгласил с тяхната абсолютна валидност.

Нурие Муратова, Анастасия Пашова
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
[nmuratova@gmail.com], [asia_p@mail.bg]

„Тагиевското“ училище – първото в Баку и на Кавказ светско мюсюлманско женско училище /1896 – 1918 г./¹

Abstract: *In the paper we tried to follow the prehistory and the history of the first in the Muslim world on Caucasus secular school for Muslim girls in the context of the colonial Russian policy by that time. After continuous wars of Russia against the local Tatar khans, Iran and Ottoman empire the North Azerbaijan was annexed by Russia. The Turkmenchay peace treaty (1828) led to the division of Azerbaijan between Russia and Iran. In this context it is interesting to research how and where from the idea of educating Muslim girls originated; who, why and how realized in practice this idea.*

The founder, donor and trustee of the school was the prominent citizen of Baku the petrol industrialist Gadzhi Zejnal Tagiev (1838 – 1924) who by the school granted the Azerbaijan people with female intelligentsia and initiated the female education in the country. To analyze the history of the school we used published archive documents, materials from the press and the memoirs of contemporaries. We research the period from 1896 when the idea of opening of the school originated to 1918 when the Bolsheviks' atrocities in Baku led to instability and closing of the school. After 1920 when the Bolshevik power was established in Azerbaijan the name and the charity activities of Tagiev were falsified and doomed to oblivion since he was considered "capitalist" and 'enemy of people' by the new Soviet ideology.

We analyzed the difficulties and the obstacles which were to be overcome by the founders of the school during its opening and functioning and commented the fact that still in the independent Azerbaijan Tagiev's contribution to the Azerbaijan nation are not fully acknowledged.

Key word: *first female school, Caucasus, Muslim girls, Gadzhi Tagiev*

В изследването е направен опит накратко да се проследи предисторията и историята на първото в мюсюлманския свят на Кавказ светско училище за

мюсюлмански девойки, в контекста на колониалната руска политика по това време /1896 – 1918/.

Като отправна точка на изследването е избрана годината 1896, когато възниква идеята за откриването на училището, а като крайна 1918, когато то е закрито.

Задачите, които си поставяме в статията са:

- Да се разкрийт връзките между колониалната руската имперска политика, историята на училището и личната биография на основателя, дарителя, попечителя на училището Хаджи Зейнал Тагиев /1838 – 1924/;

- Да се анализира как и откъде възниква идеята за образование на мюсюлманските девойки в контекста на руската политика и кой, защо и как я реализира.

- Да се постави на дискусия въпросът за трудностите и пречките, които срещат създателите на училището в периода на неговото съществуване.

При анализа на историята на училището са използвани публикувани архивни документи в документалния сборник на Фархад Джаббаров.², които дават обширна представа за значимостта на това учебно заведение за развитие на женското образование в мюсюлманския свят. Използвани са и материали от периодичния печат, спомени на съвременници за дейността на неговия създател и благодетел Хаджи Тагиев.

Предистория на идеята за женско образование в Баку

След продължителните войни, които води Русия с местните ханства, Иран и Османската империя, северен Азербайджан попада под колониалната власт на Русия. С Тюркменчайския договор /1828 г./ се разделят земите на Азербайджан между Русия и Иран. По това време в Русия образователната система е строго централизирана. Цялата страна е разделена на учебни окръзи. В края на XIX и началото на XX век на територията на Русия има 12 учебни окръга. Кавказкият учебен окръг е създаден на 8 декември 1848 г., като неговият център се намира в Ставропол. Управлява се от попечител, към който са изградени попечителни съвети и окръжни инспектори, губернерски дирекции на народните училища, губернерски и селищни училищни съвети. Във функциите на попечителя влиза контрол на всички учебни заведения, които са под шапката на Министерството на народната просвета.³ Дирекцията на народните училища на Бакинската губерния и Дагестанската област е учредена през 1876 г. Тя включва всички училища в региона и е подчинена на попечителя на Кавказкия учебен окръг.⁴

Пречките, които среща създаването на женското мюсюлманско училище в Баку са до известна степен следствие от тази централизирана образователна система в Руската империя.

Колониалното руско завладяване на Северен Азербайджан утвърждава една различна култура, която съединява в себе си елементи на традиционната

мюсюлманска и водещата европейска цивилизация.⁵ В следствие на това се извършва постепенен преход от предимно религиозно към светско образование, както и промяна във възгледите за женското образование и положението на жените мюсюлманки в обществото.⁶ В азербайджанското общество от края на XIX век въпросът за женското образование се възприема нееднозначно. По този повод Тагиев пише в едно от писмата си: *“Аз като местен мюсюлманин познавам семейния мюсюлмански живот и всичките негови недостатъци. И затова да се изведе постепенно мюсюлманската жена от този затворен фанатичен живот, в който сега тя живее единствения път е чрез училище и само училище. Но училището трябва така умело да се създаде че мюсюлманите без всякакви задни мисли да се отнасят към него със съчувствие и с пълна доверчивост да дават тука своите дъщери.”*⁷

Въпросът за женските права и образование се дискутира от просветителите в мюсюлманските райони на империята още от средата на XIX век.⁸ По това време в Централна Азия и на Кавказ се появява либерална мюсюлманска интелигенция, чийто представители се наричали джадиди /джадид – ново/, а движението за нов начин на живот и просвещение – джадидизъм. Джадидите се опитват да реформират мюсюлманското общество чрез съвременни връзки и нови форми на общуване, имат позитивно отношение към въпросите на модернизацията и либерализиране на образованието, като включително поставят проблемът за женското образование.⁹ В центъра на дискурса за просветителството са поставени битовите страни от живота на жените. Появяват се и списания, които в редица статии разглеждат въпросите, свързани с положението на жените в сравнение с европейските страни.¹⁰

Традиционната система, при която младите мюсюлманки се обучават в медресета или в къщи на религия, домакинство и прочие става вече неработеща. Това налага коренна промяна на женското образование в посока светско образование. Първите стъпки в това отношение са предприети през първата половина на XIX век, когато през 1848 г. в Шамаха е открито руско светско женско учебно заведение „Света Нина“, което през 1874 г. е прехвърлено в Баку и започва да функционира като първата женска гимназия, даваща средно образование.¹¹

Гимназията „Света Нина“ е замислена и реализирана от руската власт и независимо, че е ситуирана в Баку, обучението в гимназията не е съобразено с мюсюлманските традиции и не е насочено към мюсюлманските момичета. Доказателство за това е статистиката, която констатира следното: *„През 1897 г. в учебното заведение „Света Нина“ се обучават 320 възпитаници, от тях: руски – 153 /48,42%/, арменки – 109 /31.64%/, еврейки – 19 /6.01%/, немкини – 17 /5.38%/, грузинки – 11/3.11%/, чужденки – 9 и мюсюлманки – само 3 момичета /0.95%/...В края на 19 век в средните училища на Азербайджан /включително и прогимназия/ учат 1283 ученика, от които само 6 /0.45%/ са момичета.”*¹²

Основната причина за недоверието и негативното отношение на мюсюлманите към руското училище е колониалната политика на царизма, политическите и икономически ограничения на местната интелигенция, широко ширещата се корупция по всички етажи на властта и пр.¹³ От друга страна, това недоверие се подкрепя от невежи мюсюлмански свещенослужители, които не само са против привличането на децата и в частност на момичетата в светски училища, но и ги смятат за „противоречащи на духа на исляма“ и на религиозните служби ги заклеят и проклинат учителите.¹⁴

Азербайджанската интелигенция обаче вижда в женската еманципация път за благоденствие и повишаване образованието на народа и в частност на образованието и възпитанието на момичетата. *„Женското образование ...дава общообразователни сведения и ще излекува социалния недъг жената да води затворен живот, в който отсъстват физически и умствени усилия и това те ще предадат по наследство не само на своите дъщери, но и на синовете си.“*¹⁵

Представители на Азербайджанската интелигенция не само поставяли въпроса за откриването на светско мюсюлманско женско училище, но предприели и конкретни стъпки в тази насока. Видният педагог и просветител Гасан бек Зардаби на 19 януари 1896 г. се обръща към бакинския губернатор с молба за откриване на училище за мюсюлманки, но молбата му е отхвърлена.¹⁶

На държавно ниво също узрява идеята за създаване в Баку на училище за мюсюлмански девойки. Повод за това е коронацията на императора Николай II. По този повод директорът на народните училища на Бакинската губерния и Дагестанска област Александър Семенович Тхоржевски¹⁷ пише официално писмо до Хаджи Зейнал Абдин Тагиев от 22 март 1896 г. *„Позволявам си да се обрна към Ваше Високоблагородие, като лице известно със своята широка благотворителност и съчувствие към разпространението на народното образование молба: 1/ да се открие в Баку в чест на коронацията на императора Николай Втори /1894 – 1917/ и неговата съпруга императрица Александра Фьодоровна и за да се ознаменува това радостно за цяла Русия събитие, училище за девойки мюсюлманки начално училище /3 или 5 години/ под шапката на Министерството на народната просвета с преподаване на ръкоделие и водене на домакинство, необходими за потребностите на мюсюлманското семейство. В случай на съгласие от Ваша страна, това училище ще бъде единствено в империята и предлагам да носи името на Великата княжна Ольга Николаевна.“*¹⁸

В писмото праявяват впечатление няколко важни момента. Първият е, че то е написано по поръчка на Негово превъзходителство попечителя на Кавказкия учебен окръг, т.е. на много високо държавно ниво, прави се в чест на коронацията, т.е. с благословията на императора и се предлага да се нарече на член от императорската фамилия. На пръв поглед, тъй като този документ е първия в публикуваните, оставаме с впечатление, че инициативата за откриването на

мюсюлманското училище за девойки идва от правителствените органи. Но от друга страна от писмото се вижда, че тези образователни институции не поемат никакви финансови ангажименти за откриването на училището с презумпцията, че това училище е грижа на самите мюсюлмани, т. е. те инициират създаването, но не и финансовото и дейностното му функциониране.

Веднага възниква въпросът: Кой е Хаджи Зейнал Абдин Тагиев/ 1838 - 1924/ към когото е адресирано това писмо и защо точно към него е насочено правителствената покана?

Той е един от най-ярките личности на Азebeйджана в края на XIX и началото на XX век.¹⁹ Милионер, меценат и благотворител, действителен статски съветник и личност с огромен авторитет не само в Баку, но и в Русия и Иран. Точната дата на неговото раждане не е ясна. В едни източници се посочва 1823, а в други 1838, но повечето автори посочват като по-достоверна годината 1938. Роден е в Баку в бедно семейство. Започва трудовата си дейност като каменоделец. В 1860 г. има една или две търговски лавки, където продава манифактурни изделия. Той е един от първите, които се заемат с производство на керосин, а в 1870 г. вече има малък завод. Цялата му дейност е свързана с нефтеното дело. След като продава на англичани нефтената си компания, Тагиев влага парите в текстилна фабрика, след това в параходостроене и плаване, в енергийния сектор, рибната и винарската промишленост. Става основател и на бакинската търговска банка.²⁰

Хаджи Тагиев е не само успешен предприемач и милионер, но и виден обществен деец, меценат, и дарител. Неоднократно е избиран в Бакинския съвет и участва парично, като дарител в много проекти, свързани с инфраструктурата на града. Финансира част от проекта за изграждане на водопровода Баку – Шолар. През 1883 г. със свои средства построява в Баку първото здание на театъра. В 1886 г. Тагиев със собствени средства основава в града и пожарно депо.²¹

Хаджи Тагиев отделя и особено внимание на просветата: *„В 1895 г. Хаджи Тагиев основал в близкото до града село Мардакян училище за градинари и цветари, като направил опитно поле и се опитвал да реши проблемите на озеленяването на Баку. След няколко години, завършилите училището станали квалифицирани специалисти, които принесли не малка полза на Баку...В началото на века заработила и неговата хартиена фабрика. Той построил за работниците джамия, а за техните деца училище и от цялата страна поканил за училището учители на които осигурил прилично заплащане. Организирал за работниците вечерни курсове за самоограмотяване, открил аптека и медицински пункт...“*²² Редакторът на вестник „Каспий“ през 1901 г. пише за него. *„В него имаше такъв култ към училищата, които той действително боготвореше и откликваше често на техните нужди и потребности...Искаше да се открият колкото се може повече училища и им оказваше щедро спонсорство в цялата страна – на учебните заведения в Баку, Гяндже,*

Шамахе, Нахчеван, а също и зад пределите на Азербайджан – в Тифлис, Дербент, Владикавказ и др. градове. Тагиев е почетен попечител на среднотехническото училище, Маринската женска гимназия в Баку и мюсюлманското училище в Тифлис“²³

Само след краткото изброяване на благотворителната дейност на Хаджи Тагиев става ясно защо директорът на народните училища на Бакинската губерния и Дагестанската област се обръща именно към него с предложение да открие в Баку училище за момичета мюсюлманки.

Но дали само това е причината?

Авторът на документалния сборник Фархад Джаббаров²⁴ смята, че предварително Хаджи Тагиев не се е обръщал към император Александър III с молба да му разреши да открие женско училище и въобще не се е обръщал по повод на училището към императорското семейство, тъй като липсват за това документи в архивите.

Датата на първия документ от архива е писмото до Тагиев от 22 март 1896 г. Всички публикувани документи след този период показват точно обратното, че е свършена предварително страшно много работа по откриването на училището и обясняват защо то се открива няколко години по-късно.

В същото време в книгата си Манаф Сюлейманов²⁵ твърди, че Тагиев не само се е обръщал към Александър III, от който е получил отказ, но и че след смъртта на Александър III, Хаджи Тагиев отправя към жената на новия император – Николай II – Александра Фьедоровна, скъп подарък и молба да му съдейства за откриването на училище, а за да я умилюва я моли, училището да носи нейното име. Иначе е напълно нормално дарителят да иска училището да носи неговото име, а не на императрицата.

По-склонни сме да подкрепим втория автор по няколко причини:

На първо място не можем да не отчитаме практиката на всеобща корупция в Руската империя във всички институционални сфери. Не могат да не се отчитат и реалностите на XIX и началото на XX век, свързани с асимилаторската политика на царизма спрямо националните малцинства, населяващи голямата империя и стремежа ѝ да русифицира чуждоговорящото население²⁶

На второ място бързината на отговора на Хаджи Тагиев на изпратеното му от директора на народните училища писмо и още повече на неговото съдържание. Отговорът на Тагиев на институционалната покана за откриването на училището е изпратен на 24 април – само един месец и два дена след официалното писмо и в него е изложена една цялостна концепция на Тагиев за финансирането, организацията и функционирането на бъдещото училище. Прави впечатление, че след стандартните поздравления и обобщения писмото започва с финансовата страна на въпроса. *“Да учредя в Баку руско – мюсюлманско женско училище с мои пари и средства – 125 хиляди, които ще бъдат в банка и ще носят процент, с който ще се издържа училището и отделно 25*

хиляди за построяването му. Моля за височайшето позволение училището да носи името на господарката императрица Александра Феодоровна.²⁷

Отговорът на писмото пристига още на другия ден 25 април, както е видно от документите и е изпратено от инспектора на Кавказкия учебен окръг, т.е. възможно най-високата администрация в региона веднага да внесе парите и „още същия час да ги уведоми, че е внесъл 150 хиляди за училището предвид наближаващата коронация и техни императорски величества ви молят да ускорите отговора.“²⁸

От следващата кореспонденция на Тагиев²⁹ се вижда, че още на другия ден внася парите, пише до градската управа да му даде специален документ за това и изпраща самия документ от банката.

По-интересното е, че финансовите въпроси са водещи в кореспонденцията му с руските институции почти през цялото време на съществуване на училището.³⁰

Ако още веднъж се върнем към писмото на Тагиев ще се открие неговата ясна позиция по отношение на женското образование в ислямското общество. *“Особеностите на мюсюлманите и тяхното отчуждаване от руския културен живот, който се поддържа от догматичните принципи на исляма, което в сегашно време се признава не само от философите – ориенталисти са въведени в шериата някои закостенели нрави и обичаи. Опора на тези мнимо религиозни нрави и обичаи е затвореността на мюсюлманската жени и невъзможността ѝ да осъзнае своите човешки права.”*³¹ Тук Тагиев остро напада догмите на исляма. В изказаните тук мисли и следващата му дейност по откриване на училището показват, че той смята препятствие за женското образование не самата ислямска религия, а „мнимо религиозните нрави и обичаи“. В други свои писма от кореспонденцията си пише, че ислямската религия търси образование и възпитание. *„Аз винаги казвах и сега това остава мое твърдо убеждение, че само образованите и сериозно просветени майки мюсюлманки от нашия край ще спасят нашите мюсюлмани от невежеството и изостаналостта. Това мое убеждение напълно се съгласува с истинския дух на исляма и неговия Велик Учител.”*³²

В съдържателната част на писмото на Тагиев, като отговор на поканата за откриване на училището за мюсюлмански девойки е изложена неговата цялостна концепция за училището и неговите цели. *“За да се приобщят мюсюлманите към руската цивилизация, те трябва чрез училищно образование да осъзнаят своите неотменими човешки права. Тази именно цел преследва основаното от мен училище, на което предстои да изпълни тази високо културна задача.”*³³

В писмото на Тагиев прави впечатление и още един пасаж: *„Това мюсюлманско училище ще допринесе и за създаването на хиляди подобни училища, където заедно с държавния език да се поощрява и преподаването на родния език на възпитаничките.”*

Уточнява се и видът на училището, което иска да финансира и създаде – еднокласно училище с допълнително 4-то отделение в което трябва да се преподава ръкоделие и водене на домакинство за потребностите на мюсюлманското семейство. *„При училището трябва да има пансион за не по-малко от 20 възпитаници. Възпитаничките трябва да бъдат изключително мюсюлманки, както и учителките по мюсюлмански закон божии, азербайджански език, руски и прочие ... Попечителният съвет се образува: от основателя на училището, който го оглавява пожизнено и членовете на съвета. В случай на негова смърт това право да наследи големия му син...“*³⁴

Два месеца след получаването на първото писмо-покана към Тагиев разбираме от негово писмо, че има архитектурния чертеж и сметки на училището и знае на този етап колко точно ще струва, но реалното откриване на училището се забавя с няколко години.³⁵

Много факти от документите показват с какъв труд Тагиев и неговите единомишленици, представители на прогресивното духовенство са опитвали да убедят реакционното духовенство и невежата маса в необходимостта да се открие училището и че ислямската религия не забранява на момичетата да учат.

Тагиев среща опозиция не само от своите съотечественици. Препятствията идват и от правителствените чиновници. Министърът на народното образование на Русия изказва недоволство и връща проекто-устава за това, че в него е записано, че в бъдеще училището може да се преобразува в прогимназия, т.е. в средно учебно заведение. Критикуван е и пунктът от проекта, който предвижда да се включат в попечителния съвет трима азербайджанци – членове на градския бакински съвет.

В документите е издирен и публикуван за първи път Проект на името на нейно императорско величество господарката императрици Александра Феодоровна женско мюсюлманско училище в Баку.³⁶ Проектът няма дата и подпис и е съставен или от Министерството на народната просвета, или от Кавказкия учебен окръг. От документа е видно, че е зачертана основната идея на Тагиев и то е редовно учебно заведение, подчинено не на учебния окръг, а на ведомството на императрица Мария. Това подчинение изисквало непрекъснато да се обръщат към Петербург за всички кадрови въпроси, което било свързано с тежки бюрократични проблеми. Според този устав попечителя на училището Тагиев е редови член на Попечителния комитет, а за председател бивал назначаван кмета на града.

От проекта става ясно, че женското училище, независимо, че е частно, се планирало като учебно заведение напълно зависимо от административните органи и по-специално от градската власт на Баку и от канцеларията на Императора. Попечителният съвет е поставен под контрол на градския съвет. Училището е толкова под контрол, че даже председателят на Попечителния съвет и началничката на училището се утвърждават от императрицата. Тагиев е са-

мо редови член на Попечителния съвет, въпреки че изцяло финансирал построяването и функционирането на училището. Самото училище прилича повече на административно заведение: неговите служещи носят униформи и могат да бъдат повишавани в звание.³⁷

Документите показват, че между Тагиев и чиновниците на царската администрация има спорове по повод устава и устройството на женското училище. И по този повод в кореспонденцията между чиновниците се казва: *„С голям труд ми се отдаде, при съдействието на. /изброяват се няколко имена/ да принудя Тагиев да промени проекта – устава на женското училище... Моите протести не доведоха до нищо, тъй като Тагиев, поддържан от своите многочислени съветници, държи на своето и аз бях принуден да се съглася с направените добавки, тъй като те нямат особена важност.“*³⁸

През юни 1898 г. започва строителството на зданието на женското училище. Зданието е построено на централната улица на Баку – Николаевская и е истинско произведение на архитектурното изкуство. Главен архитект бил Йосиф Гуславски – известен архитект от полски произход. Заведението има П-образна форма и вътрешен двор, изградено е от бели и златни камъни в съчетание с филигранна резба по камъните, което му придава особена оригиналност. При планирането на зданието Тагиев проявява далновидност, като не забравя своята идея училището да стане гимназия и построява огромна сграда с удобни и практични помещения. Благодарение на това той разширява женското училище и по-късно дори се провеждат там висши педагогически курсове.

От 1901 г. започва да се формира ученическият и педагогическият персонал. В училището се приемат девойки-мюсюлманки не по-възрастни от 7 години. Първоначално се предвижда да се приемат 50 ученички, от които 20 мюсюлмански момичета, които да живеят и учат в пансиона на издръжката на Тагиев. Желаетелите да постъпят на безплатно обучение се оказват повече и са приети допълнително още 13 бедни момичета. В момента на откриването на училището числото на безплатните ученички нараства на 35, а общото количество става 58.³⁹

Най-сложен се оказва изборът на педагогически персонал, тъй като учителките трябва да са мюсюлманки, да са положили специален изпит, който им дава право да преподават азербайджански език и мюсюлманско вероучение.

На 7 октомври 1901 г. се състои тържествено откриване на Бакинското женско на името на императрица Александра Федоровна руско-мюсюлманско училище. Местният вестник „Каспий“ пространно отразява това събитие.⁴⁰ Церемонията преминава с голяма тържественост. Изчетени са поздравления от представители на мюсюлманското и християнското духовенство, от интелигенцията от Тифлис и Казан.

Училището е и закрит пансион. Тук нямат достъп никакви мъже. Осигуряването на ученичките с униформи, храна, учебни пособия е за сметка на

Тагиев. Архивните документи съхраняват много материали, свързани с интересни сведения за организацията на учебния процес в училище, разписите на уроците и съдържанието на учебниците. По тези детайли може да се получи представа за образцовия учебно-възпитателен процес, режимът, храната и свободното време на момичетата. Училището разполага с всички условия за продължителен живот на ученичките там. Има болница, кухня, перачница, салон, учебни и спални помещения, стаи за учителките и вътрешен двор за прекарване на свободното време. Тагиевското училище разполага и с прекрасна сцена, на която момичетата поставят произведенията на азербайджански класици. При училището действа хор, литературен и танцов кръжок. В училището има и специален щат за лекар и фелдшер и здравето на момичетата е под регулярен контрол.⁴¹

Учебната година в Александринското училище започва от 1 септември и свършва на 14 март. Непрекъснато нараства броят на приетите момичета. През 1907 г. се обучават 86 момичета, а през 1908 – те стават 100, в 1915 – 89, а в 1916 – 125. Когато се открива училището през 1901 г. учителките са 4, заедно с началничката, през 1908 стават 7, а през 1915 – 15. Много от учителките идват по покана на Тагиев от Грузия, Узбекистан и Дагестан.⁴²

Приблизителната стойност на зданието на училището през 1915 нараства на 250 хил. рубли. В библиотеката има 1300 книги. В училището има 600 учебни пособия по мюсюлмански Закон Божи, история, география, математика, естествени науки, писане, рисуване, музика и др. предмети.⁴³

През 1906 г. завършва първият випуск на училището от 15 момичета, които в последствие стават известни педагожки, лекарки и специалистки в други сфери.

През 1909 г. Тагиев отново поставя въпросът за преобразуване на училището от начално в средно, като отново набляга на това, че в новото училище трябва задължително да се изучава азербайджански език. По изпитана стратегия на подкупа отделя 25 хил. рубли и учредява специална стипендия на името на графиня Елена Воронцова-Дашкова, съпруга на руския наместник на Кавказ – граф. Воронцов. Тагиев ходатайства също за учредяване при училището на мюсюлмански женски двугодишни педагогически курсове, които да готвят учителки за началните училища. За тази цел дарява 100 хил. рубли. Курсовете започват да функционират от 1915 г., а през 1916 г. статуса на училището е променен и то било приравнено към висшите начални училища. Макар и бавно, след цели 6 години Тагиев успява.

Тагиевското училище е първото светско училище за мюсюлмански момичета на Кавказ. През 1901 г. в Ереван, през 1902 – в Гандже, през 1907 – в Нухе и Ареше, а през 1909 г. в Баку се откриват руско-азербайджански женски училища. Много от педагожките в тези училища са завършили педагогическите курсове на Тагиевското училище.

Във връзка с Първата световна война и затруднените продоволствия Тагиевското училище прекратява своята дейност в началото на 1918 г.

През 1924 г. умира Хаджи Зейнал Абдин Тагиев – основател на руското-мюсюлманско женско училище и първи радетел за женско образование в Azerbaijan. 28 години преди своята смърт, обръщайки се с молба да открие училището, той казва: „Трябва по пътя на училищното образование да накараме мюсюлманите да осъзнаят своите неотменни човешки права. Именно тази цел преследва и основаното от мен училище, което предстои тук да изпълни висока културна задача“.⁴⁴

Какво разбира Тагиев под „човешки права“? Вероятно в духа на мюсюлманското просвещение от края на XIX век като част от право на образование и на момчетата, и на момичетата, право в училище да изучават майчиния си език и не на последно място – право на религиозна идентичност. Хаджи Тагиев чрез училището разширява кръга на образованите мюсюлмански жени и поставя началото на женското образование в региона.

Библиография

Джаббаров Фархад, Из истории женского училище Г. З. А. Тагиева, Баку, 2011.

Черепнин Николай, Императорское воспитательное общество благородных девиц /1764 -1914/, т. 1, СПб. „Государственная топография“. С. 236.

Ирада Багирова, Политические партии и организации Azerbaijan в начале XX века /1900 -1917/, Изд. „ЕЛМ“, Баку, 1977 г.

Вагабова Т. А., Azerbaijanские просветители о роли женщины в обществе и о воспитании женщин во II половине XIX века, Вестник. Серия востоковедения. №1 (84). 2018.

Дилором Алимова, Ирада Багирова (ред.), История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX – начало XX века), Самарканд — 2012, ред., с. 7.

Таирзаде Нармин, Из истории Azerbaijanской интеллигенции, Баку, 2009.

Ибрагимова Г. И., Женские вопросы в Azerbaijanском ЛИТЕРАТУРНО-общественной мысли,

Алигейдар Т., Женская эмансипация: Azerbaijanский опыт// www.lnews.az
Турецкий сборник: К событиям на Ближнем Востоке. СПб., 1909.

Сюлейман Манаф, Дни минувшие, Баку, Изд. Ганун, 2017

Миславски И., Исторически очерк на гимназията „Император Александър III“ в Болград, фототипно издание от 1904 г., С., 1994, изд. „Христо Ботев“

¹ Статията е част от изследване, извършено в рамките на проект „Knowledge Exchange and Academic Cultures in the Humanities: Europe and the Black Sea Region, late 18th – 21st Centuries – KEAC-BSR“. Проектът е подкрепен от European Union's Horizon 2020 research and innovation programme с договор No 734645.

² Джаббаров Фархад Из истории женского училище Г. З. А. Тагиева, Баку, 2011, „Ziya“, 392 стр. Сборникът с документи излиза на руски и Азербайджански в едно книжно тяло. Съдържа 132 архивни документа, прилежно цитирани и описани.

³ Черепнин Николай Императорское воспитательное общество благородных девиц /1764 -1914/, т. 1, СПб. „Государственная топография“. С. 236.

⁴ Ликвидирана е през май 1918 г. с постановление на Бакинския съвет на народните комисари.

⁵ Ирада Багирова Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века /1900 -1917/, Изд. „ЕЛМ“, Баку, 1977 г.

⁶ Джаббаров Фархад Из истории женского училище Г. З. А. Тагиева, Баку, 2011, „Ziya“, с. 199

⁷ ГАЛИАР: Ф. 675, оп.2, а.е. 97, л. 1 – 4, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 6, с.228

⁸ Вагабова Т. А. Азербайджанские просветители о роли женщины в обществе и о воспитании женщин во II половине XIX века, Вестник. Серия востоковедения. №1 (84). 2018, с. 32-38.

⁹ История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX – начало XX века), Самарканд — 2012, ред. Дилором Алимова, Ирада Багирова, с. 7.

¹⁰ Пак там, с. 231.

¹¹ Джаббаров Фархад Из истории женского училище Г. З. А. Тагиева, Баку, 2011, „Ziya“, с. 200

¹² Таирзаде Нармин Из истории Азербайджанской интеллигенции, Баку, 2009, с. 163.

¹³ Ибрагимова Г. И., ЖЕНСКОЕ ВОПРОСЫ В Азербайджанском ЛИТЕРАТУРНО-общественной мысли,

¹⁴ Алигейдар Т. Женская эмансипация: Азербайджански опит// www.lnews.az

¹⁵ Шахтагтински Мамедага /1846 -1931/ Кризис мусульманской жизнеспособности // Турецкий сборник: К событиям на Ближнем Востоке. СПб., 1909.– виден публицист, просветитель, езиковед и обществен деятел.

¹⁶ Зардаби Гасан бек /1837 – 1907/ Избранные статьи и письма, Баку, 1962, с.8.- просветитель, публицист, издал първия вестник на Азербайджански език.

¹⁷ Александър Семьенович Тхоржевски – оглавява Дирекцията от 1894 до 1914 г. и има големи заслуги за развитието на образованието и разширяване мрежата на училища в бакинска губерния и Дагестанска област.

¹⁸ ГАЛИАР Ф. 309, оп. 1, а. е. 779, л. 6, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории..., Док. № 1, с. 219.

¹⁹ Вж. Сюлейман Манаф Дни минувшие, Баку, Изд. Ганун, 2017, пер. от азер. Елмира Ахундова, Джаббаров Фархад, Из истории женского училище Г. З. А. Тагиева, Баку, 2011.

²⁰ Вж. Сюлейман Манаф, Дни минувшие, Баку, Изд. Ганун, 2017, пер. от азер. Елмира Ахундова, с. 14, 15, 18, 22, 23, 24, 41, 49, 55, 64, 68, 70.

²¹ Вж. Сюлейман Манаф, Дни минувшие, Баку, Изд. Ганун, 2017, пер. от азер. Елмира Ахундова, с. 14.

²² Сюлейман Манаф, Дни минувшие, Баку, Изд. Ганун, 2017, пер. от азер. Елмира Ахундова, с. 64 и с. 22.

- ²³ В. „Каспий“, 22 септември, 1901 г. Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ..., с.301
- ²⁴ Джаббаров Фархад, Из истории женского училище Г. З. А. Тагиева, Баку, 2011, „Ziya“, с. 204.
- ²⁵ Сюлейман Манаф, Дни минувшие, Баку, Изд. Ганун, 2017, пер. от азерб. Елмира Ахундова, с. 99.
- ²⁶ Вж. Миславски И. Исторически очерк на гимназията „Император Александър III“ в Болград, фототипно издание от 1904 г., С., 1994, изд. „Христо Ботев.
- ²⁷ ГАЛИАР: Ф. 675, оп.2, а.е. 97, л. 34 - 37, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 2, с.220
- ²⁸ ГИААР: Ф. 309, оп.1, а.е. 780, л. 29, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 3, с. 222
- ²⁹ ГИААР: Ф. 389, оп.6, а.е. 62, л. 45, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 4 , с. 224; ГИААР: Ф. 309, оп.1, а.е. 780, л. 33 - 37, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 5 , с.224 - 229
- ³⁰ Док.7, 9, 21, 23, 62, 65, 66, 68,71, 72, 76, 77, 78, 79
- ³¹ ГАЛИАР: Ф. 675, оп.2, а.е. 97, л. 34 - 37, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 2, с.221
- ³² В. „Каспий“, 12 април 1906 г., Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 59, с.299.
- ³³ Пак там.
- ³⁴ ГАЛИАР: Ф. 675, оп.2, а.е. 97, л. 34 - 37, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 2, с.220.
- ³⁵ ГАЛИАР: Ф. 675, оп.2, а.е. 97, л. 1 - 4, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 6, с. 229.
- ³⁶ ГИААР: Ф. 309, оп.1, а.е. 780, л. 33 - 37, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 5 , с.224 – 227.
- ³⁷ ГИААР: Ф. 309, оп.1, а.е. 780, л. 33 - 37, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 5 , с.224 – 227; ГИААР: Ф. 309, оп.1, а.е. 780, л. 33 - 37, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...док. 11, с. 232 – 234.
- ³⁸ ГИААР: Ф. 309, оп.1, а.е. 780, л. 58, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 13, с.235
- ³⁹ Джаббаров Фархад Из истории ... С.208
- ⁴⁰ Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Статии публикувани във вестник „Кавказ“, л. 270, в. „Каспий“, 5 октомври, 1901 г.; в. „Каспий“ 5., 6 и 7 октомври 1901 г., л. 270 – 290 /- по повод откриването на училището и тържествата свързани с това събитие.
- ⁴¹ Не се спираме подробно на тях, защото с оглед ограничения обем на статията, това не е обект на изследването тук. Вж. ГИААР: Ф. 309, оп.1, а.е. 780, л. 88-90; Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 13, с. 253; ГИААР: Ф. 309, оп.1, а.е. 805, л. 25 - 26, л. 30, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ...Док. 63, с.304 и др. документи.
- ⁴² Джаббаров Фархад Из истории ...С. 211.
- ⁴³ Пак там
- ⁴⁴ ГАЛИАР: Ф. 675, оп.2, а.е. 97, л. 34 - 34, Цит. по Джаббаров Фархад Из истории ... Док. 2, с. 221.

Жоржета Назърска
УниБИТ, София
[georgeta.nazarska@gmail.com]

Девическите занаятчийски практически училища – един успешен социален и държавен експеримент в България (90-те год. XIX – 40-те год. на XX в.)

Abstract: *The article examines the girls' vocational education in Bulgaria, and specifically the girls' vocational (crafts) schools, founded and operated in the 1890-1940s. The main aim is to study them as a social phenomenon from the perspective either of the state policy for the creation and improvement of the vocational education in the country or of realization of one of the essential goals of the movement for equality of women in the field of education and labor. Girls' vocational schools had given a profession to poor girls from the social periphery, had protected them from prostitution and unemployment, had motivated them to enter into hired work or to become independent entrepreneurs, had encouraged them to develop their skills in arts and crafts, had urged them to disseminate their knowledge through periodicals, separate publications, courses, exhibitions, etc. The paper is focused on several aspects of girls' vocational education: the group of teachers representing the Bulgarian female educated elites; some of the personalities managing the girls' vocational schools; the state policy stages. Case studies on some state, municipal, private and societies' schools will be added. The survey is based mainly on unused archival records from governmental and personal archives, complemented by legal documents, statistics, periodicals, memoirs etc.*

Key word: *vocational schools; female education; Bulgaria; girls' crafts schools.*

Увод

Статията е посветена на девическото професионално образование в България и конкретно – на девическите занаятчийски (стопански) училища с домакинска и професионална насоченост, основани и функционирали от края на XIX до средата на XX в.¹ Основна цел е те да се изследват като социален феномен от перспективата на държавната политика за създаване и усъвършенстване на професионалното образование в страната и като осъществяване на важна цел на движението за женско равноправие в сферата на образованието и труда. Проучването е фокусирано върху няколко аспекта на девическото

професионално образование: формирането групата на учителките, представляваща част от българските женски образовани елити; значението на личностите, станали лидери на стопанското образование; проследяване етапите на държавната политика; изследване на отделни примери на държавни, общински, частни и дружествени училища. Изследването се основава предимно на неизползвана архивна документация от държавни фондохранилища и от лични архиви, допълнена от актови документи, статистики, материали от периодичния печат, спомени и др.

Досега девическото професионално образование е било обект на различни частични проучвания, които са проследявали държавните политики в средното образование (Списаревски 1906; Чернев 1963: 17–27; Пасков 1977; Ангелова 2006: 9–17), характеризирали са конкретни учебни центрове (Жечева 2008; Димитрова 2008; Назърска 2008), илюстрирали са дейности на отделни женски дружества и фондации (Лулева 2016; Славчева 2011), описвали са институциите в контекста на селищна история или са портретирали отделни личности (Ангелова 2006: 19–34; Николова 2005). В съществуващите публикации не е проследявана цялостно събитийността и резултатността на държавните политики, не са маркирани персоналните измерения на процеса, не са правени проучвания за типовете училища.

1. Предпоставки и провеждане на социалния и държавен експеримент през 90-те год. на XIX – 40-те год. на XX в.

Девическото професионално образование е отговор на социална необходимост, навяряла още през 70-те год. на XIX в. Тогава идеята се обсъжда в женските дружества, а осъществяването ѝ става факт чак през 1893 г., когато Софийското женско дружество *Майка* основава Стопанското училище *Княгиня Мария Луиза* (СУМЛ). През първите две десетилетия на XX в. женското движение в страната разпространява успешните столични практики (Назърска 2008), а новоосновеният Български женски съюз (БЖС) разгръща кампания за създаване на дружествени училища и курсове.

В този период като агенти на социалната промяна действат едновременно, но с различен ефект: търговско-индустриалните камари (ТИК), които по икономически съображения откриват свои курсове по места, подкрепят изложби на шевици, дантели и др. ръчно изработени експонати; различните неправителствени организации (вкл. женските дружества, инцидентно сформирани комитети, дарителски фондове и фондации), които подпомагат процеса финансово и му осигуряват независимост от властта; чуждестранните образователни институции (предимно американските и френските колежи), които пренасят модели на обучение и технически средства;² т.нар. домакински печат, списван от високо просветени учителки-практички, който със своите рубрики, текстове, приложения и бонуси за абонатите (албуми, мостри на плетива и пр.) успява да въздейства на широка аудитория читатели; частните предпри-

емачи, в т.ч. чужденци, които организират многочислени и често безплатни курсове и изложби в градове и села (прочути са тези на фирмата *Сингер*).

Държавната политика в сектора значително изостава в сравнение с обществените нужди (Пасков 1977: 275). До Първата световна война са приети два закона и един правилник, които трасират пътя на средното професионално образование у нас – то е включено в националната образователна система и е поставено в ресора на МТПТ (Пасков 1977:275)³. След придобит лиценз собствениците имат свобода да определят учебните планове и да наемат подходящия персонал. Въз основа на натрупания собствен опит нормативната уредба след войната се диференцира, като документите детайлно разписват параметрите и типологията на училищата, ангажиментите на собствениците, цензовете и задълженията на директорите и учителите, входните и изходните процедури за обучаемите (България 1999: 631; Държавен 1932)⁴.

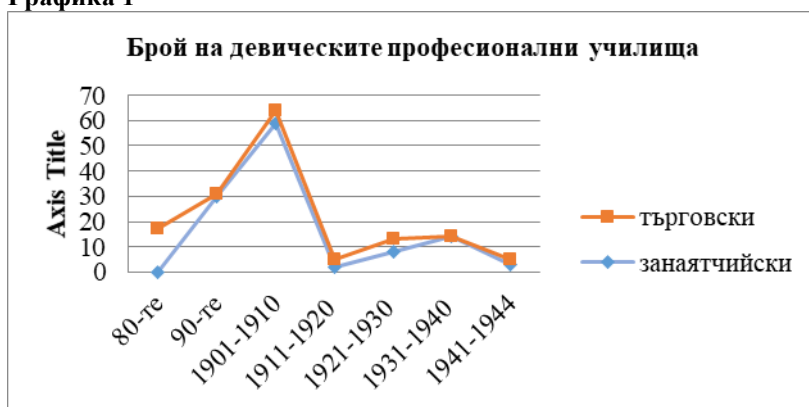
С времето девическото професионално образование се утвърждава в общественото съзнание и от *периферията* на образованието все повече се придвижва към неговия *център*, умело съчетало интересите на женското движение, на стопанските дейци и на държавата и насочило ги към разрешаване на споделена задача. Както твърдят феминистките, неговата социална функция е да даде занаят на бедни девойки, за да ги предпази от евентуална безработица, бедност, проституция и болести (Ноева 1894; Иванова 1919; Девическото 1935). Според стопанските дейци, придобитата професия дава възможност за трудова заетост на жените в ателиета, курсове, школи и др. на частния или държавния сектор, а това ще е стимул за земеделието, занаятите и търговията и изобщо – за икономическия напредък (Апостолова 1942, 1943). Модернизационната визия, развивана в немалко публикации, нарича девическите занаятчийски училища *културни разсадници* на домакинска и стопанска просвета в страната (Женските 1896). В документите особено след 1934 г. се открива авторитарна политическа и социална реторика – за *просветената гражданка, добра майка и съпруга, здрава основа на благоденстваща България*, която е длъжна да *подпомага народното преуспяване, съзнателна съратница на обществото*⁵.

В резултат от положените усилия в средата на XX в. в България функционират 146 занаятчийски (1893–1942) и 25 търговски практически училища (1884–1942), като през уч. 1942/1943 г. в занаятчийските са записани 11 322 ученички⁶. Според своите собственици те се делят на 4 типа: държавни, общински, частни и на НПО (дружествени, на ТИК, епархийски). Пълните средни специални училища включват два курса от по 3 г., а практическите (занаятчийски), които са по-масови – само 3-годишен курс (до непълно средно образование). Останалите едно- или двугодишни форми са курсове с майсторски свидетелства, но без позволение за самостоятелно предприемачество.

Разкриването на девически практически училища бележи бум през първото десетилетие на XX в., като през следващите години оцеляват само училищата, отстояващи висок професионализъм. Популярността им расте и през

20–30-те год. на XX в., когато малките общини създават подобни институции с цел да осигурят препитание на осиротели и бедни девойки и овдовели жени. Съчетанието между стопанските нужди, от една страна, и, от друга – аграрната икономика и съхранения модел на разширено семейно домакинство в Юго-източна Европа, ги прави търсени и особено масови в навечерието на Втората световна война. Самите училища се стараят да си създадат престиж на образцови образователни и възпитателни институции, като подобряват материалните условия (достъпни такси, обновен инвентар, възможности за практика и излизане на пазара), ориентират учебните си планове към практиката и държат на строгата дисциплина.

Графика 1

2. Лидери на социалния и държавния експеримент

Експериментът с девическите практически училища има своите социални (групови и персонални) двигатели.

Дарители. Девическите практически училища се създават и функционират преди всичко благодарение на средствата, идващи от многобройни дарители – различни по пол, възраст, социална принадлежност, професия и мотивация. Приведените по-долу няколко примера убеждават в това. **Кина Касева** (1869–?) учи в Старозагорската девическа гимназия (ДГ) и френското католическо училище *Notre dam de Сион* в Истанбул. Тя е една от първите и най-дългогодишни учителки по домакинство в редица държавни и частни институции (I Софийска ДГ, Пловдивската ДГ, столични прогимназии, СУМЛ). Авторка е на учебници по домакинство. През 1937 г. дарява 40 хил. лв. за основаване на Домакинско училище за бедни девойки от родния ѝ Казанлък и околната му (Николова 2011b). Тази сума е скромна в сравнение с 840-те хил. лв., дадени от габровския индустриалец **Пенчо Семов** (1873-1945) за построяване на сграда и трапезария на Девическото занаятчийско практическо учи-

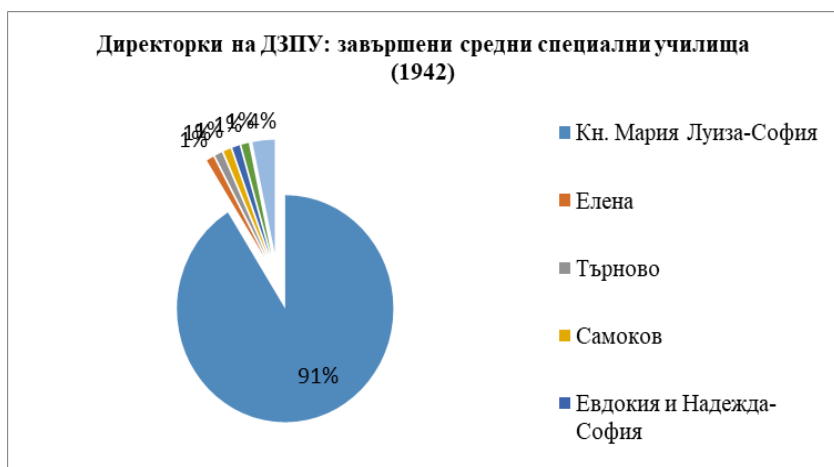
лице (ДЗПУ), наречено на съпругата му Радка Симова – деятелка на местното женско дружество. По подобен начин търговецът *Иван Лазаров* дарява през 1933 г. 0,5 млн. лв. за нуждите на русенското ДЗПУ в памет на покойната си жена Недка (Манчева 1933; Стоянова 2011a, 2011b).

Администратори. Историята на практическите девически училища е тясно преплетена с дейността на инспекторите на МТПТ, които контролират обучението и правят предложения за оптимизирането му. Първата жена, оглавявала Отдела за практическите училища през 1908-1912 г., е русенката *Анастасия Георгиева-Бъч(е)варова* (1875–?) – възпитаничка и директорка на СУМЛ, преподавала в Румъния и V-та Софийска ДГ. Нейните заслуги са отбелязани със специално юбилейно тържество през 1931 г.⁷ 30 г. по-късно същият пост е поверен на *Стефка (Стефана) Писарева-Шнитер* (1892–1944). Родена в Разград, тя завършва I Софийска ДГ (1911), а след това стопански науки в Берлин (1922). Работи като чиновничка в МНП и МТПТ (Писарев 2006)⁸. Известна като публицистка, деятелка на БЖС, преподавателка в нейната Висша социална школа и авторка на учебници, през 30–40-те год. на XX в. тя дискутира в редица свои публикации бъдещето на девическото практическо образование (Писарева-Шнитер 1932).

Директорки. Директорките, наети от дружествата и общините или самостоятелни предприемачки, са важно звено, на чиито плещи пада отговорността за развитието на самите институции.

След обработката на данните в просопографска таблица, съставена според подробни данни за всички ДЗПУ⁹, действащите директорки на стопански училища през уч. 1942/1943 г. са 91 – впечатляващ брой, свидетелстващ за овластяването на жените в тази част на образователната система. Показателно е, че 91% от тях са възпитанички именно на първото СтУМЛ, превърнало се в *инкубатор* на социалния експеримент. Това позволява на персонала на училищата, независимо от различията в режима на тяхната собственост, да се намират в постоянен контекст и да работят в мрежа. Сред директорките се срещат и такива, завършили и други утвърдени стопански училища – в Елена, В. Търново, Самоков, София. Единици от тях имат дипломи от чужбина (Сърбия, Чехия и Германия).

Графика 2

Доайен сред дългогодишните директорки е **Елена Ушева** (1872-1944). Тя завършва Старозагорската ДГ, а след това – приложни изкуства и рисуване в Училището по изящни изкуства в Брюксел (1893). Специализира в Париж (1898). След завръщането си е учителка в Габрово (1893) и директорка на СУМЛ (1893–1898). Открива курсове по народно възмо и частно училище в дома си, където обучава на своя издръжка преподавателки по изящна бродерия, дантели и шевици. За целта е подпомогната от немалко общини, които ѝ изпращат способни момичета¹⁰. От 3 след време броят им нараства до 180. Още първите възпитанички откриват свои училища в родните си места. Курсовете водят, освен Ушева, специалисти по рисуване и фолклор, преподават се хармония на цветовете, композиция и др. От 1911 г. тя инициира 3-месечни курсове за модерно облекло и народни шевици, финансирани от МТПТ и ТИК¹¹.

Учителката представя свои бродерии в Пловдивското търговско-промишлено изложение (1892) и дори ипотекира къщата си, за да участва в световните изложения в Париж (1900), Лиеж (1905), Милано (1906) и Брюксел (1910), където е отличена със златни медали. През Балканските войни прави благотворителни изложби в полза на *Червения кръст* в Берлин, Лайпциг, Мюнхен и Кобург. Издирва из цялата страна народни носии, шевици и записва бодове и събира *грамадна колекция* (Христов 1939).

Ушева става главна редакторка на първото българско женско домакинско списание *Мода и домакинство* (1897–1906), което публикува кройки и приложения с везба и има тираж 8 хил. бр. – огромен за времето си. Нейни издания са *Ръкоделно списание* (1905), *Домакинско илюстрирано списание* (1907–1908) и *Седянка* (1910). През 1913 г. по идея на царица Елеонора и министър-председателя Ив. Ев. Гешов Ушева оглавява Дамския комитет за въз-

раждане на народната шевица *Българка*, подкрепен от държавата и общините¹².

През март 1938 г., по повод 45-годишната ѝ професионално-просветна дейност, ѝ е устроен юбилей. Така Ушева става една от първите учителки, почетени с държавно юбилейно тържество, като така се вписва в т.нар. елити с репутация – признатите обществени лидери. Тържеството е подготвено от БЖС *Любов към Родината*, чиято симпатизантка е тя. На него поднасят поздравления официални лица и много гости. На юбилярката е връчен орден *За гражданска заслуга – дамски кръст*, II ст.¹³. Периодичните издания широко отразяват юбилея и във връзка с него оценяват нейната дейност. В тях Ушева е наречена *родоначалница на професионалното образование, възродителка на народната шевица, първата редакторка на българско женско списание*¹⁴. Очерците подчертават, че фигурата на общественичката е *рядка по своята енергия, творчество и преданост към родината ни*, че нейна заслуга е да *подготви хиляди млади девизи да си изкарват самостоятелно прехраната*, че *те я първа ратница в делото на приложното изкуство*¹⁵. Д. Немиров с право отбелязва: *тя не само почувства художествената красота в шевицата, но пое грижата да я наложи дотам, че да стане тя една значителна проява в културата ни*¹⁶. В адресите на МНП и Народния етнографически музей се изтъква нейната *културна и възпитателна мисия* и заслугата ѝ да *възбуди всеобщо внимание у нас и в чужбина към [...] народното изкуство*¹⁷. Пресата говори за живота и дейността ѝ като за *рядък подвиг в нашата нова история*¹⁸.

От поколението на Ушева може да се посочат още поне две известни имена. Варненката *Лери Антонова (Стефанова)* (1877–?) завършва местната ДГ и СУМЛ. Връщайки се в родния си град, основава частното ДЗПУ *Напредък*, което просъществува през 1911–1946 г., давайки основа на девическото професионално образование в града, дори след разработването на училището на Женско благотворително дружество *Майка*¹⁹. *Геофана Тодорова-Лукаш* (1868–1946) завършва Пловдивската ДГ и ръководи във Виена (1891), но до смъртта на своя съпруг преподава само в забавачницата на пловдивското Женско дружество *Майчина грижа* и се включва в благотворителни инициативи. През 1904–1929 г. изпълнява длъжността директорка на СУМЛ с *енергия, постоянство и такт* (Училищно 1929). По време на честването на четвъртвековния ѝ юбилей обществеността признава *майчините грижи за младите девизи и младите учителки*, уменията ѝ при ръководене на институцията, а училището е наречено *украшение на нашето девическо професионално образование*²⁰.

Втората генерация директорки, родени в края на XIX и началото на XX в., поемат щафетата с повече подготовка и с амбиция да ръководят институциите си в условия на увеличаваща се конкуренция. *Теония Кметова* (1892–?) завършва СУМЛ и дълги години учителства в Американския колеж. След закриването му е поканена за директорка на ДЗПУ *Радка П. Семова* в Габрово

(1941) – важен образователен център в Северна България. *Катя Тинчева* (1898–?) завършва Сливенската ДГ и СУМЛ, след което натрупва богат опит в собствено шивашко ателие. От 1936 г. става собственичка и директорка на частното ДЗПУ *Надежда – Усърдие* в София (Алманах 1924: 151)²¹.

Учителки. За очертаване на колективния портрет на учителките в ДЗПУ тук ще бъдат ползвани данните от две просопографски таблици – първата се базира на биографиите на 39 учителки по ръководение в девическите гимназии до началото на XX в.,²² а втората е съставена въз основа на регистъра от уч. 1942/1943 г.²³ и съдържа данни за общо 581 учителки.

Данните от първата таблица показват, че учителките пионерки по ръководение са родени през 1872–1880 г. Те имат българско (българки и гъркини) и чуждестранно гражданство (чехкини, полякини, хърватки, германки, рускини), работят предимно с временни договори²⁴. Българките са родени в големи градове с развито девическо образование преди Освобождението (София, Пловдив, Ст. Загора, Копривщица, Панагюрище, Котел), немалко са имигрантките от Македония. Сред учителките преобладават държавните стипендиантки. Основната част от това първо поколение преподавателки завършва през 1891–1910 г. специалности като ръководение (бродерия), шивачество и кройачество, домакинство и шапкарьство. Специалното си образование те придобиват в Прага, Виена, Брюксел, Женева, Брауншвайг и Загреб.

Просопографската таблица с данни от 1942/1943 г. представя учителки от второто и третото поколение (1901–1920). Мнозинството от тях са родени в България (573 бр.), а само 8 в чужбина. Сравнително малък е дялът на имигрантките (40 бр.) от Македония, Добруджа, Тракия и Западните покрайнини. Сред учителките мнозинството са с градски произход (80%), като се открояват София, Враца, Шумен, Сливен и В. Търново. Относителният брой на родените в села се увеличава през първата половина на века, като масово са представени селища около столицата (Трънско, Ихтиманско и Кюстендилско) и в околностите на големи индустриални центрове като Габрово и Варна.

Според базата данни, преди да постъпят в ДЗПУ учителките завършват девически гимназии (най-много в София, Враца, Пловдив, Кюстендил и Шумен), средни специални училища (максимален брой от СУМЛ, ДЗПУ *Постоянство* – Пловдив, Домакински институт *Евдокия и Надежда* – София, ДЗПУ *М. Попова* – В. Търново, ДЗПУ – Елена, ДЗПУ *Добродетел* – Русе), както и средни специални училища в Сърбия, Чехия, Австрия и Германия. Второто поколение специализира за по 1–3 г. във Виена, Берлин, Прага и Париж. Просопографските данни показват, че учителките в ДЗПУ имат стаж средно 4,7 г., но сред тях работят немалко с опит над 20 г.

Второто и третото поколение учителки не само работи за пропагандиране на каузата на практическото девическо образование, но има принос за свързване на учебните програми с изкуството. Сред преподавателките се срещат имената на няколко изявени представителки на българския художествен

текстил. **Росица Чуканова** (1883–след 1951) е родена в Банско, завършва Самоковското американско девическо училище и СУМЛ. Преподава 19 г. в прогимназиите в Лясковец и Г. Оряховица. Премествайки се в столицата, открива частен салон за изработване на шевици. Създава частна колекция с образци на българска бродерия, която излага през 20-те год. на XX в. във Виена, София и Г. Оряховица²⁵. След 1944 г. ръководи Ателие за везба при Творческия фонд на СБХ. По-младата ѝ колега, **Параскева Лучанска** (1902–след 1981), е родена в с. Лозно, Кюстендилско. Завършва ДГ – Кюстендил и СУМЛ. Учителства и оглавява няколко ДЗПУ в София. След 1947 г. завежда сектор за народни костюми към Художествената ТПК *Българско народно творчество* и е приета в СБХ²⁶.

3. Девически практически занаятчийски училища: изследване на случаи

В тази част ще бъдат направени няколко изследвания на случаи (case studies) на различни типове ДЗПУ²⁷.

Частните девически практически училища представляват иновация в края на XIX в., която започват да осъществяват учителки, приели риска да станат и предприемачки. Обикновено те осъществяват инициативата в родните си селища или в големи градове с достатъчно население, потенциални клиент(к)и и напреднала урбанизация. До началото на XX в. са основани 17 училища в Пловдив, Варна, Русе, Ст. Загора, Чирпан, Хасково, Калофер, Казанлък и др. Докъм средата на XX в. броят им достига 77.

Девическото професионално плетачно училище Райна М. Атанасова – София (1909–1947)²⁸ е основано през 1909 г. и е утвърдено от МТПТ като единствено по рода си²⁹.

Собственичката му **Райна М. Атанасова** (1892–?) е родена в Провадия, завършва Варненската ДГ и Практическото трикотажно училище в Лайпциг (1910), специализира в курсове на ТИК-София. Членува в БЖС от основаването му и участва във всички изложби, организирани от него. Канена е от МТПТ за консултантка на различни нормативни документи. Издава на свои разноски *Журнал-ръководство с модели*, предназначено за селото и града и съдържащо изготвени от ученичките мостри. През Първата световна война, като съпруга на военен, Атанасова организира в София работилници за плетене на войнишки дрехи. През 1929 г. подпомага с две плетачни машини Инвалидното училище. Обществото високо оценява дейността ѝ, *нейната твърда воля и любов към професията [...], които са направили чудеса* (Земеделско 1947).

В училището на Атанасова учат девойки с прогимназиално образование от страната и чужбина (Турция, Румъния, Югославия, Русия и Чехословакия). Освободени са от такси бедните, дъщерите на военноинвалиди и сираците³⁰. В тяхна полза често се провеждат благотворителни концерти³¹. След 1944 г.

ръководството на Училището привлича дарения от УНИЦЕФ, Столичния народен съвет и МТСГ³².

Курсът е 2-годишен, последван от 10-месечен стаж. Учениците получават държавни дипломи и майсторски свидетелства от ТИК. През 1947 г. курсът е увеличен на 4 г. Средно годишно се обучават 64 ученички от 12 учители (вкл. 9 жени), всички с висше образование³³. Учебният план е променян няколко пъти. През 1929 г. в него са застъпени повече специални предмети: сметководство, занаятчийско законодателство, хармония на боите, рисуване, материалознание, професионална хигиена, кройка и шев, български шевици, ръчна и машинна бродерия на плетени изделия, боядисване и изпридане на преди и плетени изделия. В новият от 1947 г. вече доминират общообразователните предмети (Земеделско 1947).

Училището няма собствена сграда и пансион – то наема различни къщи в центъра на столицата, а учениците са настанявани в пансионите на Немското католическо училище *Санкта Мария*, на военноинвалидите и у частни лица (Земеделско 1947). Приетите се обучават с много добра материална база – още в началото на XX в. са внесени германски плетачни машини *Гросер*, използват се качествени преди от Фабрика *П. К. Симоне* – Кюстендил и Индустриално дружество *Розова долина* – Казанлък. С тези ресурси е оборудвано плетачно ателие, където се произвежда богат асортимент горно и долно облекло. Продукцията му се показва на ежегодните изложби в столицата и страната, организирани от ТИК и женските дружества. Учениците участват и в Общата изложба на промишлените училища, уредена от МТПТ (1938).

Издръжката на Училището е от собствени постъпления (такси, дарения, приходи от продажби, благотворителни концерти и забави), и от поръчки в ателието. През 1926 г. собственичката Р. Атанасова получава еднократна държавна субсидия за закупуване на машинен инвентар в размер на 100 хил. лв.³⁴

Към Училището функционират и временни курсове по плетачество. През годините такива се провеждат също в Пловдив, Ямбол и Самоков. Много търсени стават подготвителните 6-месечни курсове за калфи, които могат да се явят на майсторски изпити в ТИК. Училището се стреми да привлича курсистки сред ученички без прогимназиално образование, но с практически опит – обикновено девойки от прилежащите на столицата села или работнички. Занятията се провеждат вечер с умерени такси³⁵.

Самата Атанасова оценява значението на Училището си в това, че *то пробуди творчество и самонадеяност не само в тия, които свършваха училището, но и непосредствено много капиталисти се отдадоха на машинно-плетачния бранш*. Тя сочи, че нейни възпитанички създават много ателиета и кооперации, разпространяват различни типове плетачни машини и материали и изобщо – ръчно-машинното плетачно изкуство в страната³⁶. Според нея,

това е институт, който пръв пренесе и насади трикотажа от Германия в България³⁷.

Частното училище за приложни изкуства ИЗА (Изкуство и Занаяти) – София (1931–1940/48) е семейно предприятие на художника Емануил Ракаров и братовчедка му **Райна Ракарова-Никова** (1889–1964). Родена в Павликени в адвокатско семейство, тя учи в ДЗПУ *Трудолубие* – В. Търново и в СУМЛ. Специализира в Модната академия на Ян Кратчина в Прага, завършва курсове в Държавното училище по приложни изкуства и Частното училище за рисуване и приложно изкуство на Алберт Райман в Берлин (1921), през 20–30-те год. на XX в. живее и работи в столицата на модата Париж (Милев 2014: 18–19; Алманах 1924: 265). Изготвя костюми за Софийската опера и за конкурса *Мис България* (1929), има свое модно ателие (Милев 2014: 21–25,75; Кратък 1932)³⁸.

Училището е узаконено от МТПТ и МНП и подпомагано финансово от Столичната община. През годините не разполага със собствена сграда, а наема помещения в центъра. Функционира в три отдела: за редовни, за извънредни ученички и ателие. Приемането им става след навършване на 15-годишна възраст. През уч. 1932/1933 г. в него са записани 29 ученички (17 редовни и 12 извънредни).

Целта на институцията е да се обучат майстори-занаятчийи, които да съчетават красивото и полезното и да създадат условия за издигане на приложните изкуства в страната³⁹. Неслучайно собственичката Ракарова кани известни художници за директори (Иван Табаков и проф. Хараламби Тачев) и преподаватели (Мара Кантарджиева и Ем. Ракаров)⁴⁰. Учебният план също е подчинен на по-широкия замисъл за симбиоза на занаятчийството и изкуството. В него са съвместени общообразователни предмети, чужди езици, артистични занимания (реклама, история на модата, история на изкуството, рисуване, декоративно изкуство, керамика, илюстрация) и практически дисциплини (шев, шапкарство, цветарство, текстилно изкуство, батик, практическа декорация, модни фигури, абажури и паравани, възглавници, дамски обувки и чанти и др.) (Кратък 1932).

Дружествени училища⁴¹. Училищата на женските дружества по места са едни от първите и най-ефективните в структурата на девическото професионално образование. Чрез тях се осъществява една от основните цели на българския феминизъм – да се предпазят от *социалните злини* и да се снабдят с *почтена професия* младите жени, да се осигури право на образование на всички девойки, независимо от социалния им произход. Тези задачи стават още по-актуални след Първата световна война, когато много семейства трябва да оцеляват чрез доходите на своите съпруги, майки и дъщери. Неслучайно тогава координиращата и насочваща функция се поема от ръководството на самия БЖС – той инициира и провежда ежегодно конференции с директорите на ДЗПУ от страната, урежда опреснителни курсове за учителките, преговаря

с централните власти относно обучението, специализацията, заплащането и др. елементи от социалната сигурност на персонала, категорично забранява на местните дружества да прехвърлят училищата на държавата, независимо от финансовите си затруднения (Женски 1932а, 1932б, 1939)⁴².

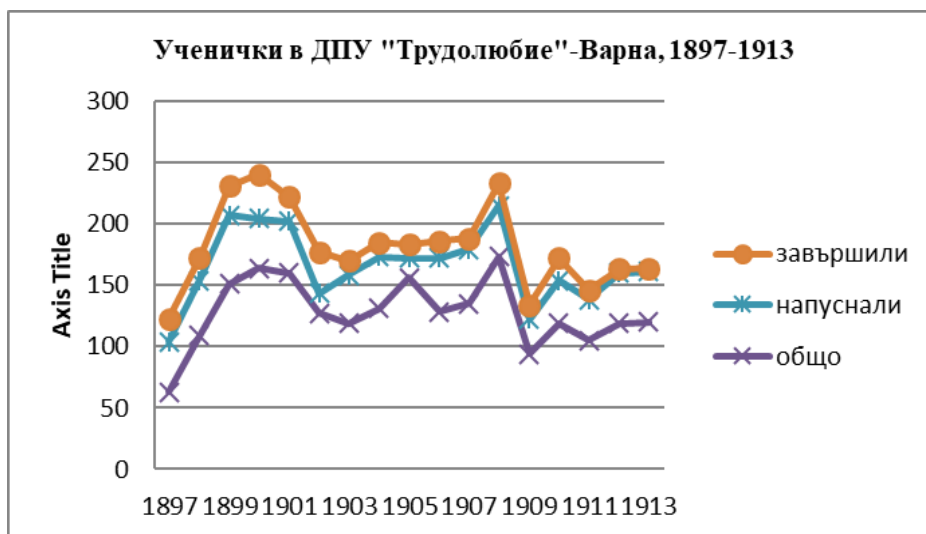
Варненското домакинско училище Трудолюбие (1897–1946) е смятано за *венец* на усилията на местното Женско благотворително дружество *Майка*. Основано през 1888 г. от местни високо просветени гражданки, то осъществява различни филантропични дейности, а в края на XIX в. ангажира местните власти и градската общественост.

Със събраните средства практическото училище отваря врати, вкл. през 1900 г. се сдобива със собствена сграда. Отначало курсът му е 2-3-годишен, а през 1934 г. става 5-годишен. Състои се от два отдела (горно и долно облекло и шапкарство) и специално ателие за модни поръчки (1913)⁴³. Към него функционират също 3-годишни курсове за домакини по избрана специалност (шев, бродерия, шапкарство, цветарство).

В училището се записват българки, гъркини, арменки, еврейки, рускини, средно по 200 годишно, без да се наблюдава текучество. На най-голям интерес се радват отделите по шев на горно и долно облекло, където се обучават предимно бедни момичета от града и околията. Социално нуждаещите се получават стипендии и безплатни учебни помагала, а за сираците се предвиждат облекчения. Така напр., през 1909 г. само 28 ученички внасят пълната такса, докато 55 са освободени от нея, а за 26 от тях е намалена. До 1938 г. институцията обучава 5673 възпитанички, от които 943 успешно се дипломират⁴⁴.

Заслуга за успехите на училището има неговият персонал. Първите му директорки Мария Шишманова и Райна Папоева са чуждестранни възпитанички, завършили в Белгия и Чехия, а по-късните Ана Пеева-Даскалова (1922–1929) и Веса Кирова (1942–1944) са с дипломи от СУМЛ (Отчет 1910: 5–21; Юбилеен 1915: 6–7, 18–19; 120 години 2008: 7–10). Архивните данни дават възможност да се състави колективен портрет на педагогическия колектив на училището. През 20–40-те год. на XX в. в него работят 52 учителки от две поколения. Превесът е на родените през 1891–1916 г., произхождащи от Варна и региона (Шумен, Провадия, Е. Джумая, Н. Пазар), рядко от други градове. Базовата им подготовка е в девически гимназии и педагогически училища (Шумен, Варна, В. Търново и София), а специализираната – най-вече в СУМЛ, ДЗПУ във В. Търново, Варна, Елена, Пловдив и София. Малко са онези, учили в чужбина. Учителският състав има богат практически опит – в ДЗПУ, частни ателиета и курсове за домакини⁴⁵.

Графика 3

Общинските училища⁴⁶ отразяват социалния ангажимент на местната власт и са ориентирани към по-ниските обществени слоеве, целяйки да създадат *образцови* бъдещи домакини и майки, отколкото професионалистки. В исторически план обаче се оказва, че именно тези училища дипломират бъдещи професионални шивачки, задоволили още през 50-те год. на XX в. нуждата от женски наемен труд в новите шивашки фабрики и ТПК.

Девическото практическо занаятчийско училище в Пещера е основано през 1898 г. като общинско. През 1942 г. преминава на държавна издръжка. През годините то дава образование и прехрана най-вече на бедни момичета от града и околията. През 40-те год. на XX в. се помещава в къща под наем и макар да не разполага с достатъчно инвентар, осигурява заетост на 8 учителки и обучава 63 ученички⁴⁷.

Резултатите от неговата дейност могат да се реконструират по данни от частните архиви на две сестри – Соня Ненкова (1915–1981) и Елена Илиева (1924–2002), завършили училището, съотв. през 1936 и 1943 г. Те са отгледани в петчленното семейство на горски надзирател и домакиня с начално образование. Родителите разполагат с оскъдни доходи и не планират да изучат дъщерите си. Затова насочването им към Занаятчийското училище е прието не без съпротива. Тяното обучение е слабо документирано с официални документи, но пък е широко отразено в персоналните им фотографии. Там ученичките са снимани в компанията на свои приятелки, роднини и съгражданки, облечени в изработените от самите тях тоалети с модерни кройки, съчетавани умело с аксесоари. В резултат от учението си Соня още през 30-те год. започ-

ва работа като модна шивачка в Пещера. С времето набира многобройна клиентела, предлагайки широк асортимент горно облекло и плетива. Едва през 60-те год. на XX в. става работничка в местния обувен завод. След омъжването си Елена е домакиня, за кратко е шивачка в софийското Военно интендантство. Постоянна абонатка на модни и домакински списания, тя влага уменията си за създаване на облекло, плетива, битови тъкани, бродерии, консервирани храни и топли ястия за нуждите на своето семейство, на много близки и приятели⁴⁸.

Държавните практически занаятчийски училища са малобройни⁴⁹, понеже до средата на XX в. властта не отстъпва от разбирането си, че те трябва да се основават предимно чрез обществена и частна инициатива. Въпреки това, приведенят по-долу пример е интересен с осъщественото публично-частно партньорство.

Промислено-домакинският институт Евдокия и Надежда – София (1915–1928) възниква от едноименното сиропиталище, основано от двете малолетни княгини през 1901 г. През 1913 г. то започва да се финансира от държавния фонд *Сираци от войните*. Две години по-късно към него е устроен Промислено-домакински институт за девизи сираци, който има 4-годишен курс и структуриран в отдели по готварство, шев, плетиво и машинопис. Институтът разполага с представителна собствена сграда на бул. *Дондуков* и пансион (България 1999: 471; Доросиев 1929: 116; Николова 2011a). През годините той подготвя около 600 възпитанички, постигайки трудната за останалите типове институции масовост на девическото професионално образование: през 1918 г. – 102; 1925 г. – 180; 1928 г. – 242.

Заклучение

Девическите занаятчийски (стопански) училища може да бъдат смятани за един успешно проведен социален експеримент, осъществен с усилията на цялото общество (икономически агенти, обществени организации, средната класа) и подкрепен от държавата в лицето на централната и местната власт.

Успехът на експеримента може да се измери количествено и качествено. Преди всичко тези училища дават образование и професия на стотици девойки от социалната периферия – с родители от ниската средна класа от градовете и селата, вкл. имигранти⁵⁰. Масовостта, до която достига този тип образование през 40-те год. на XX в., може да се приеме за маркер за успех.

Ефективността на социалния експеримент е измерима и с оглед икономическите и социалните му ползи. В рамките на половин век (от 20–80-те на XX в.) завършилите стопанските девически училища участват в местната икономика, първоначално като наемни работнички или собственички на шивашки ателиета и работилници за текстил, бродерия и шапки, като свободно практикуващи еднолични шивачки, кройчи, плетачки и др., а след 50-те год. на XX

в. – в рамките на трудово-производителни кооперации и фабрични предприятия или като частни шивачки, запълващи *дефицитите* на *социалистическата* промишленост и търговия. Дори когато те остават само домакини, тяхна заслуга е модернизирването на домашния бит в градовете и селата, вкл. поставяне на научни основи на отглеждането на децата си.

В образователен и социален план стопанските училища създават обособена група в рамките на женските елити – тази със средно специално образование, която формира собствена идентичност и действа в полза на специфичните си потребности.

Интересно е, че в перспектива тази група не се лишава доброволно от своя *символен капитал* – независимо от новите условия на живот в тоталитарната държава, където професионалното образование губи престиж, където средното образование е смятано за недостатъчно и където заниманията с готварство, шев и бродерия, от една страна, са заменени от промишлени дейности, а, от друга, са смятани (и осмивани) за *буржоазни остатъци* в градската среда. Напротив, възпитаничките на тези училища успяват да предадат на своите наследници (особено дъщери и внучки) и клиент(к)и пиетет и гордост към институцията *стопански училища*. И до днес репликата *моята майка/баба е учила в стопанско училище* звучи най-често в частни разговори не анекдотично и присмехулно, а като своеобразна *парола* за постигане на общ език, дори между непознати хора.

В обществен план стопанските училища изиграват изключителна роля по отношение предпазването на бедните гражданки и селянки от проституция и безработица, мотивират ги да навлязат в наемния труд или да станат самостоятелни предприемачки.

Всъщност не само учителките в средните специални училища, но и масата техни възпитанички, се превръщат през 30–80-те год. на XX в. в създателки и сътруднички на т.нар. домакински печат, новаторки в художествения текстил (бродерия и гобленарство), радетелки на движението за *родно изкуство* чрез рекламиране на *българската везба* като възраждане на народната шевица, чрез изложби, списания, книги, албуми и др.

Списък на източниците

120 години 2008. [120 godini] *120 г. Женско благотворително дружество „Майка“ – Варна, 1888-2008* [Zhensko blagotvoritelno druzhestvo „Majka“ – Varna, 1888-2008]. Varna.

Алманах. 1924. [Almanah] *Алманах на българската жена* [Almanakh na bŭlgarskata zhena]. Sofia.

Ангелова, Р. 2006. [Angelova, R.] *Професионалното образование в Шумен, 1878-1944* [Profesionalното obrazovanie v Shumen, 1878-1944]. Veliko Tarnovo, 2006, 9-17.

Апостолова, Б. 1942. [Apostolova, B.] *Творческата работа в нашите девически стопански училища* [Tvorcheskata rabota v nashite devicheski stopanski uchilishta]. In: *Жена и дом* [Zhena i dom], №50, 23.

Апостолова, Б. 1943. [Apostolova, B.] Допълнителните занаятчийски училища на търговско-индустриалните камари [Dopǔlnitelnite zanayatchiisiki uchilishta na targovsko-industrialnite kamari]. In: *Жена и дом [Zhena i dom]*, №56, 21,26.

Бодурова, Ж. 2016. [Bodurova, J.] Женското благотворително дружество „Майка“ с принос към културата на следосвобожденска Варна [Zhenskoto blagotvoritelno druzhestvo „Majka“ s prinos kam kulturata na sledosvobozhdenska Varna]. In: *Изв. СУБ – Варна [Izvestia na SUB - Varna]*, 46-59.

България. 1999. [Balgaria] *България 20 век [Balgaria 20 vek]*. Sofia.

Василчина, В. 2002. [Vasilchina, V.] Ранните перипетии на българския художествен текстил и приносът на жените [Rannite peripetii na balgarskiya khudozhestven tekstil i prinosat na zhenite]. In: *Проблеми на изкуството [Problemi na izkustvoto]*, № 4, 40-41.

Василчина, В. 2006. [Vasilchina, V.] Приложното изкуство и структурите на всекидневието. Етюди от детството му [Prilozhnoto izkustvo i strukturite na vsekidnevieto. Etyudi ot detstvoto mu]. In: *Проблеми на изкуството [Problemi na izkustvoto]*, № 2, 4

Девическото. 1936. [Devicheskoto] Девическото професионално образование [Devicheskoto profesionalno obrazovanie]. In: *Женски глас [Zhenski glas]*, №8-9, 1.02.1936.

Димитрова, Ир. 2008. [Dimitrova, I.] Две професионални училища в Трявна – традиция и новаторство, 1929-1953 [Dve profesionalni uchilishta v Tryavna – traditsia i novatorstvo, 1929-1953]. In: Карагьозова, М., М. Томитова, съст. [Karagiozova, M., M. Tomitova, eds.] *Българското образование – национални ориентири и европейски измерения [Balgarskoto obrazovanie – natsionalni orientiri i evropejski izmerenia]*. Gabrovo, 192-195.

Дороснев, Л. Ив. 1929. [Dorosiev, L.I.] Учебното дело в София [Uchebnoto delo v Sofia]. In: *Юбилейна книга на гр. София, 1878-1928 [Yubileijna kniga na gr. Sofia, 1878-1928]*. Sofia, 113-116.

Друмев, Д. 1959. [Drumev, D.] Везбеното изкуство на Р. Чуканова [Vezbenoto izkustvo na R. Chukanova]. In: *Изкуство [Izkustvo]*, №3, 35.

Държавен. 1932. [Darzhaven] Държавен вестник [Darzhaven vestnik], №13, 16.04.1932.

Женски. 1932 а. [Zhenski] Женски глас [Zhenski glas], № 10-11, 5.02.1932.

Женски. 1932 б. [Zhenski] Женски глас [Zhenski glas], № 17-18, 25.06.1932.

Женски. 1939. [Zhenski] Женски глас [Zhenski glas], №19-20, 25.09.1939.

Женските. 1896. [Zhenskite] Женските училища и частната инициатива [Zhenskite uchilishta i chastnata initsiativa]. In: *Илюстрация Светлина [Ilyustratsia Svetlina]*, с.19.

Жечева, М. 2008. [Zhecheva, M.] Професионалното образование в Търговище от Освобождението до средата на XX в. [Profesionalното obrazovanie v Targovishte ot Osvobozhdenieto do sredata na 20 vek]. In: Карагьозова, М., М. Томитова, съст. [Karagiozova, M., M. Tomitova, eds.] *Българското образование – национални ориентири и европейски измерения [Balgarskoto obrazovanie – natsionalni orientiri i evropejski izmerenia]*. Gabrovo, 141-148.

Земеделско. 1947. [Zemedelsko] Земеделско знаме [Zemedelsko zname], № 396, 24.12.1947.

Иванова, Д. 1919. [Ivanova, D.] Женското професионално образование [Zhenskoto profesionalno obrazovanie]. In: *Женски глас* [Zhenski glas], №20, 8.08.1919.

Кратък 1932. [Kratak] Кратък годишник на ИЗА за уч. 1932/1933 [Kratak godishnik na IZA za uch. 1932/1933], с.6 сл. In: ЦДА [Centralen darzhaven drhiv], ф. 1825к, оп.1, а.е. 13.

Лулева, А. 2016. [Luleva, A.] Самоковското женско благотворително дружество „Зора“ – един възможен разказ в музейната експозиция [Samokovskoto zhensko blagotvoritelno druzhestvo „Zora“ – edin vazmozhen razkaz v muzejnata ekspozitsia]. In: *История и развитие на музеите в България. 80 г. ИМ – Самоков* [Istoria i razvitie na muzeite v Bgaria. 80 g. IM – Samokov]. Samkov, 128-142.

Манчева, Ек. 1933. [Mancheva, E.] Новото време и новите паметници на безсмъртието и вечност [Novoto vreme i novite pametnitsi na bezsmartie i vechnost]. In: *Женски глас* [Zhenski glas], №10-11, 15.04.1933.

Милев, И. 2014. [Milev, I.] Милев, И., съст. [Milev, I., ed.] *Николай Ников, 1924-1989. Животът и делата на един парижанин в София* [Nikolaj Nikov, 1924-1989. Zhivotat i delata na edin parizhanin v Sofia]. Sofia.

Назърска, Ж. 2007. [Nazarska, G.] Културната рецепция на женския периодичен печат в България (30-60-те години на XX в.): Опит за реконструкция по данни от частен архив [Kulturnata retseptsia na zhenskia periodichen pechat v Bgaria (30-60-te godini na 20 v.): Opit za rekonstruktsia po dannii ot chasten arkhiv]. In: *Издател* [Izdatel], №3-4, 11-20.

Назърска, Ж. 2008. [Nazarska, G.] Младежта, социалният пол и социалната промяна в България (началото на XX в.): два опита за портрет [Mladezhta, sotsialniat pol i sotsialnata promyana v Bgaria (nachaloto na 20 v.): dva opita za portret]. In: Костов, А., Д. Парушева, Р. Прешленова, съст. [Kostov, A., D. Parusheva, R. Preshlenova, eds.] *И настъпни време за промяна. Образование и възпитание в България, XIX-XX в.* [I nastapi vreme za promyana. Obrazovanie i vazpitanie v Bgaria, 19-20 v.] Sofia, 87-105.

Николова, В. 2005. [Nikolova, V.] Жената на политика. Рада Данева (1868-1952) [Zhenata na politika. Rada Daneva (1868-1952)]. In: *Исторически преглед* [Istoricheski pregled], № 5-6, 176-177.

Николова, В. 2011а. [Nikolova, V.] Фондация (фонд) „Сираци от войните 1912-1913 и 1915-1918“ [Fondatsiya (fond) „Siratsi ot vojnite 1912-1913 i 1915-1918“]. In: Николова, В., Р. Стоянова, съст. [Nikolova, V., R. Stoyanova, eds.] *Енциклопедия Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България, 1878-1951* [Entsiklopedia Daritelstvoto. Daritelski fondove i fondatsii v Bgaria, 1878-1951], vol. 2. Sofia, 275-278.

Николова, В. 2011б. [Nikolova, V.] Фондове „Кина Касева“ [Fondove „Kina Kaseva“]. In: Николова, В., Р. Стоянова, съст. [Nikolova, V., R. Stoyanova, eds.] *Енциклопедия Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България, 1878-1951* [Entsiklopedia Daritelstvoto. Daritelski fondove i fondatsii v Bgaria, 1878-1951], vol. 2. Sofia, с.27-29.

Ноева, Т. Г. 1894. [Noeva, T.G.] Дайте ни образование, ако искате да сме добри майки и примерни домакини [Dajte ni obrazovanie, ako iskate da sme dobri maijki i primerni domakini]. In: *Женски свят* [Zhenski svjat], №3, 1.02.1894, 17-19; №4, 20.02.1894, 25-27; № 5, 1.03.1894, 33.

Отчет 1910. [Otchet] Отчет на Варненското женско благотворително дружество „Майка“ за поддържането на Стопанското училище „Трудолюбие“ за 1909

[Otchet na Varnenskoto zhensko blagotvoritelno druzhestvo „Majka“ za poddarzhaneto na Stopanskoto uchilishte „Trudolyubie“ za 1909]. Varna.

Пасков, Ил. 1977. [Paskov, I.] Занаятчийското и професионалното образование в България след Освобождението до 9.09.1944 [Zanayatchiyskoto i profesionalното образование v Balgaria sled Osvobozhdenieto do 9.09.1944.]. In: *Известия на държавните архиви* [Izvestiya na darzhavnite arkhivi], vol. 33, 1977, 273-289.

Пенев, А. 1988. [Penev, A.] Пенев, А., П. Петров, съст. [Penev, A., P. Petrov, eds.] *Чужденци - просветни дейци в България* [Chuzhdentsi - prosvetni dejtsi v Balgaria]. Sofia.

Писарев, П. 2006. [Pisarev, P.] Интервю [Intervyu]. In: *Историята, населена с хора* [Istoriyata, naselena s khoraj], vol. 2. Sofia, 563-565.

Писарева-Шнитер, Ст. 1932. [Pisareva-Schiter, S.] За допълнителното девическо образование [Za dopalnitelnoto devichesko obrazovanie]. In: *Женски глас* [Zhenski glas], № 12-13, 1.04.1932.

Славчева, Ст. 2011. [Slavcheva, S.] Шумен и ролята на жената в образованието, края на XIX-началото на XX в. [Shumen i rolyata na zhenata v obrazovaniето, kraja na 19-nachaloto na 20 v.]. In: Георгиева, Ел., Н. Тодорова, съст. [Georgieva, El., N. Todorova, eds.] *Светът на българина през XX век.* [Svetat na balgarina през 20 vek]. Sofia, 366-372.

Сливополска, Н. 1939. [Slivopolska, N.] Майка на професионалното образование у нас [Majka na profesionalното образование u nas]. In: *Жена и дом* [Zhena i dom], №17, 1939, 29-30.

Списаревски, К. Д. 1906. [Spisarevski, K.D.] Женското професионално образование у нас [Zhenskoto profesionalno obrazovanie u nas]. In: *Списание на Българското икономическо дружество* [Spisanie na Balgarskoto ikonomichesko druzhestvo], 1906, № 9, 583-596.

Стоянова, Р. 2011а. [Stoyanova, R.] Женско благотворително дружество „Добродетел“ [Zhensko blagotvoritelno druzhestvo „Dobrodetel“]. In: Николова, В., Р. Стоянова, съст. [Nikolova, V., R. Stoyanova, eds.] *Енциклопедия Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България, 1878-1951* [Entsiklopedia Daritelstvoto. Daritelski fondove i fondatsii v Balgaria, 1878-1951], vol. 3. Sofia, 441-442.

Стоянова, Р. 2011б. [Stoyanova, R.] Фондация „Пенчо Иванов Семов“ [Fondatsia „Pencho Ivanov Semov“]. In: Николова, В., Р. Стоянова, съст. [Nikolova, V., R. Stoyanova, eds.] *Енциклопедия Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България, 1878-1951* [Entsiklopedia Daritelstvoto. Daritelski fondove i fondatsii v Balgaria, 1878-1951], vol. 2. Sofia, 186-193.

Училищно. 1929. [Uchilistno] Училищно дело [Uchilishtno delo], №32, 14.12.1929.

Христов, К. 1939. [Hristov, K.] Юбилеят на Елена Ушева [Yubileyat na Elena Usheva]. In: ЦДА [Centralen darzhaven arhiv], ф. 1235к, оп.1, а.е. 93, л. 6.

Чернев, М. 1963. [Chernev, M.] Чернев, М. и кол. [Chernev, M. et al.] *Професионалното и техническото образование в България* [Profesionalното i tehnikeskoto образование v Balgaria]. Sofia.

Юбилеен. 1915. [Ubileen] *Юбилеен отчет на Варненското женско благотворително дружество „Майка“ по случай 25-годишнината от основаването му*

[Yubileen otchet na Varnenskoto zhensko blagotvoritelno druzhestvo „Majka“ po sluchaj 25-godishninata ot osnovavaneto mu]. Varna.

¹ От проучването са изключени практическите търговски училища и държавните и допълнителните земеделски училища, също широко разпространени в този период.

²² Добра илюстрация е проектопрограмата за 2-годишен професионален курс по домакинство, който Американската девическа полукласическа гимназия в Ловеч внася за одобрение в МНП през 1935 г. В него са включени 18 предмета, свързани с: храни и хранене, облекло, домашна хигиена и медицина, детско възпитание, но също се предлага обучение по обществена хигиена, социология, архитектура и мебелиране, обществена работа, здравни грижи, библиотекарство (ЦДА [Central State Archive], ф. 177к, оп. 2, а.е. 649, л. 174-192).

³ Закон за държавните практически училища (1884); Закон за професионалното учение (1906); Правилник за уредбата, управлението и вътрешния ред на девическите професионални училища (1910).

⁴ Правилник за професионалните и средните специални училища (1923); Закон за търговското и промишленото образование (1924); Правилник за вътрешната уредба на женските занаятчийски курсове (1923): по горни дамски и детски дрехи, по долни дамски, детски и мъжки дрехи, по дамско шапкарство и цветарство, по дантелство, по машинно плетачество и по бродерия; Правилник за назначаване, преместване и уволнение на директорите, учителите и учителките в ТПУ в Царството (1932); Правилник за изпити за завършване на курс при практическите търговски и промишлени училища (1941).

⁵ ДА-Варна [State Archive - Varna], ф. 670к, оп.1, а.е. 50, л. 34гр., 131. Срв. Бодурова 2016.

⁶ ЦДА [Central State Archive], ф. 177к, оп.7, а.е.178, л.1-298.

⁷ Пак там, ф. 1545к, оп.1, а.е. 3, л.1-4, 14-18, 19-12; а.е. 13, л.1-2; 120 години 2008: 23.

⁸ Писарева-Шнитер е арестувана и убита през октомври 1944 г., въпреки левите си убеждения и вероятното си сътрудничество със съветското разузнаване.

⁹ ЦДА [Central State Archive], ф. 177к, оп.7, а.е.178, л.1-298.

¹⁰ Пак там, ф. 58к, оп.1, а.е. 14, л.1. Срв. Сливополска 1939; Василчина 2002, 2006.

¹¹ ЦДА [Central State Archive], ф. 129к, оп.1, а.е. 2336, л.1-2.

¹² Пак там, а.е. 2336, л.1-2, 4-7 гр. Ушева е авторка на учебници по шев: *Първо ръководство по кроеж и шев*, *Учебник по ръкоделие за прогимназиите*, и на книгата *Български шевици* (1911).

¹³ ЦДА [Central State Archive], ф. 1235к, оп.1, а.е. 93, л.3, 8-8гр.

¹⁴ Пак там, л.3.

¹⁵ Пак там, л. 5.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Пак там, л. 9.

¹⁸ Пак там, л. 5.

¹⁹ ДА-Варна [State Archive - Varna], ф. 53к, оп.1, а.е. 3, 4, 5; ЦДА [Central State Archive], ф. 231к, оп.12, а.е. 280, л.101-108; ф.177к, оп.7, а.е. 178, л.255-257. И до днес в колективната памет на града сградата на ул. *Преслав* 51 се свързва не толкова със собственика си Ив. Драсов, колкото с училището на Антонова.

²⁰ ЦДА [Central State Archive], ф. 1545 к, оп.1, а.е. 13, л. 1-2.

²¹ Пак там, ф. 231к, оп.12, а.е. 280, л. 23.

²² Данните са извлечени от годишниците на девическите гимназии, архивите на МНП и Пенев 1988.

²³ ЦДА [Central State Archive], ф. 177к, оп.7, а.е.178, л.1-298.

²⁴ Известни учителки са чехкините Рахила Барак-Душанова, Тереза Холева-Михайлова, Властта Верихова (ДГ-Ловеч) и Мария Лангова-Дюкмеджиева (Нанчово ДПУ-Шумен, 1896-1930), хърватката Магдалена Шварц-Вацова (I Софийска ДГ), полякинята Ванда Чомакова, германките Луизе Смит и Климентина Християнс (Пенев 1988).

²⁵ ЦДА [Central State Archive], ф. 1235к, оп.1, а.е. 9, л. 5-11; Друмев 1959: 35.

²⁶ ЦДА [Central State Archive], ф. 133, оп. 8, а.е. 73, л. 23.

²⁷ Няма да бъдат разгледани само епархийските училища във Видин и Лом, открити през 1942 г. (ЦДА [Central State Archive], ф. 791к, оп.2, а.е. 10, л.54).

²⁸ ЦДА [Central State Archive], ф. 1049к, оп.1, а.е.15, л. 1-1гр.; а.е. 16, л.1-2гр.; а.е. 19, л. 17гр.

²⁹ Пак там, ф. 1049к, оп.1, а.е.20.

³⁰ Пак там, а.е.15, л. 1-1гр.; а.е. 16, л.1-2гр.; а.е. 19, л. 17гр.

³¹ Пак там, а.е.19, л.6, 17.

³² Пак там, а.е. 23, л.1-2.

³³ Пак там, а.е. 20, л. 4 гр.

³⁴ Пак там, а.е.16, л.1.

³⁵ Пак там, а.е.18, л. 6-7.

³⁶ Пак там, а.е. 15, л. 1-1гр.

³⁷ Пак там, а.е. 19, л.18.

³⁸ След 1944 г. е художничка на свободна практика, произвежда кожени изделия, участва в общи художествени изложби.

³⁹ ДА-София [State Archive - Sofia], ф. 1к, оп.2, а.е. 912, л. 1.

⁴⁰ ЦДА [Central State Archive], ф. 177к, оп.2, а.е. 1108, л.13, 16; Кратък 1932.

⁴¹ Към категорията дружествени спада училището на ТИК - София, открито през 1932 г., както и 38-те училища на женските дружества: Асеновград/Станимака (Трудолюбие), с. Балбунар/Кубрат (Подкрепа), с. Беброво, Бургас (Самосъзнание), Бяла (Напредък), Варна (Трудолюбие), Видин (Трудолюбие), В. Търново (М.А.Попова), Габрово (Майчина грижа), Г. Оряховица (Трудолюбие), Добрич, Дупница (Съзнание), Дряново (Събуждане), Е. Джумая, Каварна, Казанлък (Саморазвитие), Калюфер (Трудолюбие), Карлово (А. и Т. Пулиев), Кюстендил (Майчина любов), Ловеч (Благодетел), Лом (Милосърдие), Орхание, Пазарджик (Трудолюбие), Пловдив (Постоянство), Радомир (Надежда), Разград (Трудолюбие), Русе (Н. Ив. Лазарова), Самоков (Зора), Свищов (Царица Елеонора), Севлиево, Силистра, Сливен (Майчина длъжност), София (Кн. Мария Луиза), Ст. Загора (Пробуда), Трявна, Търговище (Царица Йоанна), с. Чепеларе (*Светлина*), Шумен (Кн. Евдокия). През 1942 г. СУМЛ се поддържа, освен от Женско дружество *Майка*, от БЧК и Кооперативно дружество *Пчела* (ЦДА [Central State Archive], ф. 177к, оп.2, а.е. 486, л. 164-170).

⁴² ДА-Варна [State Archive - Varna], ф. 670к, оп.1, а.е. 30, л. 158-158гр.

⁴³ Наличието на собствено ателие към училището носи несъмнено предимство. За отрицателните последици споменават в свое изложение (1939) родителите и учителите от дружественото *ДЗПУ М.А. Попова* – В. Търново. Според тях, стажуването на 53 девойки в 14-те частни ателиета в града, където контролът е занижен, условията на труд са недобри, а работодателският произвол и експлоатацията на труда на ученичките е явна, налага държавна намеса чрез поправки в нормативната уредба и Инспектората на труда (ЦДА [Central State Archive], ф. 11, оп.1, а.е. 1017, л. 1-3).

⁴⁴ ДА-Варна [State Archive - Varna], ф. 670к, оп.1, а.е. 50, л. 151; а.е. 29, л. 75,112

⁴⁵ Пак там, ф. 54к, оп.1, а.е. 39, 40, 44,45,46.

⁴⁶ През 1942 г. те са 15 бр.: Лясковец, Орхание/Ботевград, Павликени, Перник, Пещера, Трън, Фердинанд, Чирпан и селата Батак, Земен, Каменица, Лъжене, Ракитово, Сухиндол и Якоруда (ЦДА [Central State Archive], ф. 231к, оп.12, а.е. 280, л.36-37).

⁴⁷ ЦДА [Central State Archive], ф. 231к, оп.12, а.е. 280, л.93-100.

⁴⁸ Фотографии и документи на Соня Ненкова и Елена Илиева. // Частен архив на Мариана Стаматова, София.

⁴⁹ Държавни училища има в: Бяла Слатина, Елена, Кърджали, Пещера, Батак, с. Лъжене, Харманли, Хасково, Червен бряг.

⁵⁰ Показателни в това отношение са данните за дъщери на имигранти от Солун, заселили се в София след Първата световна война. От общо 23 девойки 17 се записват в девически гимназии, но 7 от тях след това завършват и СУМЛ. (Благодаря на доц. д-р Ю. Константинова от ИБЦТ – БАН за това, че ми предостави сведения от ЧП 49 на Македонския научен институт).

Петър Воденичаров

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
[peter_acad@yahoo.com]

Княгиня Екатерина Дашкова и границите на Руското Просвещение¹

Abstract: Ekaterina Dashkova was the first and only female director of the Russian Academy of Sciences. The object of this study is not her contributions to the Russian Enlightenment, which are well researched, but a socio-psychological analysis of her complex and contradictory personality – the woman who implemented the European educational, scientific and social ideas in the then different Russian realities. Through a case study, I aim to outline the essence, the insurmountable contradictions and boundaries of the Russian Enlightenment. Most researchers of Dashkova tend to idealize her personality and do not mention the contradictions in her character, some of which were due to the contradictions of the age in which she lived. The events and interpretations in her Memoirs have been critically analyzed from the perspective of some bibliographic records and analyses of her public and educational views. The basis of the study is Dashkova's Memoirs, which have attracted a great deal of research interest and which have been repeatedly published in many languages, as well as analyses of her correspondence with her brother Alexander Vorontsov, and the letters by her friend Martha Wilmot. Dashkova's complicated relationship with Empress Catherine II outlined the boundaries of the possible Enlightenment in Russia, as well as the utopia of the Enlightenment notion of human enlightenment in general.

Key word: Russian Enlightenment, Ekaterina Dashkova, Gender studies, memoirs.

Въведение. Съвременниците, които пишат за княгиня Екатерина Романовна Дашкова, изказват твърде противоречиви мнения за нея. По количеството отзиви за руските жени през 18. и началото на 19. век може би Екатерина Дашкова отстъпва само на Екатерина Велика. Повечето изследователи на

¹ Статията е част от изследване, извършено в рамките на проект „Knowledge Exchange and Academic Cultures in the Humanities: Europe and the Black Sea Region, late 18th – 21st Centuries – KEAC-BSR“. Проектът е подкрепен от European Union's Horizon 2020 research and innovation programme с договор No 734645.

Дашкова са склонни да идеализират личността ѝ, като премълчават противоречията в нейния характер, част от които се дължат на противоречията на епохата, в която живее (Иловайский 1859, Лозинская 1878, Добролюбов 1986, Смагина 2011, Тычинина 2004) – епохата на Руското просвещение. Европейският просветителски идеализъм на 18. век надценява човешката природа и възможностите на възпитанието и приема, че човек се ражда невинен, неговото съзнание е табула раза, а обществото го разваля и предполага, че всичко, от което общество се нуждае, е просветен монарх и правилно възпитани хора в затворени заведения, далеч от вредните влияния на семейството и обществото. Във Франция обаче Просвещението довежда до образователен подем, ограничен не само за благородническите елити, и до революционни социални и политически промени. Екатерина II заема френски и германски образователни модели, които утопично прилага в съвсем различни социално-политически и културни условия – в Русия на крепостното право, строга 14-степенна йерархична социална система и добре охраняван авторитет на абсолютия монарх.

Обект на настоящето изследване не са приносите на Екатерина Дашкова към Руското просвещение, които са добре изследвани, а социално-психологически анализ на нейната сложна и противоречива личност, анализ, който позволява един интимен подход към проблемите на Руското просвещение. Основа на изследването са нейните Записки, които многократно са издавани на много езици (Дашкова 1859, Чечулин 1907, Дмитриева 1987, Дашкова 2003). Събитията и тълкуванията в Записките са критично анализирани с оглед на библиографични очерци и анализи на нейните обществени и образователни възгледи, както и изследвания върху нейната кореспонденция с брат ѝ Александър и кореспонденцията на нейната приятелка Марта Уилмот (Огарков 1893, Васильков 1894, Лозинская 1978, Смагина 2001, Вурне 2011).

Биографията. Записките на княгиня Дашкова позволяват да се проследят основните важни според нея събития в нейния живот. Екатерина Романовна Воронцова е родена на 17 март 1743 г. в Петербург в семейството на граф Роман Иларионович Воронцов. На две години загубва майка си и от четиригодишна възраст се възпитава в дома на чичо си – канцлера Михаил Иларионович Воронцов. Тя получава превъзходно за времето си домашно възпитание: четири чужди езика, музика и рисуване, сама придобива основни познания по хуманитарните и естествени науки. За интелектуалното развитие на Дашкова допринася не само богатата библиотека на чичо ѝ, но и беседите с гостуващи сановници на империята и чуждестранни посланици. Поради внезапно заболяване тя е трябвало да прекара няколко месеца сама на село и единствената ѝ компания стават книгите, страстта към четенето ще остане до края на живота ѝ. Особено я привличат писанията на големите дейци на Просвещението – Бейл, Монтескьо, Буало и Волтер стават нейни любими автори. От рано се интересува от политика и у нея възниква желание да играе важна

историческа роля. През 1758 г., едва 15-годишна, се запознава с великата княгиня Екатерина, бъдещата императрица Екатерина II, и е омагьосана от нейната воля и интелект, своя респект към нея тя ще запази до края на живота си, въпреки променливото отношение на императрицата към нея. Бъдещата императрица оценява веднага оригиналния ум и образованост на Екатерина Романовна. Съдбата рано ѝ поднася случай да играе историческа роля. През 1761 г. с встъпването на престола на Петър III, един, според нея, ограничен човек с казармен манталитет, чийто кумир е пруският крал Фридрих II, неговата съпруга – великата княгиня Екатерина Алексеевна замисля държавен преврат и за свои съюзници избира Екатерина Романовна, която да пропагандира в нейна полза сред дворянските кръгове, и Григорий Орлов, който да пропагандира сред военните. След преврата, противно на очакванията на Екатерина Романовна, други хора са избрани от императрицата да играят първенстваща роля в двора и държавните дела и тя трябва да си припомни с горчивина думите на Петър III: „Дете мое – каза той – няма да ви попречи да запомните, че да имаш вземане-даване с честни простаци като мен и сестра ти е много по-безопасно, отколкото с такива велики умници, които ще изстискат сока от портокала, а корите ще захвърлят под краката си“ (Дашкова 2003: 14). Младата, жадуваща за подвизи Екатерина Романовна с пламенна преданост се отдава на конспиративното дело, за да получи на церемонията по коронацията унизително задно място на съпруги на полковници, но без да остане съвсем без награди. Във въображението си тя вероятно е преувеличавала своето участие в преврата, а Екатерина II, чието приятелство, вероятно, едва ли е било толкова искрено, е отричала съществено значение на княгинята в неговия успех.

През 1758 г. Екатерина Романовна случайно среща княз Михаил Дашков, двамата се влюбват от пръв поглед и тя се отдава всецяло на брака си. След сватбата през същата година заминават за Москва в семейството на съпруга, където княгиня Дашкова, за да се хареса на семейството на съпруга си, се заема с усърдие да изучава руски език, който до 16-годишна възраст почти не е владеела. След една година се ражда дъщерята Анастасия, а след това синът Михаил. През 1761 г. Дашкови се връщат в Петербург. В знак на благодарност императрицата ѝ дава звание статс-дама, орден „Св. Екатерина“ и парично възнаграждение. Дашкова обаче е очаквала много повече, тя се е надявала заедно с просветената императрица да строи нова Русия, в която императорската власт ще се основава не на произвола, а на законите и разума, но нейното място е зает Григорий Орлов, любовник на Екатерина II. Израснала с чувство за справедливост и принципност, Дашкава пише, че не приема фаворизма в политиката, още повече от една просветена императрица, но животът се оказва по-сложен от просветителските идеали. Деспотичната императрица едва ли би споделила неограничената си власт заради литературните и философските си склонности. По време на коронационните празненства умира

малкият им син Михаил. През лятото на 1763 г. приписват съпричастност на Дашкова към заговора на Ф. Хитрово, което допълнително дразни императрицата. През 1763 г. се ражда синът ѝ Павел. Семейното ѝ щастие се оказва кратковременно, през 1764 г. по време на полския поход загива съпругът ѝ Михаил Дашков. Всички усилия Екатерина Дашкова насочва към възпитанието на двете си деца съобразно принципите на Просвещението. След като с цената на строги икономии се разплаща с дълговете на мъжа си и подобрява своето имение в Троицкое, тя се обръща към Екатерина II с молба да ѝ бъде разрешено задгранично пътуване. През 1769 г. Екатерина Романовна с децата си се отправя към Европа под името госпожа Михалкова, за да избегне излишни разходи и церемониалности. С огромен интерес се запознава с европейските университети, академии, музеи и театри. Среща се с Дидро и Волтер, проучва възможностите за образование на сина си. В Европа е приета с уважение като сподвижница на просветената императрица на Русия. През 1772 г. година Екатерина Дашкова се връща в Русия. Императрица я приема в Царско село и синът ѝ Павел Дашков, 9-годишен, е записан на военна служба и произведен в карнет. Дашкова получава огромно парично дарение. Отново я обвиняват в несъществуващ, а инсцениран, заговор в полза на наследника на престола Павел Петрович. През 1775 г. Екатерина Дашкова с децата си се отправя на второ задгранично пътуване под свое име. Тя подготвя постъпване на сина си, който е 13-годишен, в един от най-старите университети в Европа – Единбургския. На изпитите показва блестящи знания и способности, а княгинята сама подготвя плана му за обучение. В обществото на английските интелектуалци тя се чувства прекрасно и остава англофилка до края на живота си. През 1779 г. Павел Дашков блестящо завършва Единбургския университет, но княгинята не бърза, тя иска да покаже на сина си просветена Европа и цели три години те пътешестват из Европа с богата културна програма и приеми в английския, френския и австрийския двор. През 1782 г. Екатерина Дашкова се връща в Петербург и със съдействието на новия фаворит на императрицата княз Потемкин Дашков е назначен за негов адютант и произведен в капитан-поручик в кралската гвардия. Екатерина Романова има проблеми с дъщеря си, чието разточителство и неприязнено отношение към майката вгорчават живота ѝ. Синът ѝ също я разочарова, той сключва тайно от нея неравен брак с дъщеря на богат търговец без благословията на майка си. Утешават я затоплените отношения с императрицата, която ѝ дарява имение и неочаквано ѝ предлага да оглави Академията на науките. С указ на императрицата от 24 януари 1783 г. Дашкова е назначена за директор на Санкт-Петербургската императорска академия на науките. Огромните познания и енергия на княгинята най-после намират поле за изява. 11 години тя ще направлява науката в една огромна империя. След като въвежда в ред финансовите дела на академията, тя създава условия за спокойна и благотворна работа на академиците, организира експедиции, открива лаборатории, модернизира топографията,

възстановява ботаническата градина и построява ново здание на академията. По замисъл на Дашкова е открита Руската академия с хуманитарен национален профил. Дашкова става първият ѝ президент. Тя искрено се заема да възроди руската мисъл и духовност, да издигне руския език на дължната му висота, към очистване на езика от ненужни заети чужди думи и литературни обрати. През 1794 г. княгинята подава молба за двегодишен отпуск по здравословни причини. Истинската причина е разваляне на отношенията с императрицата поради съмнения в съпричастността на Академията към книгата на Александър Радищев „Пътешествие от Петербург към Москва“, в която подлага на остра критика съществуващите социални порядки в крепостна Русия. Освен това Радищев е приятел на нейния любим брат Александър Воронцов, който продължава да го подкрепя и в годините на заточение. Другият повод е публикуването на трагедията на Яков Княжин „Вадим Новгородски“ в изданието на Академията „Руски театър“, в която прозират републикански идеи. Особено дразнещо за императрицата е похвалното отношение на Бенджамин Франклин към книгата на Радищев. Императрицата, въпреки просветителските си увлечения, не търпи и намек за критика към абсолютната си власт и изданието е конфискувано. След смъртта на Екатерина II при новия император Павел I княгинята изпада в немилост и е изпратена в имението на сина си в Куротово, за да си припомни участието в държавния преврат. Стоически понася всички лишения и успява да си издейства разрешение да се премести в любимото си имение в Троицкое. След смъртта на Павел I през 1801 г. любимият внук на Екатерина II – Александър I реабилитира напълно княгинята, тя е поканена отново в двора. Остатъкът от живота си възрастната княгиня прекарва в Москва и Троицкое, където се занимава с благоустройство на имението си, с музика и рисуване и сътрудничество в списания. Отдава се всецяло на дружбата си с двете сестри – Марта и Кетрин Уилмот, с чиито семейства се е запознала по време на престоя си във Великобритания и които пристигат в Русия през 1803 г. По молба на Марта Уилмот, която живее при нея 5 години, тя пише и своите „Записки“, които имат голяма историческа ценност и са сред първите мемоари от края на 18. и началото на 19. век. Издадени са първоначално на английски език през 1840 г. от госпожа Уилмот. През 1807 г. умира синът ѝ Павел Дашков само на 43 години, княгинята се поболява и дори не може да отиде на погребението, където дъщеря ѝ Анастасия Щербинина устройва неприличен скандал, в резултат на което Дашкова я лишава от наследство. На 4 януари 1810 г. в Москва Екатерина Дашкова умира и е погребана в любимото си имение.

Сноп от човешки противоречия.

Анализът на автобиографията ѝ насочва към противоречиви страни от нейния характер и много премълчани неща. В Записките си Дашкова проектира за себе си една невинно страдалческа и стоическа поза, в тях липсва само-

рефлексивност за собствените ѝ грешки и пристрастия, както и намек за критика към Екатерина II въпреки сложните отношения между двете жени.

Дашкова приема една мъченическа стоическа белетристична поза: „...бурен и тревожен, или по-точно тъжен живот в продължение на който ми се наложи да крия от света сърдечните си страдания, но остротата на тази болка не можа да притъпи гордостта и да надделее над духа ми. За мене може да се каже, че съм мъченица – и аз не се страхувам от тази дума, тъй като да скривам своите чувства и да се представям в лъжлива светлина не е никак свойствено на моя характер” (Дашкова 2003: 135). Премълчаната критика към Екатерина II може да се обясни с патриотизма на Дашкова и прекалената обвързаност на собствената ѝ съдба с тази на императрицата. Основната мисия на Записките тя вижда в това да защити себе си и руската императрица от нападите към тях в Европейския свят. „Аз видях цялата лъжа и пристрастни обвинения, разпространени от някои френски писатели против Катерина голяма, но заедно с това те не пощадиха по пътя си със своето злословие и нейната приятелка Катерина малка. В тези памфлети вашата Дашкова е очернена с всички пороци, съвършено чужди на нейния характер: в едни от тях тя се явява жена с най-престъпно честолубие, в други – груба развратница“ (Дашкова 2003: 2). Появата на автобиография, при това от жена, е твърде необичаен акт в това ранно време. Смята се за отблъскващо егоистично да публикуваш собствената си история, социалните условия ефективно забраняват всичко освен съставянето на ръкописи, предназначени единствено за частна циркулация. Допълнителни трудности срещат жените автобиографистки, техният брой е вече ограничен и поради по-ниските образователни стандарти за жените. Те са ограничени и поради изискването за скромност, поради което се смята за неподходящо за жена да сподели своя живот и душа по такъв публичен начин, превръщайки се в „героиня на нейната собствена история...“. Мемоарите на Дашкова са поверени на Уилмот само при условие, че ще ги публикува след смъртта на Дашкова; въпреки това от четирите автобиографии, съчинени през този период, мемоарите на Дашкова са първите, които са публикувани. Разглеждайки Уилмот като дъщеря, посвещавайки мемоарите на нея и приписвайки на нея тяхното създаване, може да се разглежда като израз на руската традиция на семейната автобиография през осемнадесети век (Вугне 2011:26-27).

В детството Дашкова сама насочва към противоречия в своя характер – гордост и болезнен стремеж към одобрение и любов, трезва сериозност и мечтателност. „Аз по природа бях горда и тази гордост се съединяваше с някаква необикновена чувствителност и сърдечна мекост; поради това едно от пламенните мои стремления беше желанието да бъда любимка на всички, които ме обкръжаваха и при това толкова искрено, колкото аз ги обичах... Аз направих от себе си сериозен и мечтателен човек, неразговорчив и никога без предварително обмислен план не удовлетворяващ своето любопитство... тога-

ва аз се съсредоточих в самата себе си и започнах да разработвам тези умствени инстинкти, които може да ни поставят по-високо от обстоятелствата“ (Дашкова 2003: 4-5).

Рано загубила майка си и отдалечена от баща си, човек без високи нравствени качества, служещ като еталон за невежество сред просветените хора от неговия кръг, малката Екатерина израства като независимо, но с твърде суров характер дете. „Може би, не грехи особено този, който обяснява известната жестокост на Екатерина Романовна с отсъствието в ранно детство на сърдечните ласки на майката, смекчаваща душата на детето... Великият канцлер впоследствие, вероятно, не един път е разсъждавал над това, че на него му се е паднало до стопли у дома си „малък змей“ (Огарков 1893: 5).

Според Вугне ранната загуба на майката и на малкия син са източник на особената ревност на Дашкова към близките и склонността ѝ да изгражда ексцесивни отношения с околните – както на привързаност като в случая с Марта Уилмот, която определя себе си като „затворник на приятелството“, така и на неприязън, както в случая с любовника на императрицата Григорий Орлов и собствените си син и дъщеря. В писмата си Марта Уилмот също обръща внимание на неразрешимите противоречия в характера на Дашкова.

„Такива са странностите и неразрешимите аспекти на нейната личност, че резултатът може да се представи само като ръкойка от човешки противоречия. Вие можете да я възприемете като къс съвършенство, ако имате предвид моя опит с нея, само ако предположите, че Европа е рай, при положение, че никога не сте живели извън Италия и по това съдите за останалото. Но тя е обладана от толкова много климати, толкова много Етна от разрушителен огън, толкова много диво разхищение на попарена от слана реколта, колкото съществува по земното кълбо! От своя страна аз мисля, че тя ще се чувства най-добре като властелин на държавата или генералисимус на армията“ (Вугне 2011: 39).

Марта Уилмот споделя също, че в тесен кръг княгинята е разказвала, че смята много от догматите на православната църква за съвършена измислица, а духовенството – невежо и безнравствено.

„И при всичко това тя плачеше по време на църковна служба и тази смес между суевория и светли понятия ѝ придаваше поетически характер; противоречията още по-силно открояваха нейните мощни и разнообразни сили“ (Дашкова 1859: 404).

Според Лозинская чичо ѝ Михаил Воронцов е бил порядъчен човек, но слабохарактерен и без особени таланти държавен деятел, който не е бил интелектуално предизвикателство за младата Дашкова. Той обаче искрено се е интересувал от развитието на отечествената наука и литература и е покровителствал Михаил Ломоносов и по този начин е повлиял на Екатерина Романовна (Лозинская 1978). Образованието, което той ѝ осигурява, без да жали

пари за домашни учители, е типичното семейно дворянско възпитание – танци, рисуване, добри маниери и 4 чужди езици.

„Но какво беше направено за развитието на нашия ум и сърце – всъщност нищо. Чичо нямаше време, а тетка нито способности, нито призвание“ (Дашкова 2003: 4).

Екатерина Романовна критикува господстващото повърхностно образование на тогавашните светски хора по френски образец и с френски гувернантки най-често. С „безжалостна наблюдателност“ тя е черпила познания не само от книгите, но и от разговорите със знаменити личности, често гостуващи на канцлера. За начало на своето нравствено и умствено образование тя смята престоя си на село, по време на нейната болест, когато самотата ѝ запълват единствените нейни приятели – книгите.

„Дълбока меланхолия, размишления за себе си и моите близки хора, измениха моя жив, весел и даже насмешлив ум“ (Дашкова 2003: 5).

Липсата на безусловни авторитети в ранното детство вероятно са източник на наранено самолюбие и крайна независимост, стигаща до жестокост, а, от друга страна, на склонност към меланхолия и мечтателност. Според Огарков тази гордост и нежна чувствителност вероятно се дължат на огорчения, които тя все пак е имала в дома на чичо си, бидейки само племенница, а не любима дъщеря. Още по-големи огорчения вероятно е предизвиквала и нейната незабележителна фигура и външност. Лекомислената придворна младеж едва ли е могла да оцени умствените ѝ достойнства. Така гордата подрастваща девойка отрано е почувствала умственото си превъзходство над тълпата и е насочила цялата си енергия в сфера, в която обкръжаващите е трябвало да признаят нейното превъзходство. Тя успява още в детство да си изгради свой особен вътрешен мир на сънища, мечти и страстно четене на книги. При това тя не чете блудкави френски романи, популярни по това време в дворцовото общество, а любими нейни писатели са Бейл, Монтескьо, Хелвеций, Волтер, Буало, които са предизвиквали желание да служи на високи обществени и политически идеали.

Екатерина Дашкова и Екатерина Велика.

В бъдещата Екатерина II тя вижда сродна душа, двете споделят едни и същи литературни интереси и виждания за просветено управление и още от първата им среща тя става страстна привърженица на Екатерина II. Двете просветени жени заедно мечтаят за царство на разума, за необходимостта да се ограничи самодържавието с „определени твърди закони“, „за господар, любящ и уважаващ своите поданици“.

„В тази епоха, за която говоря, навярно може да се каже, че в Русия не може да се намерят и две жени, които подобно на мен и Екатерина сериозно да се занимават с четене: оттука между впрочем се роди нашата взаимна привързаност и тъй като великата княгиня притежаваше неотразима прелест, ко-

гато искаше да се хареса, с лекота можете да си представите колко е трябвало да увлече мене, петнайсетгодишно и необикновено впечатлително същество“ (Дашкова 2003: 9).

Екатерина Дашкова активно се включва в заговора, довел до нейното възцаряване, влизайки в конфликт със своите родственици, привърженици на старото управление. Нейното участие, разбира се, е преувеличено, Екатерина II отдавна е съставила план за действие и нейният фаворит Григорий Орлов с четиримата си братя отдавна вербуват офицери, но доколкото самата Екатерина II е немкиня, тя вероятно е имала нужда от Дашкова като представителка на руското висше дворянство. В едно от най-представителните исторически изследвания на епохата на Екатерина Велика за участието на Дашкова в превратата е отделено само едно изречение (Мадариага 2002). Сложните отношения на Дашкова с императрицата очертават границите на възможното Просвещение в Русия, както и възможностите за човешката просветеност изобщо. Човешката природа е много по-сложна, противоречива и греховна, отколкото си въобразяват просвещенците.

Английският посланик лорд Макартни описва 22-годишната Дашкова.

„Тази жена обладава рядка сила на ума, смелост, превъзхождаща храбростта на който и да е било мъж и енергия, способна да предприема най-невъзможни начинания за удовлетворяване на преобладаващата страст“ (Васильков 1894: 57).

Качества, които биха били особено полезни в управляването на империята, вместо това още на коронацията тя получава незначително място, което, въпреки често заявяваното от нея пренебрежение към церемониите и светската суета, тя преживява като голямо страдание и героизъм.

„Би било странно да се увличам от самолюбие в това време, когато всички мои приятелски и патриотични надежди са готови да се осъществят. Тази гордост, която моите врагове се стараят да оскърбят, ме възвиси над тълпата при церемонията, на която аз по-скоро ще придам, отколкото да приема от нея истински достойнство. Уви! Кой може да разчита на безчувствеността на етикета в такава минута (Дашкова 2003: 54).

Лозинская смята, че причина за охлаждането на отношението на Екатерина II към Дашкова е ревност към собствената ѝ власт.

„Когато въпросът опира до реалната власт, за застраховането на тази власт от най-малки посегателства върху нейния авторитет и абсолютност рухvat и съвместни мечти, и дружба. (Лозинская 1978: 22).

Дени Дидро изтъква нейната гордост и нетърпимост към всякакъв деспотизъм и предполага, че напрегнатите ѝ отношения с Екатерина II се дължат на това, че въздигайки императрицата на престола, Дашкова навярно се е надявала да управлява заедно с нея, а веднъж повдигнала бунт за нея, тя може да вдигне и бунт срещу нея (Смагина 2001). В придворните и дипломатически

кръгове Дашкова се смята за заговорница и подстрекателка. Всяко проявление на недоволство приписват на нейното участие и влияние:

„Предполагат, че имайки всички основания да бъде обидена, тя със своя „луд нрав“ (Г. Р. Державин), „капризи и неумерено поведение“ (М. И. Воронцов) е способна на всякакви екстравагантни глупости“ (Лозинская 1978: 34).

Това според авторката едва ли отговаря на истината, а по-скоро на славата за нея. Дашкова намразва фаворита на Екатерина II Григорий Орлов и си позволява остър език против него, за което получава предупреждение от императрицата. Тя смята, че Дашкова в края на живота си претърпява както разочарования по отношение на възпитателните си просветителски илюзии, така и по отношение на просветената монархия в Русия.

„Надеждите не се осъществяват в основното за Дашкова: животът нанася удари по нейната вяра в Екатерина като идеал в човешки и обществен план, по нейната вяра в просветения монарх „създател на блага на поданиците“, във „философа на трона“ ограничаващ самовластието с „разумни закони“ и опиращ се във всички начинания на препоръките на просветени съветници (сред последните Дашкова си приписва не последна роля)“ (Лозинская 1878: 27).

Дашкова като англофилка е особено привлечена от по-либералното управление, културни и научни постижения във Великобритания и вероятно не е приемала безусловно по-деспотичния режим на руската императрица, откъдето идват и много от напреженията между двете знаменити жени.

„Струва ми се, че нищо не подрива така силно царската власт в очите на народа, както самоволната тирания, затова винаги съм считала ограничената монархия, при която господарят се подчинява на законите и в някои отношения отговаря пред съда на общественото мнение, за най-добро човешко управление“ (Дашкова 2003:25).

Думите, които Дашкова изрича по повод на царстването на Петър III, могат да се отнесат и в известна степен и към самата Екатерина II, особено за по-късния ѝ период след Френската революция. Въпреки разочарованията си Дашкова не признава краха на своите убеждения и до края не иска да се раздели с просветителските си илюзии.

В отношението с околните, независимо от техния сан, княгинята е пряма и откровена. По същия начин тя се омъжва за княз Дашков – без излишни сантименталности и флиртове, веднага след първото им запознаване. Веднъж спечелил сърцето ѝ, Екатерина Романовна му се отдава всецяло, с дълбока преданост и всепоглъщаща любов. Нейната прямота често е обрисувана от съвременниците ѝ като саможивост и неприятна рязкост на характера. Прямият характер и остър език на Дашкова не са могли да не предизвикат раздражение у Екатерина II. В отношенията на двете знаменити жени Огарков открива и потвърждение на истината, че и крупните женски личности са способни да притежават малки недостатъци – завист към достоинства на други жени.

„Умната жена не може да не бъде отзивчива към проявлението на нравствени и умствени сили: тя с лекота им се удивлява и подчинява, особено когато те се проявяват у мъжете. Но присъствието на същите тези свойства у особи от женски пол, при това неспособни на скромно прикриване на тези преимущества, би могло да е антипатично и даже ненавистно за други жени“ (Огарков 1893: 48).

Екатерина Дашкова никога не си позволява остър език към императрицата и често техните разговори приличат на обмен на високопарни фрази от класическа трагедия, което не пречи на Дашкова да проси и получава значителни парични и други дарения от Екатерина II. За участието в преврата Дашкова получава 24 000 рубли, за да покрие дълговете на съпруга си. В записките си Дашкова не споменава какво е очаквала от императрицата като отплата за нейните заслуги и умения, но съществуват сведения, че е желала да получи чин полковник към гвардията и постоянно място в заседанията на Държавния съвет и това е напълно правдоподобно за енергична жена с опит в обсъждането на обществени и политически дела (Огарков 1893).

Има и по-прозаични мотиви.

„Гордата, съзнаваща своите сили и умствено превъзходство Дашкова не е могла да не завижда на своята простичка сестра Елизавета, която не е притежавала никакви особени дарования, но на която съдбата подготвя високо блестящо бъдеще (като фаворитка на Петър III). Само този жесток червей на завистта е достатъчен Дашкова да застане в лагера на великата княгиня, в другия лагер на нея ѝ е отредена далече не първа роля“ (Огарков 1893: 32).

Твърде скоро Екатерина Романова осъзнава, че всичко в империята става по волята единствено на императрицата. През май 1766 г. в писмо към брат си Александър Воронцов тя го съветва да не се връща в Русия, за да заеме място в Колегията по външните дела.

„Ако някой има ум и способности, тук няма какво да прави, тъй като тук не се нуждаят нито от съвети, нито от система: всичко става по волята на императрицата, обобщава се от господин Панин, а останалите членове на колегията или превеждат от вестниците, или преписват книгата на Панин“ (Лозинская 1978: 23).

Въпреки това в Записките си тя не си позволява да критикува императрицата. Изразява недоверие към съпричастността на Екатерина II към убийството на Петър III, извършено от малък отряд под ръководството на Александър Орлов, брат на Григорий Орлов, който се надява на брак с императрицата. Вероятно то е станало със знанието на императрицата, защото тя има най-голяма изгода от това, а и никой от участниците не претърпява наказание. Само мимоходом споменава за друго кърваво дело, с което започва царуването на Екатерина II – убийството на детронирания малолетен наследник на трона Иван VI Антонович, който предишната императрица сваля от трона и който държат като таен затворник, който трябва да бъде убит при опит за ос-

вобождаване. Според де Мадариага поручик В. Я. Мирович, който се вдъхновява от делото на Алексей Орлов и очаквайки награда от Екатерина, инсценира акт за освобождаване на затворника и провъзгласяването му за цар. Иван Антонович е убит, а Мирович впоследствие обезглавен (Мадариага 2002). На Запад битова пресилена версия, че убийството е поръчано от Екатерина, след което са убити и жертвата, и инициатора на престъплението. И тъй като в деня преди престъплението Мирович е посетил чичото на Дашкова и тя се оказва заподозряна в това безсмислено кръвопролитие.

Екатерина Дашкова е крайно пристрастна в оценките си за Петър III, който рисува като „човек потънал в крайно невежество“, „без грижи за щастието на народа“ и „поклонник на пруския крал“ (Дашкова 2003: 16). Тя премълчава в Записките си немаловажните законодателни актове, предприети по време на краткото му царуване (6 месеца) – освобождаване на дворянството от принудителна 25-годишна военна и държавна служба, ликвидация на Тайната канцелария, разформироване на личната императорска гвардия, секуларизиране на църковните имоти, замислено още от императрица Елизавета.

Кочеткова, която изследва приносите на Дашкова в академичното издание „Собеседник любителей русского слово“, смята, че Дашкова не само е разрешила публикуването на въпросите на Фонвизин, но и провокирала критичните въпроси към съществуващия обществен ред в Русия, които предизвикват раздразнението на Екатерина II (Кочеткова 1996). Публикуването на трагедията на Княжин „Вадим Новгородски“ в академичното издание „Руски театър“, трагедия, в която се критикува самодържавието в Русия, също става със знанието на Дашкова. На въпросите на разярената Екатерина II Дашкова отговаря, че няма за какво да се срамува. Трагедията е забранена и конфискувана. Очевидно, че като главен редактор Екатерина Дашкова се е опитвала да балансира между предаността си към императрицата и своите по-либерални убеждения.

От друга страна Огарков очертава и границите на нейната либералност. Той обръща внимание на разминаването между стоическата възвишена поза на философа Екатерина Дашкова в нейните Записки и нейния прагматизъм в ежедневните дела. След смъртта на съпруга си тя моли патетично императрицата за дарение, което да спаси вдовицата с две деца от изпадане в бедност и това при наличие на няколко имения и хиляди крепостни селяни. Още на млади години тя показва скъперничество, извънмерни икономии и не съвсем благосклонно отношение към своите „васали“ – души.

„Струва ми се, че съществува дистанция с огромен размер между идеалните възжелания за дълг към обществото, както това се обсъжда на много страници в нейните Записки, и най-обикновена чичовска практичност, забелязвана на дело; но душата човешка е такава, че е способна нерядко да съвместява крайни противоречия“ (Огарков 1893: 52).

В Записките тя споменава за интересния си разговор с Дидро за крепостните по време на своето задгранично пътешествие. Княгинята отхвърля критиката на Дидро към крепостничеството в Русия с аргумента, че крепостните се нуждаят първо от образование, а след това от свобода, защото свобода без образование ще доведе до анархия. Какво обаче се прави за образование на крепостните тя не споменава. Дидро, който е свикнал да общува с високопоставени личности, ласкателно се съгласява с нейните аргументи. Екатерина Дашкова се застъпва за традиционния патерналистичен модел „господар – баща“ и „крепостни – деца“. Пътуването ѝ в Европа засилва англофилските ѝ настроения: практичността и деловитостта, по-либералният дух на английското общество са я привличали към всичко английско. С усмивка Дидро отбелязва англофилството на Дашкова.

„Тя така обича англичаните, че се боя за нейното пристрастие към този антимонархически народ в ущърб и на моята собствена нация“ (Лозинская 1978: 45).

Същевременно тя проявява голяма тактичност и внимателност по отношение на императрица Екатерина II, пред която е изпаднала в немилост. Предупредена от Дидро, тя не приема Рюлер, който е написал критични мемоари за дворцовия преврат в Русия. В разговорите с Дидро и Волтер тя се изказва особено ласкаво за руската императрица, изказвания, които европейските просветители споделят с Екатерина II и които обясняват последвалото затопляне на отношенията между тях, чийто резултат е и предложението към Дашкова да заеме поста директор на Академията на науките. С това оригинално решение Екатерина II затвърждава образа си на просветен монарх в Европа и демонстрира убежденията си за равенството на жените с мъжете. Благодарноположението на императрицата носи материални придобивки – имение в Могилевската губерния, дом в Петербург и Москва. С хладна пресметливост Дашкова се заема да подобри материалните си придобивки.

„Даже е трудно да се повярва, че страниците от мемоарите, посветени на всички тези придобивки, са написани от вчерашната събеседница на Дидро и Волтер! Но е така. И в тази сплав на просветеност и ограничение, прозрение и слепота, някакво дори нравствено величие и дребнавост, безкористност и пресметливост – всичко това е Дашкова“ (Лозинская 1978: 71). Противоречив образ на Дашкова рисува и Мадариага по повод на заемането на длъжността директор на Академията на науките.

„Тази свадлива, придиричива, тщеславна и заядлива жена въпреки това е не по-малко истински образован човек с широки литературни и научни интереси и множество приятели в пъстрия многонационален интелектуален свят в Европа, при това отличаваща се със завидна енергия. Това, че императрицата поставя жена начело на организация, изконно явяваща се мъжки резерват, прави чест на нейната проницателност и освободеност от предразсъдъци. Освен това сега княгиня Дашкова с нейното натрапничаво безпокойство винаги

ще има с какво да се занимава... В писмо до Грим императрицата пише: Няма да има време да се занимава с интриги, защото до гуша ще е претоварена с грижи, така че ще се държи прилично“ (Мадариага 2002: 849-850).

Англофилството на Дашкова по странен начин се съчетава с пламенен руски национализъм. Една година преди да тръгне на обиколка из Европа тя пребивава известно време в Киев, посещава Киево-Печорската лавра, любовува се на фреските и мозайките и академията, което предизвиква у нея патриотичен възторг и тя с гордост заявява:

„Лъчът на науката в Киев е проникнал от Гърция дълго преди да засияе при някои европейски народи, които с такава готовност описват русите с епитета „варвари“. Тука са имали понятие за философията на Нютон, която римокатолическото духовенство не е допускало във Франция (Дашкова 2003: 66).

На аргумента на австрийския канцлер Кауниц, че едва с царуването на Петър I Русия е призната като цивилизована страна в Европа, тя отговаря:

„Такава обширна страна като Русия не се нуждае по пътя на своето величие от чуждестранна помощ. Ако се управлява добре, тя е не само неприсътна в своята собствена мощ, но е в състояние да разполага със съдбите на други народи както ѝ е угодно. При това, извинете ме, непризнаването на Русия до Петър е по-скоро невежество и глупост на европейските народи – да изпуснат от поглед такава страшна сила. Впрочем, аз съм готова да призная заслугите на този необикновен човек. Той е бил гений, деятелен и неуморим на попрището на подобряване на собствената си страна. Но тези достойнства бяха помрачени от недостатъчно възпитание и буйство на самоволните му страсти (Дашкова 2003: 110-111).

За да извиси образа на Екатерина II като просветена императрица, Дашкова незаслужено подценява значението на Петър I.

Странни и непредсказуеми са и нейните приятелства, на които тя се отдава ревностно и докрай. В белгийския курорт Спа тя се запознава с мис Хамилтон, с която ще я свързва дългогодишна дружба. Посланици на тази дружба в Русия ще бъдат нейните родственици – сестрите Катрин и Марта Уилмот.

„Какво именно така тясно е сближило изпадналата в немилост сподвижница на руската императрица с дъщерята на провинциалния ирландски пастор Хамилтон е неизвестно – същото „избирателно сродство“, в чиято прослава диша епохата на предромантизма... Може би у мене съществува романтическа представа за дружбата – пише Дашкова на брат си Александър – но аз ще го осъществя и моите принципи по този въпрос са неизменни, както и моят характер. Аз се осмелявам открито да бъда приятел на своите приятели, независимо в какви обстоятелства те се намират и как другите се отнасят към тях“ (Лозинская 1978: 41-42).

Крайна ревност и неприязън Дашкова изпитва към фаворита на Екатерина II Григорий Орлов, с когото воюва половин столетие. По повод на него заявява, че любовниците нарушават принципите на справедливото просветено

управление. Добролюбов обаче споделя мнението, че Дашкова е искала да направи красивия си и образован син любовник на императрицата вместо новия ѝ фаворит Потемкин.

„Тя, разбира се, не е идеална жена: намерението да възвиси своя син на мястото на Потемкин, навлякло ѝ толкова зло и порицания, доказва, че и тя се е поддавала на внушенията на житейските сметки. Но самият неуспех на това дело, заедно с други биографични данни, свидетелства, че Дашкова не е била съвсем ловка придворна и има нещо свещено в сърцето си, което не би пожертвала за грубия егоизъм“ (Добролюбов 1986: 38).

В Записките Дашкова отхвърля това твърдение като мътва и опит да бъде скарана с фаворита на императрицата.

„Що се отнася до любовниците аз мисля, че на нея, както и на цял Петербург, е известно моето явно презрение към тези паразити“ (Дашкова 2003: 98).

Същевременно в Записките си тя подробно разказва за ходатайствата си пред Потемкин за уреждане на военната кариера на собствения си син.

Екатерина Дашкова и образователните идеали на Просвещението

През целия си живот Екатерина Дашкова се интересува от образователните концепции на западното Просвещение. Тя споделя образователния идеализъм на Просвещението и вярва, че подходящите условия на възпитание могат да произведат съвършено нови хора. Е. Р. Дашкова симпатизира на педагогическите възгледи на английския философ и педагог Джон Лок (1632–1704). Своята педагогическа програма тя най-пълно излага в статиите „О смысле слова „воспитание“, „О истинном благополучии“, публикувани в списание „Собеседник любителей российского слова“, „О добродетели“, „Да будут русские русскими“ – в списание „Новые ежемесячные сочинения“. Основните принципи на нейната педагогическа концепция са: възпитанието се постига най-добре с примери, отколкото с предписания; възпитанието рано започва и късно свършва, ако изобщо свършва; възпитанието не се състои само във външни таланти, украсената външност без красота на ума и сърцето е само позорство; възпитанието не се състои само в усвояване на чужди езици. „Истинското или съвършено“ възпитание се състои от три главни части: възпитание физическо, „отнасящо се до тялото“, нравствено, „отнасящо се до сърцето“, и накрая ученическо или класическо, „отнасящо се до разума“ (Дашкова 1783). Първенство има нравственото възпитание и душевният склад на обучаваните. Съвършеното възпитание трябва да прероди човека и да го направи истински полезен за себе си и обществото, като изгради любов към правдата и отечеството, почитане на църковните и гражданските закони, доверие към родителите и омерзение към егоизма. Тези възгледи приема и Иван Бетски и прилага първо в училището за благородни девизи в Смолни (1764),

което се създава по модела на френското училище за благородни девици в Сен Сир на мадам Ментенон (1686) и което Дашкова високо цени.

В Записките си Дашкова, въпреки житейския си опит, остава недокрай разколебана в педагогическите си концепции. От най-ранна възраст опитът ѝ показва, че еднаквото добро възпитание не произвежда еднакви характери. В дома на чичо си тя израства заедно с Ана Воронцова, единствената дъщеря на канцлера и нейна връстница.

„Ние имаме едни учители, едни стаи, едни дрехи. Всички външни обстоятелства, които, струва ми се, трябваше да произведат от нас свършено еднакви същества; и при това във всички периоди на нашия живот между нас нямаше нищо общо; тази черта не пречи между впрочем педагози да обобщават системи за възпитание и методически да приписват правила, отнасящи се до толкова важен предмет, досега впрочем лошо разбран; и ако възприемем под внимание разнообразието и дълбочината на този въпрос, то едва ли може да се вкара в една обща теория (Дашкова 2003: 3). Въпреки този ранен опит Дашкова полага всички усилия децата ѝ да получат свършено образование. Първоначално децата получават домашно възпитание – писане и четене и чужди езици. Когато Анастасия е на 9 години, а Павел на 6, тя предприема тригодишно пътешествие в Европа и с образователна цел. В писмо до Ректора на Единбургския университет Робертсон тя описва познанията на 13-годишния си син: латински, френски, немски и английски, математика. В Единбург тя сама изготвя твърде амбициозен енциклопедичен план за обучение на сина си в 5 семестъра – езици, реторика, математика, логика, изяснява словесност, философия, експериментална физика, фортификация, история, естествено и обществено право, физиология, чертание, теория на управлението, гражданска архитектура. Това преучаване вероятно е изградило по-скоро отвращение към науката, още повече, че единствената възможна кариера за хора от неговия ранг е била единствено военната кариера, а за момичетата – придворна дама. Давайки такова енциклопедично образование на сина си, Дашкова не се замисля как ще се използва тази умствена сила.

„Уви, по този въпрос Дашкова не се издига над обичайния уровень: всичките ѝ грижи са насочени към това синът ѝ да направи кариера в смисъл на блясък от външни отличия и да получи по-голям пай от земните блага. Впрочем друго трудно може да се очаква от княгинята, знаейки нейната практичност и тщеславие, а също и обществените условия” (Огарков 1893: 62).

Въпреки отличното си образование Павел Дашков се отдава на сладостите на живота, води разгулен и пражоснически живот, оженва се без знанието на майка си за жена от по-ниско съсловие. Отношенията с образованата ѝ дъщеря също не са по-добри. Според Н. Василков причина за семейното несъгласие може да се търси в недостатъчното нравствено възпитание на децата за сметка на тяхното познавателно развитие.

„Всичко е било насочено към това да се обогати ума на сина с маса разнообразни познания и нищо не се прави, за да се развие в душата му любов към хората, чувство за дълг и синовно почитание, чувство на преданост и благодарност. Възпитателната система се оказва твърде едностранна, суха, безжизнена“ (Василков 1894: 62).

Ако Дашкова разказва с подробности за обучението на сина си, то тя не споменава нито един случай на проявена майчинска нежност и привързаност; сама лишена от майчина грижа, със суров и деспотичен характер и увлечена в педагогическите си възгледи, Дашкова очевидно не е била най-добрата майка. И както се случва често с властните майки при липсващ баща, децата се разбунтуват срещу майчиния авторитет, бунт, който често преминава в открита неприязън, какъвто е случаят с дъщерята. Дашкова пренебрегва факта, че тя самата се възпитава в атмосфера на пълна свобода и повече се самообразова според собствените си интереси, отколкото да бъде обучавана по какъвто и да е учебен план и под какъвто и да е било надзор. На 12 години тя излиза от опеката на своята гувернантка и се занимава само с това, което иска, привиквайки да се води само от своите желания, без да се подчинява на никого друг.

Много по-удачна е работата на Дашкова като директор на Академията на науките и президент на Руската академия. Академията на науките, основана от Петър I, по времето на Екатерина II е все още присадено в Русия западно учреждение, съставено изключително от немци, които пишат на немски и са заети повече в интриги един срещу друг и със злепоставянето на руски учени като Ломоносов, който Екатерина Дашкова познава още от дома на чичо си и който признава и защитава, доколкото той разрушава разпространеното в Европа предубеждение, че руснаците не са способни да правят наука (Смагина 2011). Дашкова става първата жена в Русия на държавна служба, като се изключат коронованите особи. Нейна е идеята за откриване на Руска академия на науките.

„Веднъж се разхождахме с императрицата из Царската градина. Разговаряхме за красотата и богатството на руския език. Изразих своето удивление, защо господарката, способна да оцени неговото достойнство и самата тя писателка, никога не е мислила за основаването на Руска академия. Отбелязах, че са необходими само правила и хубав речник, за да се постави нашият език в независимо положение от чуждестранни думи и изрази, не притежаващи нито енергията, нито силата, свойствени на нашето слово“ (Дашкова 2003: 134).

Голямо постижение на Руската академия е издаването на първия шесттомен тълковен речник на руския език, в който тя взема лично участие. Благодарение на усилията на Дашкова се оживява дейността на университетите и гимназиите към Академията на науките, организира се четене на публични лекции на руски език, превежда се европейска научна и учебна литература. По почина на Дашкова е основано списание „Събеседник на любителите на руското слово“ (1783–1784) със сатирико-публицистичен характер. Тя пише сти-

хове и драми, превежда Волтер и английски автори. Комисията за учредяване на народни училища с поддръжката и помощта на Академията провежда през 1880–1890-те години широка училищна реформа. През 1789 г. по предложение на Бенджамин Франклин е избрана за член на Американското философско общество, а през 1791 г. за почетен член на Ирландската кралска академия в Дъблин. Тя издава съчиненията на Ломоносов, групира около себе си най-добрите литературни сили на тогавашното общество – Державин, Фонвизин, Богданович, Княжнин и други, сама участва в литературния живот, в които живо участие взема и самата императрица.

В нейните произведения, публикувани в „Собеседник любителей русского слова“, тя решително и остро критикува съществуващите порядки, извращаването на нравите на висшето общество, изостаналостта и варварството на основната част на населението, предразсъдъците, лицемерието на църквата, унижителното положение на науката, повърхностната и глупава французomanия сред руските велможи. Имайки пряк характер, Дашкова неслучайно негодува най-често против угодниците и ласкателите, които знаят, че криводушничат, но за да направят живота си по-удобен, са способни на всякаква подлост. Разбира се, критиката може да продължи само дотогава, докато не се засягат устоите на самодържавието. Участието и на императрицата като автор в академичните издания подсигурира двоен контрол, не само отвън, но и отвътре. Други сатирически журналы от 70-те години на 18. век се отличават с много по-голяма свобода, дори с критика на крепостното право. В Събеседника липсват статии на А. Н. Радищев, Н. И. Новиков, които критикуват не частни отрицателни явления, а социалните порядки, които ги пораждат.

Анализирайки списанието „Собеседник любителей русского слова“ Добролюбов изтъква:

„Това общество, толкова понесло и изстрадало, така често възпирано в естествения ход на своето развитие от враждебни обстоятелства, така стеснявано в най-чистите си и високи стремления, с препънати крака и ръце от съвършено неравномерно разпределение на умствените и веществени преимущества – това общество, нямайки възможност да действа, търси последна утеха в словото – умно, смело, благородно, излагащо на присмех всичко низко и пошло и изразяващо жив устрем към нов, по-добър и разумен порядък на нещата“ (Добролюбов 1986: 5).

Не само писателите демократи – Радищев, който е изпратен без съд на каторга заради брошурата си „Пътешествие от Петербург в Москва“, Новиков, осъден на 15 години затвор заради сатиричните си статии, Княжин, чиято посмъртно публикувана драма е иззета и изгорена – опасна за Екатерина II става и Дашкова с нейната либерално-просветителска дейност. След арестуването на Радищев братът на Дашкова Александър Воронцов, като любител и покровител на Радищев, е уволнен и се оттегля в Москва. Въпреки това в За-

писките той е представен иронично с няколко изречения като млад човек, страдащ от „писателски сърбеж“.

„И тази авторска мания, вероятно, ще подстрекава вашия любимец да напише нещо твърде осъдително“ (Дашкова 2003: 152).

Дашкова, като член на Филадельфийското философско общество, получава книги, издавани от обществото, факт, който не може да не е подразнил императрицата, твърде чувствителна към разпространяването на републикански идеи. Когато Дашкова публикува в издаваното от Руската академия списание „Руски театър“ трагедията „Вадим Новгородски“, чийто главен герой е републиканец, настъпва окончателният разрыв между нея и Екатерина.

Заклучение. Съдбата на Екатерина Дашкова показва, че не само личното възпитание, но и обществените условия имат значение за изграждане на определени нравствени нагласи. За нравствената природа на човека значение има както индивидуалното, така и общественото възпитание и ценности, изградени поколения наред. Според Лозинская в отношенията си с околните Екатерина Дашкова е притежавала дар бъде каквато трябва да бъде в данните обстоятелства и точно с този човек, за да убеди, плени, привлече. Това се проявява в отношенията ѝ с толкова неподходящи си хора – от Дидро и Волтер до Станислав Август и Йосиф II, от ултрароялиста до фанатика якубинец (Лозинская 1978). Този ѝ „дар“ обаче може да се тълкува и като морален релативизъм и липса на ясна идеологическа позиция, както характеризира изобщо руското просветено общество Мери Уилмот.

„Знаменитата княгиня със всички свои корени седи в родна почва, в крепостна Русия с нейното уважение към титлите, властта и силата, с нейното третиране на „подлото“ съсловие – крепостните. Развитият чрез четене и образование голям и природен ум, разбира се, ѝ е позволил да разбира значението и прелестта на такива писатели като Д'Аламбер, Дидро и Волтер. И този ум се е притичвал на помощ на нравствените ѝ привички, създавайки хитри и много удобни теории, подобна на тази, изказана при разговора с Дидро за крепостните. Но понятийният ред, изискванията, предявявани към хората и себе си – всичко това остава окаменяло в този вид, в който са се образували още в дома на канцлера, където дълго е живяла девойката“ (Огарков 1893: 75).

„Мис Уилмот прави много печални изводи относно тогавашния строй на гостоприемно приелата я страна. Тя пише:

„Подчинеността тук е развита до крайна степен. В разбирането на масите понятията добро и зло – са само синоними на благоволение и неблагоприятие, уважението към личното достойнство е заменено с уважение към чина. И въобще, по бележките на наблюдателката на тогавашна Русия относно образованието се е намирала още в 14.–15. век в сравнение с Европа“ (Огарков 1893: 77).

Трагизмът в съдбата на княгиня Дашкова е свързан както с личните ѝ неудачи, така и с непреодолимите граници на Руското просвещение, които тя с огромна енергия и проникателност се опитва да преодолее, но в които е обречена да остане поради своето възпитание, характер и поради утопизма на самото Просвещение с неговата наивна вяра и едностранчивост по отношение на добрата човешка природа и възможности за социален прогрес. Радещев може би най-добре определя Руския 18 век като век на мъдрост и безумие.

Библиография:

Дашкова 1859: Е. Р. Дашкова, Записки княгини Е.Р. Дашковой писанныя ею самой. Лондон [YE. R. Dashkova, Zapiski knyagini YE.R. Dashkovoy pisannyya yeuy samoy. London].

Чечулин 1907: Н. Д. Чечулин, Записки кн. Дашковой (Пер. с франц. по изданию, сделанному с подлинной рукописи. С приложением разных документов, писем и указателя. Под ред. и с предисловием Н. Д. Чечулина. Санкт Петербург [N. D. Chechulin, Zapiski kn. Dashkovoy (Per. s frants. po izdaniyu, sdellannomu s podlinnoy rukopisi. S prilozheniyem raznykh dokumentov, pisem i ukazatelya. Pod red. i s predisloviyem N. D. Chechulina. Sankt Peterburg].

Дмитриева 1987: С. С. Дмитриева. Дашкова Е. Р. Записки. Письма сестер М. и К. Вильмот из России (Под общей редакцией С. С. Дмитриева). Москва [S. S. Dmitriyeva. Dashkova YE. R. Zapiski. Pis'ma sester M. i K. Vil'mot iz Rossii (Pod obshchey redaktsiyei S. S. Dmitriyeva). Moskva].

Дашкова 2003: Е.Р. Дашкова, Записки княгини: Воспоминания. Мемуары. Мн., Харвест [YE.R Dashkova, Zapiski knyagini: Vospominaniya. Memuary. Mn., Kharvest].

Лозинская 1978: Л. Я. Лозинская., Во главе двух академий. Москва, Наука [L. Ya Lozinskaya., Vo glave dvukh akademiy. Moskva, Nauka].

Тычинина 2004: Л. Тычинина, Екатерина Дашкова: служение свободе и просвещению –В: Лицейское и гимназическое образование, 3, 2004, 27-32 [L. Tychinina, YEkatерina Dashkova: sluzheniye svobode i prosveshcheniyu –V: Litseyskoye i gimnazicheskoye obrazovaniye, 3, 2004, 27-32].

Добролюбов 1986: Н. А. Добролюбов., Собеседник любителей российского слова, Издание княгини Дашковой и Екатерины II, 1783—1784 –В: Н. А. Добролюбов. Собрание сочинений в трех томах. Том первый. Статьи, рецензии и заметки (1853-1858). Москва: Художественная литература [N. A. Dobrolyubov., Sobesednik lyubiteley rossiyskogo slova, Izdaniye knyagini Dashkovoy i YEkatерiny II, 1783—1784 –V: N. A. Dobrolyubov. Sobraniye sochineniy v trekh tomakh. Tom pervyy. Stat'i, retsenzii i zametki (1853-1858). Moskva: Khudozhestvennaya literature].

Смагина 2001: Г. И. Смагина, Екатерина Романовна Дашкова: штрихи к портрету. Санкт Петербург [G. I. Smagina, YEkatерina Romanovna Dashkova: shchriki k portretu. Sankt Peterburg].

Смагина 2011: Г. И Смагина, Княгиня и ученный: Е. Р. Дашкова и М. В. Ломоносов, Санкт Петербург [G. I Smagina, Knyaginya i uchennyi: YE. R. Dashkova i M. V. Lomonosov, Sankt Peterburg].

Огарков 1893: В. В. Огарков, Е. Р. Дашкова, ее жизнь и общественная деятельность –В: Жизнь замечательных людей. Биографическая библиотека Ф. Павленкова. Санкт Петербург [V. V. Ogarkov, YE. R. Dashkova, yeye zhizn' i obshchestvennaya deyatel'nost' –V: Zhizn' zamechatel'nykh lyudey. Biograficheskaya biblioteka F. Pavlenkova. Sankt Peterburg].

Васильков. 1894: Н. Васильков, Воспитание Е. Р. Дашкова и ее взгляд на воспитание – Вестник воспитания, 1, Москва, 44-69 [N. Vasil'kov, Vospitaniye YE. R. Dashkova i yeya vzglyad na vospitaniye – Vestnik vospitaniya, 1, Moskva, 44-69].

Иловайский 1859: Д. Иловайский, Екатерина Романовна Дашкова –В: Отечественные записки [D. Ilovayskiy, YEkatерina Romanovna Dashkova –V: Otechestvennyye zapiski].

Семевского 1874: В.И. Семевского, Княгиня Е. Р. Дашкова –В: Русская старина [V.I. Semevskogo, Knyaginya YE. R. Dashkova –V: Russkaya starina].

Кочеткова 1996: Н. Д., Кочеткова, Дашкова и „Собеседник любителей русского слово“, Исследования и материалы. Санкт Петербург [N. D., Kochetkova, Dashkova i „Sobesednik lyubiteley russkogo slovo“, Izsledovaniya i materialy. Sankt Peterburg].

Дашкова 1783: Е. Р. Дашкова, О смысле слова "воспитание", Собеседник любителей русского слово, част 2 [YE. R. Dashkova, O smysle slova "vospitaniye", Sobesednik lyubiteley russkogo slovo, chast 2].

Мадариага 2002: И. де Мадариага, Русия в эпоху Екатерины Великой, Москва, Новое литературное обозрение [I. de Madariaga, Rusiya v yepokhu YEkatерiny Velikoy, Moskva, Novoye literaturnoye obozreniye].

Byrne 2011: Angela Byrne, Supplementing the autobiography of Princess Ekaterina Romanovna Dashkova: the Russian Diaries of Martha and Katherine Wilmot, Irish Slavonic Studies, 23, 25-34.

Бойка Илиева

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

[boyka@abv.bg]

Жената в социалното инженерство на Паоло Мантегаца. Рецепция на идеите му в България

Abstract: *Paolo Mantegazza (1831-1910) was an Italian neurologist and anthropologist, whose social and philosophical views became widely spread across Europe. Liberal in conviction, he was a follower of Charles Darwin's scientific ideas.*

The subject of this article is the role of the woman in the social engineering of Mantegazza. The focus will be on the Bulgarian reception of his views on woman, especially active in the period from the last decade of the 19th century to the 1940s. During the period, nine of his books were translated into Bulgarian, some of which have more than one edition. He is known to the Bulgarian reader also through a number of articles, published in the printed periodicals until the Second World War.

In 1898, Fashion and Household journal, edited by Elena Usheva, published in several successive issues excerpts from the book "Physiology of Woman" (Fisiologia della Donna, 1893). In his work Mantegazza attempts to reconcile the extreme views on "the woman's question" by highlighting two separate problems: 1. Does the woman occupy a proper place in society? and 2. Should the woman have equal rights to the man? On the first question, Mantegazza expresses his strong opinion that woman does not occupy her appropriate place, while he is quite reserved on the second question. He explains his considerations with the existing physiological differences between man and woman, which predetermine their different social functions. According to the author, man and woman should be equal, but in the sense of human dignity, not of equal civil rights. Mantegazza affirms that any attempt to equate a woman with a man is equivalent to mutilation. Her primary role is maternity - a duty that requires enormous energy and leaves no possibility for intellectual and aesthetic activities.

Key word: *Mantegazza, social engineering, reception, woman's rights, social functions.*

Жената в обществото. Българският дискурс до 30-те год. на XX в.

Проблемът за мястото и ролята на жената в обществото за първи път поражда социална дискусия във възрожденския исторически контекст. Тежненятия на българската култура към европеизиране и съизмерване с ценностите на цивилизования свят поражда усилия за преодоляване на дългогодишната ѝ интровертност (ограниченост в собствената ценностна система) и засилване на нейната екстровертност (отвореност към чуждото). Модернизаторският ентузиазъм обаче е съпроводен с боязън и подозрение към чуждото, новото и непознатото. Наблюдава се едно нееднозначно, дори амбивалентно отношение към чуждия опит. По-консервативно настроените кръгове гледат на западното влияние като на вредно и разрушително явление. Страхът от „неправилно“ модернизиране в резултат на „безогледно“ подражаване на чуждото поражда силен отпор от страна на традиционалистите в защита на патриархалния ценностен модел.¹ В крайна сметка се очертават две паралелни обществени нагласи – ксеногностична (европеизираща) и автогностична (националноформираща), които дълго време съжителстват, всяка със своите основания, в родния обществен живот (Илиева, 2015).

Един от крайъгълните камъни в единоборството на тези две течения е проблемът за мястото и ролята на жената. От една страна, процесът на модернизация изисква преосмисляне на нейната социална функция. Но, от друга страна, подозрителното отношение към постиженията на цивилизацията до голяма степен е свързано с резервирано отношение към „слабия пол“ и неговата способност за трезва преценка. Защитниците на патриархалния морал почти единодушно смятат, че именно жената е най-застрашена от покварата на модернизацията, тъй като лесно се поддава на изкушения и трудно отсява полезното от пошлото. Прехласването по лъскавата обвивка на европейското може да доведе до разколебаване и пренебрегване на традиционните ѝ семейни длъжности на покорна съпруга, домакиня и възпитателка на децата.² Подобни опасения провокират разгръщането на широка дискусия за вредата от женската свобода, еманципацията и феминизма. Сред защитниците на патриархалните традиции се открояват и интелектуалци с европейско образование, които предупреждават за изкушенията и клопките на цивилизацията (Ст. Михайловски, К. Мутафов). В резултат на събудената обществена тревога организирани женски движения не успяват да извоюват прокламираните идеи за еманципация. На практика Освобождението не променя обществените предразсъдъци спрямо жените, които „продължават да съществуват най-вече във и чрез семействата си, изпълнявайки своите традиционни роли“ (Даскалова, 2012, 95).³

Така очертаният обществен дискурс активно потребява и привнесени отвън идеи на авторитетни съвременни интелектуалци. Обект на настоящия текст са мястото и ролята, отредени на жената в социалното инженерство на италианския психолог и антрополог Паоло Мантегаца. Акцентът ще падне

върху българската рецепция на неговите възгледи, особено активна в периода от последното десетилетие на XIX в. до 40-те години на XX в.

Паоло Мантегаца – един еkleктичен учен

Паоло Мантегаца (1831–1910) е влиятелен италиански интелектуалец от периода след обединението на страната, либерал, последовател на еволюционната теория и на позитивизма като направление в научната методология. Изследователят отстоява идеите на Чарлз Дарвин в антропологията, с когото поддържа кореспонденция в периода от 1868 г. до 1875 г. Изследователските му усилия са насочени към култивирането на едно „ново буржоазно общество, по-човешко, морално и балансирано [...] в което жената ще бъде оценявана според собственото си достойнство и социален статус“ (Defina, 2009).

Мантегаца е автор на книги с медицинска тематика, както и на голям брой разнообразни съчинения с популярен и утилитарен характер, ползващи се с широко практическо приложение – „Хигиена на любовта“ (*Igiene dell'amore*, 1877), „Физиология на удоволствието“ (*La fisiologia del piacere*, 1880), „Физиология на болката“ (*Fisiologia del dolore*, 1880), „Изкуството да бъдем щастливи“ (*L'arte di essere felici*, 1886), „Физиология на любовта“ (*Fisiologia dell'Amore*, 1896) и др. Книгите му са превеждани и издавани на повечето европейски езици.

Въз основа на многобройните си теренни изследвания из Южна Америка Мантегаца пише очерци за посетените страни, богати на лични впечатления и съпроводени често от любопитни разсъждения. В сведенията си той обръща специално внимание на широката употреба на кока от местните жители. Ученият започва сам да консумира отвара от листа на растението, за да опише подробно въздействието на стимулиращия за творчеството ефект на кокаина.

Най-съвременните му философски и социални възгледи са поместени в мащабния му труд „Картини от природата на човека. Празници и опиянение“ (*Quadri della Natura Umana. Feste ed Ebbrezze*, 1871). Освен в сферата на научната и документалната литература той опитва силите си и в жанра на романа. „Един ден в Мадера“ (*Un Giorno a Madera*, 1876) предизвиква сензация с разказа си за любовта между двама неизлечимо болни. Като фантастичен и футуристичен се определя любовният роман „3000-та година“ (*L'Anno 3000*, 1897).

Паоло Мантегаца в България

В периода от 1891 до 1938 г. на български език са издадени девет книги от Мантегаца, някои от които претърпяват и второ издание.⁴ На българския читател той е известен и от редица статии в периодичния печат до Втората световна война. В кратък портрет, поместен през 1898 г. в сп. „Българка“,⁵ италианският учен е представен като „вече добре познат у нас“. В текста, дело на редактора Панайот Кършовски, се синтезира и причината за големия инте-

рес към неговите съчинения: „Популярните очерки на Монтегаца, а особено пикантните теми, обикновено избирани от авторът, са действително способни да заинтересуват читателят“ (Кършовски, 1898, 79-80).

През 1893 г. в Италия излиза най-значителното му проучване, посветено на жената – „Физиология на жената“, което отделя подобаващо място и на женския въпрос. Изследването има небивал и траен успех в цяла Европа, продължил чак до следвоенните години (Govoni, 2013). Пет години след първото му издание женското списание „Мода и домакинство“ (1898–99 г.), редактирано от Елена Ушева, публикува в шест последователни броя избрани откъси под заглавие „Мисли за жената“. Преводът е направен през руски, като името на преводача е премълчано. Справката показва, че руският вариант е издаден през 1894 г. в Санкт Петербург и е дело на Н. Федоровой.⁶

Въведението сумира противоречивите възгледи за жената, битувачи през различите исторически епохи и вариращи от краен мизогинизъм до апология на нежния пол. Авторът съпоставя доброто и лошото, изречено за жените под формата на древни поговорки и цитати на известни личности от Платон до Стендал. Мотото към уводната част се опитва да намери баланса между емоционалните крайности: „Какво е жената – ангел или демон? Нито едното, нито другото – тя е равна на мъжете.“

В публикуваните на български език откъси ясно личи усилието на Мантегаца да примири крайните възгледи по т. нар. женски въпрос, като диференцира в него два отделни проблема: 1. Заема ли жената полагащото ѝ се място в обществото? и 2. Трябва ли жената да има равни права с мъжа? И ако по първия въпрос той изразява категоричното си мнение, че жената не заема полагащото ѝ се място, то по втория е доста резервиран.

Равни, но колко? За „непреодолимата“ физиология

В началото на съчинението Мантегаца се заема да открие чисто физиологичните различия между мъжа и жената, които според него обуславят и различното им предназначение в живота. Цялата първа част от изследването му, озаглавена „Анатомия и биология“, е посветена на съпоставителни наблюдения на мъжете и жените от анатомична гледна точка. Ученият обобщава, че „стига да е физически правилно развита [...] жената е по-ниска [...], а нейният мозък има по-малко тегло“ (Mantegazza, 1893, 13).

Мантегаца се дистанцира от крайностите в дискусиите относно физиологичната непълноценност на женския пол. Той докладва за един абсурден спор, възникнал на представителен научен форум за разликите в еволюционния напредък на двата пола: „На Бреславския антропологически конгрес 1884 г. П. Албрехт искаше да докаже, че жената е по-близо до маймуната, а пък аз с голяма сериозност противопоставих, в споменатата книга, също такъв ред други доводи, срещу които не може да се препира и които доказват, че мъжът е по-близо до маймуната, нежели жената“ (Мантегаца 1898/99е, 3). Авторът с

разочарование констатира, че мъжката гордост се намесва дори и в науката. Той упреква Албрехт, че не си дава сметка как с подобни разсъждения унижава и собствената си майка. В заключение обобщава, че е погрешно да се твърди, че в анатомично отношение жената стои по-долу от мъжа, по-коректно е да изтъкне, че тя просто се различава от него.

При биологичното „обследване“ на половете Мантегаца забелязва и наличието на естетически различия между двата пола в отделните националности: „Без да излизаме от пределите на Европа, ще видим, че в Италия мъжете изобщо са по-хубави от жените. В Испания и Франция наопаки, по-хубави са жените. У южните славяни мъжете са по-хубави от жените, а пък у кроатите по-хубави са жените“ (Мантегаца, 1898/99f, 4). Нещо повече, в заключението на етнографската част на труда си той предвижда свят, в който „низшите раси“ ще изчезнат и ще бъде наложена т. нар. „европейска жена“, чиято физиономия ще се доближава до тази на францужойката. Ще съществува и „средна нация“, чиято най-добра версия ще представляват англичанките и германките, а най-лошата – италианките и испанките (Govoni, 2013).

След биологичните и естетическите съпоставки Мантегаца сравнява и психологическите характеристики на двата пола, като обобщава, че жената „не е нито над, нито под мъжа, а е равна на него“ (Mantegazza, 1893, 13).

Мъж	Жена
Незначителна чувствителност	Голяма чувствителност
Незначителна раздразнителност	Голяма раздразнителност
Голяма устойчивост в начина на действие	По-малко постоянство в начина на действие
По-малка променливост в заключенията	Голяма променливост в заключенията
Повече егоизъм	По-малко егоизъм
По-малко състрадание към чуждата мъка	Повече доброжелателство и самопожертвование
По-слабо желание да се хареса	По-силно желание да се хареса
Повече ум	По-малко ум
Повече гениалност в изобретяването	По-малко гениалност в изобретяването
По-голяма дарба за спекулации	По-малка дарба за спекулации

Мантегаца си дава сметка, че мъжката гледна точка по отношение на жената е субективна, поради което често се стига до крайни, еднакво несъстоятелни преценки. Мъжът един път е склонен да обожествява жената, а друг път – да я принизява, тъй като винаги гледа на нея или с очите на любовта, или с очите на омразата. Според автора мъжът и жената трябва да се третираат като равни същества, но смисълът, който той влага в идеята за равнопоставе-

ност, касае тяхното човешко достойнство, а не гражданските им права (Мантегаца, 1898/99а, 6-7). Лозунгът „равенство“⁷ според него е по-коректно да се замени с девиза „всекиму каквото се пада“, като тук той визира както правата, така и задълженията (Мантегаца, 1898/99b, 6).

Със съществуващите биологични несъответствия между двата пола Мантегаца обяснява невъзможността на жената да изпълнява същите дейности като мъжа: „Напусто ласкателите феминисти в своите книги и речи се мъчат да приравнят умствено, нравствено и юридически две същества, тъй различни едно от друго“ (Мантегаца, 1898/99а, с. 7).

Жените, бракът, любовта

Мантегаца подчертава, че за жената „бракът е синоним на трайно положение“. Той предупреждава, че за да подсигурят живота и положението си в обществото, жените не пестят средства и дори прибегват до различни тактики. Често използват образованието си и уменията си в изкуствата като ценен коз за сключване на брак по сметка. „Най-мощното от средствата“ за завоюване на желания мъж и за домогване до изгодна женитба е хубостта. Култивирането на привлекателна външност – кокетството, се оказва доста успешна стратегия в Италия, тъй като италианецът е суетен и държи много на красотата – „него го блазни, щото жена му да е – кукла“. Изследователят предупреждава, че вниманието, което се засвидетелства на кокетките, не е подплатено с уважението на обществото (Мантегаца, 1898/99b, 7).

Жената рядко е нравствена и щастлива в брака, към който толкова се стреми, обобщава наблюденията си Мантегаца. За нея остават две спасителни средства – религиозното упование и престъплението. Като престъпление изследователят квалифицира встъпването на неудовлетворената съпруга в извънбрачна връзка. Изневярата е безразсъдна, отчаяна и твърде рискована крачка: „макар често вестникарските хроники и театралните представления да ѝ наумяват за мъже-женоубийци, тя предпочита да мисли за оние, които прощават, – за да получат и сами прошка, и на други, които допускат ползване с радостите на живота „между трима“ (Мантегаца, 1898/99с, 4). Той формулира, от една страна, конкретните предпоставки, които предразполагат жената към изневяра, а от друга – причините да се въздържа от прелюбодеяние.

Причини за женската невярност	Причини за женската вярност
Желание за промяна на чувствата	Силна любов
Очарованието на неизвестното	Срам
Потребност от интриги, склонност към драматизъм	Съзнание за собствено достойнство
Нужда от отмъщение	Страх от общественото мнение, опасение от скандал

Потребност от любов (ако мъжът ѝ не умее да люби)	Страх да не загуби уважението на децата си
Страх от бедност, алчност за скъпоценности	Потребност да види в съпруга си своя естествен защитник

Майки и възпитателки

Мантегаца е категоричен, че жената не може и не трябва да се превръща в мъж. Нейното най-висше предназначение е да дава живот. Огромната енергия, която инвестира в раждането на децата и в майчинството, са непреодолима бариера за каквото и да било интелектуални и творчески дейности: „Раждаването деца е велика функция: то изисква такова количество, такива грамадни сили, щото, с твърде редки изключения, за жената става невъзможно естетическото и интелектуално творчество“ (Мантегаца, 1898/99b, 6). Този възглед за ролята на жената твърде тясно кореспондира с традиционните български представи, огласени още от възрожденските ни интелектуалци, според които „нейните обществени длъжности се стесняват до сферата, която по традиционни и биологични причини ѝ се приписва като най-подходяща – възпитанието и образованието“ (Александрова, 2012, 46).⁸

Декласираните жени

Като изразява неодобрението си към амбициозните дами, стремящи се с измама към задомяване, Мантегаца пише и за нелеката съдба на неомъжените жени. Той излага незавидната перспектива на старите моми, които обществото маргинализира като непълноценни жени и неосъществени майки. И ако в миналото тяхната най-честа участ е покалугеряването, то и в съвременността житейският им избор не е кой знае колко по-оптимистичен – „паразитка в семейството“ и вечен товар за родителите, който по-късно се прехвърля върху братята (Мантегаца, 1898/99b, 7).

Най-злочеста е жената от нисшата класа, определена като „същество нервно-болно физически, невежествено умствено и с изменчиво сърдце“. Тя се ражда здрава, любознателна и добра, но обществото не ѝ дава шанс да разгърне своя потенциал. Неудовлетворението от живота нерядко я тласка към самоубийство, лудост или престъпление (Мантегаца, 1898/99c, 4).

Жените и еманципацията

В друг свой труд – „Нервний век“ (Il secolo nevrosico, 1887) Мантегаца разсъждава за амбициите на жената да се еманципира в поприща, мислени доскоро за изконно мъжко достойние. Мантегаца вижда предназначението на жената като убежище и пристан за мъжа, а нейното въздържание и незнание – като освежаващ поток, в който съпругът намира изцеление за нервното си напрежение. Авторът критикува жената, че от създателка и пазителка на домашния уют, изкушена от съблазните на цивилизацията, се опитва да подра-

жава на мъжа и така придобива характерната за него нервност. Той убедено твърди, че поради неимоверните усилия жената добива образованието си с цената на нервно разстройство: „Но какво да кажем, когато видим, че жените, назначението на които е да продължават родът, нарушават съпружеския живот като се увличат от разни книги, журналы, драми; че пръстите, които са предназначени за ласки и за шев, чернеят се с мастило, прелистват томове книги и коментират равенството на правата и неравенството на обязанности-те?!“ (Мантегаца, 1890, 47).

Интересна е реакцията на българския преводач Ж. Д. (Жельо Димитров Хайдутков, 1853-1933). В бележка под линия, изненадан от консервативните идеи на известния учен, той изразява категоричното си несъгласие с позицията му за назначението на жената, която „звучи за нас особено странно“ и несъмнено ще произведе „неприятно впечатление на болшинството читатели“. Без да се впуска в полемика, той заявява, че е по-резонно обществото да предпочете нервните, но образовани жени пред „нервно здравите, но невежественни кукли“ (Мантегаца, 1890, 47).⁹

За да докаже нагледно и убедително несъстоятелността и противоречивостта на женските искания за еманципация, Мантегаца привежда следния анекдот:

„В омнибус, натъпкан с мъже, влиза една дама и започва да се озърта, дано някой ѝ отстъпи мястото си. Тя съгледва един квакер и впила в него очи.

И помежду им се завързва следния разговор:

Той: – Вие не сте ли член на дружеството за забрана на женските права, което твърди, че между мъжете и жените трябва да има равенство?

Тя: – Да.

Той: – И вие сте убедени, че между двата пола няма разлика?

Тя: – Убедена съм.

Той: Много добре! Тогава стойте си права.“ (Мантегаца, 1898/99b, 7).

Някои от възгледите на Мантегаца предизвикват изумление със своята закостенялост дори за времето си, други са доста противоречиви и предразполагат към вариативни прочити на текстовете му. От една страна, той разглежда жената като равна на мъжа, защитава правото на жените на образование, избора им в брака и сексуалната им свобода, но в същото време се придържа към консервативното схващане, че единственият стремеж на жената трябва да бъде традиционната роля на майка и съпруга, често изискваща и нейната покорност (Govoni, 2011; Ross, 2017, 52).

Неговите трактовки за жената са приемливи за българския контекст най-вече с компромисното тълкуване на женския въпрос. Мантегаца засвидетелства уважението си към жената, като смята, че тя заслужава да бъде равна на мъжа по човешко достойнство и място в йерархията на обществото, да споделя наравно с него радостите на живота. Той оборва стереотипа за мъжкото

полово превъзходство и твърди, че всеки от половете е еднакво важен и заслужава уважение, но същевременно настоява, че функциите, за които са създадени, са различни и строго профилирани. Мантегаца не допуска изравняване или смесване на правата и задълженията – те трябва да са доста различни, както се различават и двата пола като физиология. В този мисловен ред твърде полемична се оказва идеята му за предназначението на жената единствено като майка и съпруга, която разколебава приноса ѝ извън рамките на семейството.

Доколко жената може да напредне със своите природни способности в бъдеще, Мантегаца остава да реши еволюцията: „с едно по-добро образование, в бъдеще тя може да даде по-голям принос за науката, литературата и изкуствата; но аз вярвам, че разстоянието, което я отделя от нас, винаги ще бъде същото: защото заедно с жената мъжът също ще напредва“ (Mantegazza, 1893, 269). Все пак, за да не бъде обвинен в пристрастност, той заключава, че ако в бъдеще жената бъде създадена по-силна от мъжа, тя несъмнено ще заеме полагащото ѝ се водещо място.

Литература:

Александрова, Н., 2012. *Робини, кукли и чловеци*. София. [Aleksandrova, N., 2012. Robini, kukli i chelovetsi. Sofia.]

Д., 1912. Обществено положение на българката. *Четиво за свободното време*, 2, 18-20. [D., 1912. Obshtestvenoto polozhenie na balgarkata. Chetivo za svobodnoto vreme, 2, 18-20.]

Даскалова, Кр., 2012. *Жени, пол и модернизация в България, 1878-1944*. София. [Daskalova, Kr., 2012. Zheni, pol i modernizatsia v Balgaria, 1878-1944. Sofia.]

Илиева, Б., 2015. *Патриархални визии за жената съпруга в три преводни италиански творби*. Балкански идентичности: Привилегировани гласове, потиснати гласове. [Ilieva, B., 2015. Patriarhalni vizii za zhenata sapruga v tri prevodni italianski tvorbi. Balkanski identichnosti: Privilegировани glasove, potisnati glasove.]

Кършовски, П., 1898. Биография: Д-р Паоло Монтегаца. *Българка*, 4-6, 79-80. [Karshovski. P., 1898. Biografia: D-r Paolo Montegatsa. Balgarka, 4-6, 79-80.]

Мантегаца, П., 1890. *Нервний век*. Русе. [Mantegatsa, P., 1890. Nervniy vek. Ruse.]

Мантегаца, П., 1894. *Физиология женщины*. С.-Петербург. [Mantegatsa, P., 1894. Fisiologia zhenshchiny. S.-Peterburg.]

Мантегаца, П., 1898/99а. Мисли за жената. *Мода и домакинство*, 6-7, 6-7. [Mantegatsa, P., 1898/99. Misli za zhenata. Moda i domakinstvo, 6-7, 6-7.]

Мантегаца, П., 1898/99б. Мисли за жената. Продължение от бр. 6-7. *Мода и домакинство*, 8-9, 6-7. [Mantegatsa, P., 1898/99. Misli za zhenata. Prodalzhenie ot br. 6-7. Moda i domakinstvo, 8-9, 6-7.]

Мантегаца, П., 1898/99с. Мисли за жената. Продължение от бр. 8-9. *Мода и домакинство*, 10, 4. [Mantegatsa, P., 1898/99. Misli za zhenata. Prodalzhenie ot br. 8-9. Moda i domakinstvo, 10, 4.]

Мантегаца, П., 1898/99d. Мисли за жената. Продължение от бр. 10. *Мода и домакинство*, 11, 8. [Mantegatsa, P., 1898/99. Misli za zhenata. Prodalzhenie ot br. 10. Moda i domakinstvo, 11, 8.]

Мантегаца, П., 1898/99e. Мисли за жената. Продължение от бр. 11. *Мода и домакинство*, 12, 3-4. [Mantegatsa, P., 1898/99. Misli za zhenata. Prodalzhenie ot br. 11. Moda i domakinstvo, 12, 3-4.]

Мантегаца, П., 1898/99f. Мисли за жената. Продължение от бр. 12. *Мода и домакинство*, 13, 4. [Mantegatsa, P., 1898/99. Misli za zhenata. Prodalzhenie ot br. 12. Moda i domakinstvo, 13, 4.]

Мутафов, К., 1918. Мястото и задачите на българската жена. *Общ подем*, 7-8, 305-320. (Mutafov, K., 1918. Myastoto i zadachite na balgarskata zhena, *Obsht podem*, 7-8, 305-320.)

Defina, M. T., 2009. *L'amore in Paolo Mantegazza*. "Tesi" stefanaconesi, n. 2. Università degli Studi della Calabria.

Govoni, P., 2011. Dalla scienza popolare alla divulgazione. Scienziati e pubblico in età liberale. – In: Scienze e cultura dell'Italia unita. Torino, pp. 65-82.

Govoni, P., 2013. *Paolo Mantegazza – Il Contributo italiano alla storia del Pensiero*. Treccani.

Mantegazza, P., 1893. *Fisiologia della Donna*. Milano.

Ross, Ch., 2017. *Pathologies and Eroticism: Paolo Mantegazza's Ambiguous Reflections on Female Same-Sex Sexuality*. – In: Homosexuality in Italian literature, society, and culture, 1789-1919. Newcastle, pp. 45-64.

¹ В статията „Общественото положение на българката“ авторът Д. пише по този повод: „ние българите по-късно сме вкусили от съвременната цивилизация и култура и в своя стремеж да достигнем час по-скоро по-напредналите народи безогледно им подражаваме“ (Д., 1912, 18).

² Красимира Даскалова обръща внимание на факта, че страховете на възрожденските модернизатори от покварата и „криворазбраната европейскост“ се материализират чрез женската суета и лекомисленото „маймунско подражаване“ на „външните белези на цивилизацията“ (Даскалова, 2012, 86).

³ Красимира Даскалова обобщава три дискурса в отношението към жените и мястото им в обществото – „на стария традиционализъм, на неотрадиционализма (на междувоенния период) и паралелните на тях еманципаторски дискурси на феминизма и социализма“ (Даскалова, 2012, 96).

⁴ Нервний век. Русе, 1890 (II изд. – 1900); Изкуство да се живее дълго. Русе, 1891; Физиология на любовта. София, 1891 (II изд. – 1938); Изкуство да бъдем щастливи. Русе, 1893; Лицемерний век. Русе, 1894; Щастие и труд. Чирпан, 1897; Изкуство да бъдем здрави. Варна, 1898; Годината 3000. Пловдив, 1898 (II изд. – 1899); Хигиена на любовта. София, 1938.

⁵ Текстът дублира предговора към книгата „Щастие и труд“, издадена през същата година.

⁶ Мантегаца, П. Физиология женщины. С.-Петербург, 1894.

⁷ Паоло Мантегаца определя „равенство“ като суетна дума, а самата идея за равенство между половете – като „утопия над утопиите“ (Мантегаца, 1898/99b, 6).

⁸ Надежда Александрова смята за неудачно менторските усилия на мъжете еманципатори да се възприемат и квалифицират като феминизъм. В поощряването на женското образование не бива да се провижда нещо повече от „апел“ към жените „да участват в обществения договор чрез ролята си на възпитателки“ (Александрова, 2012, 46, 51).

⁹ Подобни мисловни нагласи, изразяващи опасението, че еманципирането на жената ще отнеме от нейната женственост, са изразени най-напред във възрожденския ни обществен дискурс, но ги регистрираме в същия константен вид и няколко десетилетия след Освобождението. През 1918 г. на страниците на периодичния печат Константин Мутафов издига идеята, че жената трябва да бъде съхранена изцяло за семейството. Нейното еманципиране я отдалечава от природното ѝ предназначение – майчинството, превръща я в „социален хермафродит“ и поставя в опасност бъдещето на семейството (Мутафов, 1918, 307). Няколко години по-късно Хр. Харизанов в сходен дух излага опасностите от еманципацията на жените („Страхът от феминизма“. Народно стопанство, 3-4, 1926). Той предупреждава, че „жената“ никога не би могла да намери трайно щастие вън от „естествените стремежи на нейния пол“ – брака и майчинството“ (Даскалова, 2012, 262).

РЕЦЕНЗИИ

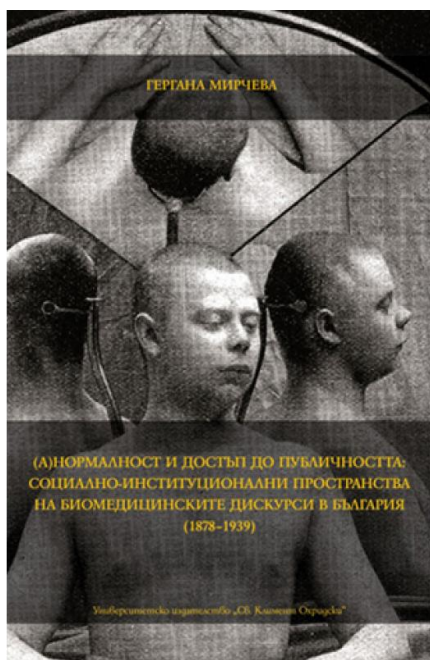
Милена Ангелова

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
[mangelova74@yahoo.com]

Новаторско изследване върху културните значения на (а)нормалността

Abstract: *The book of Gergana Mircheva “(Ab)normality and Access to Publicity: Socio-institutional Spaces of Biomedical Discourses in Bulgaria (1878—1939)” is focusing on the uses of biomedical, psychological and eugenic discourses in Bulgaria for the regulation of access to publicity from the late 19th century to the Second World War. He offers a study of the the abnormal personalities seen in the context of given socio-institutional realms: forensic-psychiatric, medical-pedagogical, administrative-medical and marital-hygienic.*

Key word: *modern Bulgarian sociocultural history, biopolitics, medicalization, abnormality, stigmatization, Bulgarian eugenic projects, degeneration.*

Мирчева, Гергана, (А)нормалност и достъп до публичността: социално-институционални пространства на биомедицинските дискурси в България (1878 – 1939), София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018, ISBN: 978-954-07-4474-2

Може да изглежда непостижимо, но сложният пъзел на социално-институционалните пространства на биомедицинските дискурси в България, видно от сериозния труд на Гергана Мирчева, вече започва да се подрежда. Книгата предлага наистина монументално изследване на развитието на биомедицинските дискурси в България като важен фактор за социалното възприемане

на уврежданията и регулирането на достъпа до публичността от края на XIX век до Втората световна война. Смятам, че това е не само принос в литературата за историческите контексти на евгениката, но в по-широк смисъл – върху социалното изключване и лишаването от достъп до публичността, а в още по-широки рамки – към историята на формирането на колективни очаквания и културни (не)допускания. Гергана Мирчева интерпретира история, проникваща в дълбините на колективните нагласи и отразяваща елементите на модерните политики като цяло. Тук тя успешно анализира начините, по които езикът на евгениката създава политически логики, които допринасят за моделирането на различните гледни точки за националното обновление и биополитическите идеологии на социалното инженерство.

Тематично поставен в изследователското поле на историята на биополитиките, този труд се ориентира преди всичко към проблематизирането на аномалиите, които са разгледани като културни конструкти на аномалности, обвързани с представи за социална малоценност и не(при)годност и поставя въпроса за формирането на биомедицинските категории, при което аномалното се разбира като биосоциален хибрид, разглеждан като реален, дискурсивен и колективен конструкт. Прави впечатление широкият диапазон на използваните източници, както и нюансираният и сложен подход в работата при изработването на адекватен теоретичен модел. Гергана Мирчева е успяла да създаде една цялостна и въздействаща картина, разположена в логиката на описаната от нея като спираловидна конструкция на текста.

В теоретичната платформа на изследването, която е и първата глава, са изведени понятията за нормативност и (а)нормалност, както и цялостният концептуален и методологически апарат на работата: „(А)нормалност и нормативни режими на достъп до публичността: картографиране на понятията”. Макар като основен инструмент за анализ да е заявена фукоянската критическа теория, методологическият ключ към формулирането и доказването на работните хипотези се оказва по-комплексен – изградена е „концептуална решетка, в която се преплитат различни конструктивистки подходи“. Видимо е усилието не за удържане на емпиричния материал в монолитна теоретична схема, а за методологическа гъвкавост, наложена от изискванията на културноисторическата реконструкция. Анализът показва, че в България през разглеждания период се полагат институционални усилия за регулиране на достъпа до публичността с биомедицински аргументи, като в хода на тези процеси се установява общ регистър на аномалното и негови специфични персонажи. Този негативно определен „ценз“ за социално участие дава възможност да се проникне в неизследвани подстъпи към културните противоречия на българската модерност. Тук се проследяват и корените на евгениката в 19. век, както и нейните по-сетнешни проекции. Показани са и заварените от евгениката техники на нормализация. Добре познавайки дискусиите, Гергана Мирчева изяснява понятийния апарат, където „стигмата“ е особено важна като дискре-

дитираш и дискриминираш атрибут, който намалява шансовете на своите носители според степените им на отклонение. Очертани са идеите, местата и носителите на българската евгеника, като в следващите глави изследването се насочва към динамиката на нормите, забраните и ограниченията на достъпа до публичността в условията на българската държава и дискусиите около тях. Именно в тази част се поставят под въпрос „естествеността“ на биологичните норми и техните социални инструментализации. Авторката убедително показва, че евгеничното поле надхвърля както идеологиите на тоталитарните режими, така и академичните институции, за да се превърне в част от модерното културно въображение, особено в периода след Първата световна война. Съдържанието на останалите глави от книгата се структурира около отношението между медицинските и публичните основания за (дис)квалифициране на аномални в четири социално-институционални пространства: съдебно-психиатрично (помежду клиниката и затвора); медико-педагогическо (на училищната здравна служба); административно-медицинско (на чиновническите служби, фабриката и армията, вкл. трудова); и брачно-хигиенно (на семейството).

Втората глава изследва конструирането на „анормалния“ като аспект на правно-медицинските взаимодействия в борбата с престъпността и други форми на индивидуална и социална „душевна патология“. Тук са открити както дисциплинарни ефекти от психиатризирането на криминални и девиантни субекти, така и биополитически проекти за хигиенизиране на „народната душа“. В тази част Гергана Мирчева проследява и взаимодействията между юридическия и психиатричния дискурс. Основен фокус е конструкцията на „анормалния престъпник“ от медици и юристи, проследен още от времето на Османския закон от 1858 г. и първите наказателно-правни актове след Освобождението. По-нататък в исторически план са разгледани дискусиите за природата на престъпността и различните школи на етиологията на престъпността, съсредоточени върху фигурата на престъпника до превръщането му в самостоятелен „антропологичен тип“.

„Училищна хигиена в България: културни образи, институционални роли и практики“ е третата част, в която се проследяват и анализират здравно-хигиенния надзор и предписанията за една приоритетна за държавните модернизационни проекти институция каквато е училището, наблюденията върху телесното и психофизическо развитие на учениците, както и училищното физическо възпитание. И тук представен огромен корпус от нормативни предписания, въвеждащи измерванията, наблюденията и контрола на здравето състояние на учениците, както и статии в популярно-медицинския и педагогическия печат (сп. „Училищна хигиена“ и „Медико-педагогическо списание“). Специално внимание – като като важен инструмент за биополитика, е отделено на Закона за физическото възпитание на българската младеж от 1931 г. Анализирани са мотивите към закона, сред които и ролята на расовата хигиена.

на, както и парламентарният дебат около приемането му. Изложението тук показва ясно, как във времето след Първата световна война все повече се засилва класифициращото мислене по отношение на децата в хода на борбата „срещу националното израждане”. Така се открояват фигурите на „недоразвитите”, „нервните” и други групи деца, сред които изпъква централното за изследването място на т. нар. „мъчновъзпитаемо” дете. Представени са и агентите на институционалната промяна – учители и лекари, като хибридният институт на учител–лекаря се мултиплицира, според авторката, в производни медико-педагогически роли. С въвеждането на т.нар. „учител-лекар” в средните училища се конституира „училищната хигиена”, анализирана тук като дискурсивен ансамбъл от здравно-санитарни, медико-педагогически и административни модели и практики. Техният институционален хибрид позволява конструирането и прилагането на здравни норми за телесния и душевен статус на „учащата младеж”. Употребата на самото понятие „училищна хигиена” в изследването подчертава не толкова безспорните му санитарни значения, колкото социално-профилактичните, и то тези, които са най-отчетливо свързани с модели на образцова телесност и психо-морална дееспособност.

Сравнително кратката четвърта глава на книгата „Здравен ценз и обществена хигиена” е най-пряко проявление на държавно-медицинската селекция за целите на обществената хигиена. Тя се занимава с медицинския подбор при назначаването на държавни служби и осъществяването на публично-значими дейности. Това е сравнително слабо разработвана досега, но много съществена страна на биополитическия дискурс в изследвания период. Подобно на останалите глави на книгата, и тук авторката се занимава с нормативната страна на материята, като започва със Закона за чиновниците по гражданското ведомство от 1903 г. (и този от 1906 г.) и въведените от тях ограничения и препятствия в заемането на държавни длъжности, а след това продължава със Закона за държавните служители от 1922 г. Като си служи с множество разнообразни данни, тя постепенно изгражда представата за аспектите на „анормалността” по отношение на трудоспособността и военната годност, изразени в нормите на професионалната, военната и трудова хигиена. Показани са метаморфозите на критериите – така например по време на войната критериите за военна годност се изменят така, че да могат да бъдат ползвани и привлечени и мъжете от групата на дотогава „полугодните” за военна служба. Интересно е проследено и модифицирането на „здравната цензура” при въвеждането на трудовата повинност по време на земеделския режим.

Следващата глава на книгата е най-директно насочена към преплитанията между българската обществена и расова хигиена през този период и се фокусира върху брачната дееспособност: „Брачно здраве, евгеника и възраждане на колективната идентичност”. Тук в центъра на вниманието е поставен режима на предбрачна хигиена. Ясно е проследена нарастващата роля на реториката на евгениката, с фокус върху „органичните връзки” между семейст-

вото и бъдещето на нацията. Важно място заемат евгеничните проекти на брачна хигиена особено след 1918 г., както и сходните проекти в сравнителен план с други европейски и извъневропейски страни – особено що се отнася до борбата със „социалните болести“ – венерически болести, туберкулоза и пр. Тъй като въпросите на брака и развода в този период са от компетенциите на Българската православна църква, Гергана Мирчева разглежда и изключително важния въпрос за възгледите на църквата и църковните регулации. Много интересно е представена взаимовразката между дискурсите за опасността от национално израждане изобщо с дискусиите за съдбата на „родното“ и проектите за националното бъдеще, където „родното“ се реконструира като „жив организъм“, чийто интегритет трябва да се охранява чрез здравен надзор и медицинско „цензуриране“ на публичния достъп. Особено в тази част застрашеният от израждане „народ“ изпква като централен колективен персонаж на българския евгеничен дискурс, а „народният организъм“ е референт и на останалите форми на публична хигиена. Отделният параграф в тази глава, озаглавен „Из(г)раждането и градът: рустикални утопии?“, проследява как градът и селото се превръщат в централни сцени на националното минало, настояще и бъдеще; в културни кодове, които доизграждат националната идентичност. В контекста на евгеничните идеи в България градът се обговаря като мястото на модерността и оттук и критиката на градския живот протича винаги в общия контекст на евгеничната критика на модерността. Опозицията „град – село“ се проблематизира допълнително като елемент от по-широк комплекс от биополитически стратегии – урбанистични и контраурбанистични.

В края на книгата се извеждат ясно формулирани изводи за „(а)нормалното“ и „(а)нормалния“ в изследваните от авторката институционални пространства и въведените в тях хигиенни и медицински норми, както и свързаните с тях обществени опасения. Гергана Мирчева извежда значимия фокус на душевните болести, както и на следващите по значение обекти - заразените заболявания, централно място сред които заемат социалните болести, и след тях - групата на физическите недостатъци. Особено сполучливо Гергана Мирчева откроява „междинните“ фигури – „мъчновъзпитаемия ученик“, „мъчноизцеримия чиновник“, „полугодният“ за военна служба - именно като маргинални, проблемни персонажи, „мъчни“ за дефиниране, дисциплиниране и нормализиране. Именно тези фигури поставят на изпитание медико-институционалния порядък и затова изследователският фокус върху тях дава възможност да се оцени капацитетът му за надзор и администриране. Тук Гергана Мирчева обобщава наблюдението си, че изследваните от нея регулации на достъпа до публичността на основание на физическите и психическите качества на индивидите „увеличават научния, технологичния и институционалния си капацитет“ като следват съответните европейски и американски модели. Българският евгеничен дискурс е обобщен като разностранна програ-

ма за публично здраве, причастна към един по-широк проект за набавяне на колективна културна идентичност. Оттук и възраждането на израждащия се народ има взаимно обвързани биомедицински, политически и социокултурни значения. Сред комплексните причини, изтъкнати в изследването, за невъзможността да се реализира потенциалът на евгениката в България за порадикални трансформативни действия, е и неустойчивия статут на медицинското знание, прилагано за охрана на публичността – на ниво регулативни възможности, държавно признат авторитет и социално доверие. Наред с това обаче, авторката не подценява социално-институционалните „пробиви” на анализираните тук биологични, медицински и психологически норми. Реконструкцията на биомедицински и евгенични дискурси върху аномалността очертава комплексния им, макар и недокрай усвоен, потенциал за социална промяна. Както подчертава във финалните обобщения Г. Мирчева, културните значения на (а)нормалността във връзка с регулацията на достъпа до публичността разширяват аналитичния хоризонт, от който се (пре)открива модерното устрояване на обществото в България след Освобождението до Втората световна война.

Появата на тази книга не само разширява възможностите за разбирането на начините, по които се конструира възприемането на „уврежданията“ в исторически план, но и на пътищата по които нормативирането на уврежданията взаимодейства с различни социални, културни, политически, научни и национални контексти. Представяйки институционален опит от миналото, тя помага на читателите да не забравят, че тези идеи не са просто характеристика на минала епоха, а са заложили и в по-скорошни разисквания относно кампании за биоетика, репродуктивни технологии и права на хората с увреждания, както и за базисни обществени нагласи към (а)нормалността.

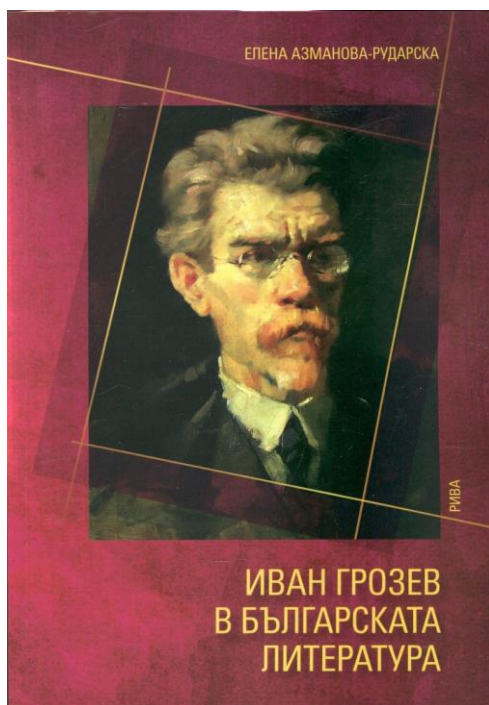
Цветан Ракъовски

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
[crakiovsky@abv.bg]

За един класик отвъд образа

Abstract: Presenting the book of Elena Azmanova – Rudarska ‘Ivan Grozev in the Bulgarian literature’, Sofia, Riva publishing house, 2018, 386 pp. ISBN: 9789543206377

Key word: Bulgarian literature, symbolism, poetry, masonry.

Елена Азманова-Рударска, Иван Грозев в българската литература, София: Издателство Рива, 2018, 368 стр. ISBN: 9789543206377

Гледан откъм ценностите в литературната ни история, днес Иван Грозев (1872-1957) е позабравен поет, драматург, теоретик на символизма, теософ, масон, общественик. Споменаваме го само когато стане дума за авторите от т. нар. „втори ред“ – онези, които са в конспекта на специалистите. Преди 9 години група колеги от Катедрата по литература на ЮЗУ работихме върху проекта „Неканоничната българска литература“. В резултат на усилията ни последва издание на два тома със същото заглавие. Студията за Иван Грозев стана водеща във втория том. Тогава без

умисъл текстът за Грозев беше възложен на Елена Азманова. И този автор стана неин научен приоритет. Вече девета година!

Какво не смятаме за нужно да знаем, а трябва – когато става дума за такъв интелектуалец като Иван Грозев? Първо, че той е и си остава учител до края на живота си (най-напред в I, после във II и в III софийска мъжка гимназия). Покрай другите ученици в негов клас е бил Йордан Йовков.

Но редом с това, Иван Грозев е още куп други неща. Ето част от тях:

Твърде малко (дори преподаватели) знаят, че Грозев прописва късно – в 1896 г., на 24-годишна възраст (направо в маститото списание на братята Стефан и Илия Бобчеви – „Българска сбирка“, кн. 2). Списанието ще стане редовна хранителна среда за стихотворенията на Грозев чак до началото на XX век. Тези негови творби нескрито напомнят ранния, че и зрелия Вазов: „О, свободо златна, // о, Богиньо ти! Мила, благодатна, // лик свой нам яви...“ (с. 164).

След като поизчиства тези родилни петна, музата на Грозев го отвежда до капището на българския символизъм. По инерция го нареждаме в групата на поетите символисти, но не редом с Траянов или Яворов, дори не между Ем. Попдимитров и Н. Лилиев. Броим го като символист някъде отвъд хоризонта – където са Ботьо Савов или Иван х. Христов. А Грозев е бил нещо като опорен автор за редактора на сп. „Хиперион“ – Иван Радославов. Защото от него се чака да обяви принципите на следвоенния символизъм (статията „Новото изкуство“, 1922), както и да намества посоката на българската драма из пътя на модернизма. Но за неговото място в съвременния литературен процес се спори.

Ето как:

В първата литературна антология – „Лъчите на поезията“ (1901) редакторът Г. Бакалов намира място само за 1 оригинално и две преводни стихотворения на Грозев – от Надсон и Байрон (с. 152, 184, 371). Донякъде е оправдано, защото към 1901 г. авторът все още няма очертана физиономия в българското литературно пространство. Но в истинската „Българска антология“ (1910) на Д. Подвързачов и Д. Дебелянов този поет си остава незнаен, неприютен в рамките на „нашата поезия от Вазова насам“, както гласи подзаглавието на антологията. Дванайсет години по-късно, в 1922 г. излиза една – да я нарека – браншова антология „Млада България“. Съставителят Иван Радославов е известен критик, теоретик и ментор на символизма.

В тази антология Иван Грозев е включен с цели 15 стихотворения (с. 137-146). Важно е да се разбере как реагира интелектуалният елит: проф. Стефан Младенов задава въпроса „какъв младеж е 50-годишният Иван Грозев“? (сп. „Листопад“, 1924, № 9-10). Елитът не приема заглавието – млада България репродуцира възрастово деление на „млади и стари“ (респ. „преди и сега“ – зависи от гледната точка: дали Кръстев, или Славейков ще е опорен автор). Но в 20-те години на XX век това деление вече е изпразнено от смисъл.

Ние, литературоведите, едва помним, че Грозев е един от водещите модерни драматурзи. Тази своя творческа активност в драмата той проявява повече от 20 години – от първите си опити „Наши хора“ (1903) и „Боян Магьосника“ (1906) до вгледаните в историята „Йов“, „Семела“ и „Златната чаша“ (20-те г. на XX в.). Нещо повече, драмите му след Първата световна война са преведени на френски език. Усилено се говори, че пиесата „Златната чаша“ през сезона 1925-26 г. е включена в репертоара на парижкия театър „Одеон“. Макар че не е ясно дали все пак е поставена на сцената, или само издадена във френскоговорещия Алжир.

Тази пиеса има една несценична особеност – прекаленият лиризм. Но тя е трудна за поставяне на сцена и заради темата си: богомилството. Сложният философски дуализъм и умозрителната диалогична среда на пиесата стават скучни и досадни за зрителя, който очаква екзотични жени, действие на ръба на морала и зрелище. Казано направо – „Златната чаша“ е великолепно четиво, но не става за сцена. (Подобна несценичност е изтъкната и за драмата „Семела“.) За да се обезпечи пред читателя, Грозев снабдява пиесата с паратекст – „Обяснителни бележки върху богомилството“. Димитър Полянов нарича тези публикации за богомилството „многословна галиматия“, която е плод на „грандоманията“ на автора си. Критикът Полянов отива още подалеча: нарича поета Грозев „сатанист“, който „трябва да бъде затворен в изправителен дом“, защото е „вреден за духовното здраве на народа“ (сп. „Наковалня“, 1926, № 6, с. 6).

Излиза, че Грозев съвсем не е тиха вода, нито незабележим автор. И това се доказва от една по-стара рецензия на Пенчо Славейков и д-р Кръстев от 1903 г. Става дума за вътрешна рецензия, възложена от УС на Българското книжовно дружество, което разпределя премии от Фонд „Напредък“ (всяка награда е със стойност 700-800 лева). В рецензията си двамата водещи критици наблягат на „немотивираност на действието“, „недраматургичност“, „мъгляв финал“ („Периодическо списание на БКД“, 1904, № 65, с. 153-154).

И още малко от визитката на Грозев.

Той не само късно прописва, но и късно издава своя книга със стихове – сборката „Видения и съзерцания“ излиза чак в 1919 г. Но това е вече теософска поезия, която просто попира в естетически растер религиозните възгледи на Иван Грозев. Известно е, че още преди ПСВ той е вече трайно изкушен от теософията. Сигурно заради това рецензентът проф. К. Гълъбов се застрахова с Пенчо-Славейков жест – че стиховете на Грозев напомнят Хофман и те „не са средство за разплакване на даскалите по български език“.

Някак поназнайваме, че Грозев е част от българската следа в сюжета „Нобелова награда“. Редом с Вазов и Пенчо Славейков името и творчеството на Грозев е контрапункт – двамата класици не успяват да преборят тежката система от критерии за спечелване на Наградата. Сега, в 1928 и 1929 г. се дава

шанс на автор от задната редица, който се състезава с три драми („Йов“, „Семела“, „Златната чаша“). Необичайно и несполучливо.

Книгата на Елена Азманова-Рударска е впечатляващ опус за българската литература през 50-годишното присъствие на Иван Грозев в нейния процес. Защото това е образцова фигура: той свидетелства как се уплътняват почерците на няколко художествени ресурса – следосвобожденският, модернистичният и мистичният. Така от края на XIX до средата на XX век творчеството и мястото на Грозев не може да се нарекат епигонски. Това, че го декорираме с етикета „неканоничен автор“ си е проблем на поколенчески прочит на стойностите. Защото този автор не е в образаца – той сам създава образци.

Кристина Попова

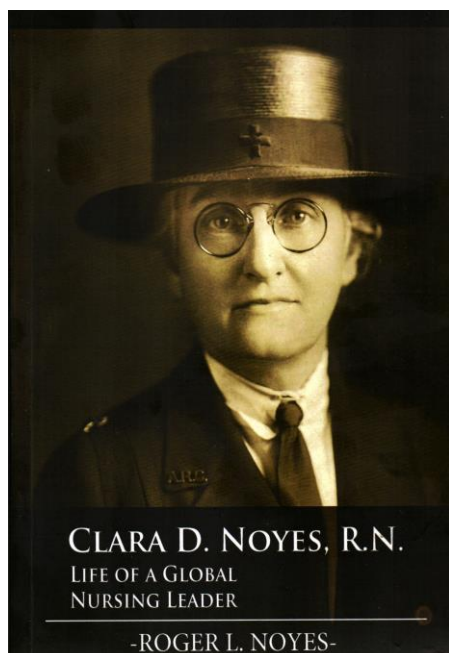
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
[chadoblg@yahoo.com]

„Македонският зов“ на Клара Нойс: пътят на една забележителна жена до международното лидерство в сестринската професия

Abstract: In 1937 the Bulgarian Red Cross Journal informed about the death in Washington of the ‘great worker of the American and Global Nurses’ deed – Miss Clara Noyes, who deserves gratitude and honour because her contribution for the nurses’ deed in Bulgaria’. About 80 years after her death a book about her life was published written by Roger Noyes. The biography is based on archive documents, publications and oral history. Roger Noyes presents the historical background of the Progressive Era and the political and

social context of the suffragist’s movement, the racial problems, the rise of the public health sphere and the nurses’ profession as the most spread women’s job at that time. The book about Clara Noyes reveals a lot of interesting questions about the international contacts between the women’s organizations and their agents who supported the establishment of new educational institutions and changed the place of women in the public sphere. This opens a wide field for research of mutual influences, solidarity, power relations and hierarchies. They are important women’s networks of exchange which helped to overcome a lot of difficulties on the Balkans, in other European countries and in the USA.

Key words: history of women, Progressive Era, nursing education in Europe, global leadership.

**Roger L. Noyes, Clara D. Noyes, R. N.,
Life of a Global Nursing Leader, Shires
Press, 2017, 340 страници.**

През 1937 г. списанието на Българския червен кръст съобщава за смъртта във Вашингтон на „голямата труженица на американското и световното сестринско дело – г-ца Клара Нойс”.¹ Заради своя принос за сестринското дело в България – добавя списанието – Клара Нойс е заслужила признателност и уважение, и скръбта за нея в нашата страна е голяма.

Смъртта на Клара Нойс (1869 - 1936) отеква както в България и в САЩ, така и в различни краища на света. Но едва днес, повече от 80 години по-късно, се появява книга за живота на тази забележителна жена. Авторът на книгата, Роджър Нойс, работи като директор по комуникациите в сферата на здравните грижи в Ню Йорк.² Това е историята на неговата пралеля, разкрита, както на базата на многобройни публикации и архивни документи, така и на устни разкази на роднини и близки.

Вдъхновението за книгата на Роджър Нойс идва както от семейния разказ за живота на Клара Нойс, така и от един важен предмет, с важно практическо и символно значение в работата и живота ѝ – нейното писалище, което намира място в дома на автора след смъртта на техен роднина. Това бюро, от което Клара Нойс години наред ръководи сестринското дело на Американския Червен кръст, е непосредственият подтик, който разгаря любопитството към нейния жизнен път. Авторът работи с голямо количество документи: лични и служебни писма, доклади, изложения. От тях особено интересни са писмата, които се отнасят до работата в Европа: Франция, България, Чехословакия, Полша и други страни.

Историята на сестринското дело в САЩ, особено от неговите ранни години, е предмет на множество изследвания и анализи, които са помогнали в изследователската работа на автора. Той се опира и на богатата традиция на биографични изследвания и издания в американската историография. Ето защо не изненадва постигнатият впечатляващ успех в разкриването на биографията на една жена, достигнала водещи позиции в червенокръсткото движение и в сферата на сестринското образование като ръководителка на сестринската секция на Американския Червен кръст (АЧК).

Роджър Нойс сполучливо разполага живота на Клара Нойс в контекста на Прогресивната ера в САЩ, като от този исторически контекст извежда на преден план няколко основни политически и социални проблеми: движението за правата на жените, расовата проблематика, разрастването на сферата на общественото здраве и професионалната защита на сестринството като най-разпространената женска професия в началото на XX век. Важните събития в Америка и света в този период като епидемии, бедствия и войни са не само исторически фон на книгата: авторът успява да намери техни нови измерения от гледната точка на биографичния път на Клара Нойс.

Книгата на Роджър Нойс е посрещната с интерес в САЩ – главно в контекста на историята на сестринството и на Американския червен кръст, но тя заслужава да бъде оценена и в европейските страни, защото съдържа малко

позната информация за историята на взаимоотношенията с Европа и за историята на европейското сестринство в годините след Първата световна война. Именно тук тя представлява забележителен историографски принос и е от голям интерес и за Балканите и България, като не само разкрива ролята на Клара Нойс в тези контакти, но и прибавя ценни данни за историята на сестринското образование в региона.

Книгата на Роджър Нойс „Клара Нойс: животът на една глобална предводителка на сестринството“ се състои от 16 части като включва бележки, библиография и индекс. Написана леко, тя се чете до края с все по-голям интерес.

Първите глави обхващат ранните години на Клара Нойс, родена в суровите времена след Гражданската война в САЩ, в която баща ѝ участва като офицер. Във възпитанието на десетте деца, семейството издига преди всичко ценностите на труда, изпълнението на дълга и вярата. Религиозният контекст е особено важен за тези потомци на ранните заселници в Мериленд. Един от първите представители на фамилията още през 17 век е протестантският пастор Мозес Нойс, основател на енорийската общност. Имената на Мойсей и Ной, както и самото название на семейното стопанство в Мериленд - „Планината Арарат“, препращат към Библейските времена на скрижалите, Потопа и Ноевия ковчег.

В следващите глави Роджър Нойс разкрива възможностите, които дава сестринската професия на момичетата от това поколение, които са сред първите, които имат шанс да получат образование според високите професионални стандарти, въведени в САЩ по модела на създателката на модерното сестринство Флоранс Найнтингейл. Именно сред това поколение израстват активистки и социални реформаторки като Лилиан Уалд, Джейн Делано и Джейн Адамс, които привличат общественото внимание върху бедността и социалното неравенство и положението на жените и децата сред емигрантите и издигат ролята на жените като агенти на тези реформи.

През 1896 година Клара Нойс завършва училището за сестри „Джон Хопкинс“ в Балтимор. То е сред най-старите учебни заведения за сестри, като по това време е ръководено от Мери Аделаид Нътинг, по-късно една от първите професорки по сестринско дело в света. Училището се стреми към такова разпределение на програмата, което да дава предимство на сестрите – преподавателки, така че голяма част от дисциплините да се четат от висококвалифицирани сестри, а по-малка част – от лекари. По-късно, като ръководителка на сестринската служба на Американския Червен кръст, Клара Нойс се стреми да утвърди този принцип в преподаването и в училищата за сестри, създадени с американска помощ в Прага, София и други европейски градове.³ По-голямото доверие към възможностите на сестрите и проправянето на траекториите за тяхното професионално издигане и кариера са от водещо значение за Клара Нойс. При това въпреки широко разпространените расистки представи

в Америка в тези години, Клара Нойс проправя пътя на кариерата на чернокожи сестри, а като ръководителка на училището в Бостън, издига афроамериканка за главна сестра в болницата. По отношение на расовия проблем Роджър Нойс не спестява и немалкото случаи на напрежения, свързани с работата на чернокожи сестри и с тяхната организация.

Разкриването на историческия контекст на „Прогресивната ера“ в САЩ в края на 19 и началото на 20 век дава възможност на автора да покаже важното място на здравно-социалните грижи и мястото на професионалната подготовка в тях. Това е време на големи социално-политически реформи в общественото здраве и образованието, борба с корупцията, подем на феминизма и разширяване на общественото участие на жените. В политическите реформи се откроява преди всичко ролята на американските президенти Уилям Тафт и Удроу Уилсън. Те играят важна роля и в ръководството на Американския Червен кръст.⁴ С въвеждането на високи професионални стандарти, постепенно сестринското образование в САЩ придобива въдещо място в света.

През 1910 г. Клара Нойс става ръководителка на училището за сестри в болницата Белвю в Ню Йорк, след като Ани Гудрич напуска поста на суперинтендант на това водещо учебно заведение, за да стане първа държавна инспекторка за сестринство в САЩ. Близко приятелство в Ню Йорк свързва Клара Нойс с Лилиан Уалд, създателка на сестропосетителството и на социалния център „Хенри Стрийт Сетълмент“, който разширява социалната дейност сред бедните райони на града. Клара Нойс се сближава и с Джейн Делано, която учредява сестринската секция на Американския Червен кръст в 1909 г. и я ръководи до смъртта си. Роджър Нойс обръща специално внимание на връзката на тези жени с борбата за политически права на жените и подчертава, че това са най-важните фигури в сестринското крило на женското движение. През 1916 г. е избрана първата жена в Конгреса на САЩ – Джанет Ранкин. Четири дни след избирането си, тя гласува против влизането на страната в Първата световна война. Нейната пацифистка позиция не е подкрепена изцяло от женското движение, което няма единно мнение по този въпрос. Някои смятат, че по-активното включване в „домашния фронт“ ще отвори по-широки възможности за политическо участие и право на глас и по-голямо признание на обществената роля на жените.

Роджър Нойс подчертава, че този въпрос се дискутира още в 1897 г., когато председателката на националната асоциация за право на глас на жените – изтъкнатата феминистка Кари Чапман Кат пише брошурата „Бюлетината и куршума“⁵, в която защитава женското движение от нападките, че жените не могат да получат политически права, защото не участват във въоръжената защита на нацията. Въпреки че тя е против изтъкването на връзката между „бюлетината и куршума“ по отношение на правата на жените, Кари Чапман Кат все пак смята, че гласуването против участието във войната е вредно за женското движение. Междувременно още преди включването на САЩ в Пър-

вата световна война, сестрите от Американския Червен кръст активно се включват в грижите за болни и ранени от войната в Европа.

Най-дългата част от книгата на Роджър Нойс – седма глава, обхващаща 40 страници – е озаглавена „Македонският зов“⁶. Тук авторът стига до централния биографичен момент на включването на Клара Нойс в работата на Джейн Делано в Американския Червен кръст по време на Първата световна война. Клара Нойс харесва символа на „Македонския зов“, избран от текста на Деянията на Апостолите⁷. В него тя влага чувството за високата историческа отговорност и морална значимост на работата на Червения кръст. „Ще откликнете ли на Македонския зов?“, тя използва този призив и в други случаи: както в обръщенията си към сестрите да се включат в делото на Американския Червен кръст, така и през януари 1923 в писмо до Ърнест Бикнел, вицепрезидент на АЧК, към когото също се обръща с „Македонския зов“ по повод искането на стипендии за училището за сестри в Прага.

Пощенска картичка-колаж с образите на Флоранс Найтингейл, Джейн Делано и Клара Нойс

През 1916 г. Джейн Делано успява да убеди Клара Нойс да остави престижния си пост в Белвю и да се премести във Вашингтон. Високо я оценява и Уилям Тафт като ръководител на Червения кръст. През 1917 – 1918 г. тя прави голяма обиколка на Съединените щати. Заедно с Джейн Делано, те реорганизират сестринското дело на Червения кръст и разширяват ролята на сестрите в неговата работа. Още през 1914 г. Американският Червен кръст предприема голяма мобилизационна кампания за набирање на сестри във връзка с мисията на „кораба на милосърдието“ – ‘The

Mercy Ship’, организирана в помощ на воюващите народи в Европа.⁸ Макар и преместила се във Вашингтон, Клара Нойс пътува три пъти седмично до Ню Йорк, за да изпраща корабите със сестри за отвъдокеанските мисии. В тези

няколко години Клара Нойс съчетава няколко ръководни поста, като поема и президентския пост на Американската асоциация на сестрите, която ръководи от 1918 до 1922 г. По това време в САЩ има вече около 100 000 сестри и над 3000 сестрински училища. Техните ръководителки са жени със силно изразено чувство за историческа роля, за лидерство, за права на жените, за обща цел за утвърждаването на единни професионални критерии и за необходимостта от солидарност и взаимна подкрепа. Създадена в 1896 г., по това време Американската сестринска асоциация е най-голямата женска професионална организация в света, като обхваща САЩ и Канада.

По време на Първата световна война, Клара Нойс се превръща в най-важното контактено лице за хилядите американски сестри в Европа. За тях тя е източник на стабилност и доверие. Тя получава писмата от Европа с описания на разрушения, усложнения при пътуванията, рани и смърт, за несправедливо отношение на офицери и други трудности и непосилната работа в болниците, където понякога сестрите трябва да правят по 300 превръзки на ден. Роджър Нойс е озаглавил тази част „Кръщение в ужаса“. През март 1918 г. само във Франция има 14 базови болници от Америка. Нуждата от медицински грижи е много по-голяма, но изтощението на сестрите е огромно. Сред запазената кореспонденция до Клара Нойс, са писмата на Агнес фон Куровски, ученичка на Клара Нойс от Белвю, близка приятелка на Ърнест Хемингуей. Историята ѝ е показателна както за контрола над личния живот на сестрите, така и с отношението към американските сестри от немски произход. По инициатива на Клара Нойс след войната се създава Информационно бюро, което помага на сестрите при завръщането им в родината да се преодолеят „шокът от връщането“, защото за много от завръщащите се сестри, войници и офицери, действителността не съответства на миналото на цивилния живот, което са оставили.⁹

Краят на Първата световна война заварва 400 червенокръстки американски сестри в Европа и Джейн Делано тръгва да ги посети през януари 1919 г., с намерение да обиколи Франция, Италия и Балканите, но се разболява и умира по време на пътя. За директор на Сестринската служба на Американския Червен кръст след нейната смърт е избрана Клара Нойс.¹⁰ Някои съвременници намират характера ѝ за по-авторитарен, а стилът на ръководство – по-малко консенсусен, отколкото при Джейн Делано, но тя има забележителни качества на ръководителка. Във Вашингтон Клара Нойс води аскетичен живот, погълната от работата. Девизът ѝ е „Забравете себе си“ си, както тя признава в едно интервю от 1921 г. За живота на сестрите тя казва: „Това е много самотен живот, много самотен“ и цитира саможертвата на американските сестри, които работят далеч от домовете си, в Албания или Гърция. През 1923 г. Нойс получава престижната награда „Найинтингейл“, а също и отличия и медали във Франция и България. Макар че през 1920-те години тя израства до върха на своята професия, не са ѝ спестени, както посочва Роджър Нойс,

сблъсъци с мъжкия шовинизъм, заради борбата ѝ с мъжките привилегии, както и огорчения от предразсъдъците към нея като към неомъжена жена.¹¹

За европейските читатели най-интересна е 14 глава на книгата, посветена на задокеанската мисия на Американския червен кръст след Първата световна война и ролята на Клара Нойс за сестринското образование в Европа.¹² Развитието на политиката на АЧК за сестринското образование в Европа в следващите години е свързано с нейното име.

След смъртта на Джейн Делано, Клара Нойс предприема заедно с ръководителката на сестринската служба на АЧК в Европа Хелън Скот Хей пътуване из континента, за да продължи и развие мисията на американската помощ в сестринското дело. Тя иска да посети училището в Прага, създадено под егидата на Лигата на обществата на Червения кръст, а също така училището в Бордо, за което е осигурена помощ и се планира да функционира като паметник на американските сестри, загинали редом с техните френски колеги. От България, Чехословакия, Полша, Турция и други страни има също молби за подпомагане на нови програми за сестринско образование. Още в 1913 г. българската царица Елеонора отправя такава молба до Американския Червен кръст. Така през 1915 г. с помощта на американките Хелън Скот Хей и Рейчъл Торанс в София заработва ново училище за сестри, чиято дейност прекъсва в следващите години. След Първата световна война, тази молба е подновена от Българското дружество на Червения кръст. Генералният план на Клара Нойс за американската помощ в тази област е да се развие система на обмен, като във всяка страна да се организира акционен комитет, в който се ангажират правителствени институции, университети и местните комитети на Червения кръст. Наред с това се предвижда американските сестри да развият образователната програма на училищата в продължение на няколко години, докато в американски или английски училища се обучат местни сестри чрез стипендии.¹³ Особено важна е устойчивостта на създадената програма. Задължението на сестрата не би било изпълнено наполовина – пише тя – ако тя не е направила необходимото, да остави постоянни структури, когато се оттегли – пише Клара Нойс.¹⁴ Тя добавя, че европейското участие трябва да бъде на принципа на паритета. Нойс планира да замине за Европа през септември 1920 г., като включва престои във Варшава, Виена, Белград, Атина, Флоренция, в Албания, Турция, Югославия и Чехословакия. Европа я поразява със следвоенната нищета. В Чехословакия тя е особено впечатлена от президента Масарик и неговата дъщеря д-р Алис Масарикова, които показват, че са силно ангажирани с идеята да се създаде модерна сестринска система в страната. Развълнувана е и от самите хора, които изглеждат единни в своите цели да създадат независима държава, въпреки глада, недохранването и бедността. След това Клара Нойс и Хелън Скот Хей пристигат в Полша. Във Варшава Нойс вижда огромен брой сираци, които според нея нямат друга надежда освен помощта от Американския червен кръст. Тя вижда усилията за напредък на хората в европейските

страни, които посещава, но смята, че те се срещат с консервативни културни нагласи и автократични форми на управление, което пречи на създаването на отворени модерни училища за сестри, както и на други демократични промени, свързани с отношението към жените и тяхната публична роля.¹⁵ Тя успява да се убеди, че нуждите в Европа са огромни и използва пред АЧК внушението, че американските сестри оставят важни културни завоевания след себе си. С огромна настойчивост тя постига осъществяването на нейния план за създаване на устойчива система на сестринско образование и преодоляването на финансовите и организационни трудности.

С нейната лична намеса след 1920 г. училището на Червения кръст в София се преобразува, като се поставя на началата на модерното сестринство, и образованието на милосърдни сестри в България бързо тръгва по нов път. Дълго сътрудничество и активна кореспонденция в продължение на десетилетие и половина я свързва с българските милосърдни сестри Невена Сендова и Кръстанка Пачеджиева, първоначално стипендиантки в САЩ, а след завръщането си последователно ръководителки на училището до времето на Втората световна война.

От дългогодишните контакти с България са запазени множество писма, доклади, публикации, които съдържат изключително интересна информация. От нея се вижда как се осъществяват планове за реорганизиране на училището за сестри, как Клара Нойс успява да убеди ръководството на АЧК за необходимостта от американска помощ за България и да намери средства за нея. „Няма да остава непреобърнат камък, докато не доведе този проект до успешен край...“ – пише тя по този въпрос в един от своите доклади.

При пътуването си в България, Клара Нойс и Хелън Скот Хей посещават гроба на царица Елеонора в Бояна, като преди да отпътуват, те гостуват и в Американското девическо училище в Самоков, с което също поддържат активни контакти.

През 1926 г. Клара Нойс отново посещава София. Тя е впечатлена от напредъка на училището, въпреки, че според нея традиционните нагласи и тук, както и изобщо в Европа поставят редица ограничения пред жените.¹⁶ Подчертаването на значимостта на американския пример играе важна роля в докладите на Клара Нойс за България. Този аргумент е част от нейната стратегия да убеждава, като използва патриотичната реторика пред институциите.¹⁷

Американската помощ за Европа не среща подкрепа сред всички обществени кръгове в Америка. Тя има сериозни противници, които не виждат защо при толкова много страдание в САЩ, трябва да се изразходват средства за Европа и смятат, че европейците трябва да се справят сами.¹⁸ Въпреки това Американският Червен кръст успява да намира средства, за да продължи презокеанските си дейности.

Клара Нойс умира внезапно на 3 юни 1936 г., докато отива с колата си на работа. До последния си момент тя продължава в прекия смисъл да държи ръката си на кормилото, подчертава авторът, както и в работата си – да остане на своя пост. Погребана е в Олд Лайм в Мериленд, в енорията, създадена от нейния предшественик Мозес Нойс.

В заключението на книгата авторът обобщава забележителния жизнен път на Клара Нойс. Нейният живот, започнал в следвоенни времена, преминава през епидемии, бедствия и войни и завършва в момент, в който светът поема по пътя към нова война.

Книгата на Роджър Нойс е сериозен принос към историята на сестринството и към историята на жените, който разкрива малко познати страни на една личност, оставила важни следи в историята на много страни. Това е животът на една забележителна жена, достигнала място сред глобалните лидери на сестринската професия. Книгата показва как преди около столетие е възможно с нейните качества: визионерство, практически усет, настойчивост и ръководен талант, да успее в стремежа си към реформиране на сестринската професия в САЩ, а чрез сътрудничество с европейските сестри да допринесе за промяната в редица страни на континента. Новите поколения сестри в САЩ и Европа изразват с по-високи професионални стандарти, образование и професионално самочувствие и по-активни контакти помежду си.

Книгата за Клара Нойс повдига множество интересни по-обща въпроси за взаимоотношенията между женските организации и движения в международен план в годините между двете световни войни, както и между активистките, помогнали за създаването на нови образователни институции и за промяната на мястото на жените в обществото. Тук се открива широко поле за нови изследвания, които да покажат взаимни влияния, подкрепа, властови отношения и йерархии. Това са важни женски мрежи на солидарност и обмен, които помагат да се преодолеят много препятствия пред жените на Балканите, в други европейски страни и в Америка.

¹ Смъртта на г-ца Клара Нойс, Известия на Българското дружество „Червен кръст“, 1937, кн.3, с. 23.

² Роджър Нойс е директор по комуникациите на Асоциацията за домашни грижи в Ню Йорк, автор на множество публикации в литературни и икономически издания и списания.

³ Roger L. Noyes, Clara D. Noyes, R. N., Life of a Global Nursing Leader, Shires Press, 2017, с. 23.

⁴ Roger L. Noyes, Clara D. Noyes, R. N., Life of a Global Nursing Leader, Shires Press, 2017, с. 37.

⁵ Ballot and bullet: игра на думи в английския език.

⁶ A 'Macedonian Call', Roger L. Noyes, Clara D. Noyes, R. N., Life of a Global Nursing Leader, Shires Press, 2017, с. 69-108.

⁷ Под „Македонския зов“(Macedonian Call) , Клара Нойс има предвид момента, описан в Деянията на апостолите, когато на Апостол Павел се е явява един човек от Македония и му казва „Ела и ни помогни“ (Деяния, 16: 9, 6-10). Тази метафора се използва и от Мартин Лутер Кинг в едно писмо от 16. Април 1963 г. в смисъл, че той трябва да откликне на „Македонския зов“.

⁸ Roger L. Noyes, Clara D. Noyes, R. N., Life of a Global Nursing Leader, Shires Press, 2017, с. 63.

⁹ Пак там, с. 137.

¹⁰ Пак там, с. 132.

¹¹ Пак там, с. 162.

¹² Пак там, с. 172.

¹³ Пак там, с.175.

¹⁴ Пак там, с. 175.

¹⁵ Пак там, с. 183.

¹⁶ Пак там, с.192

¹⁷ Пак там, с. 152.

¹⁸ Пак там, с. 172

БАЛКАНИСТИЧЕН ФОРУМ

1/2019

Година XXVIII

Съставител:

Кристина Попова

Формат 70/100/16

Предпечат: Нурие Муратова

Издателство: Университетско издателство “Неофит Рилски”

2700 Благоевград, ул. Иван Михайлов 66

Печатница: Печатна база при БПС ООД

София, Студентски град, ул. “Акад. Стефан Младенов”, № 2, партер